

Я.Р. ВАВРА

МІЦНИЙ
КУЛАК
ТУАРЕГІВ

**ПОДОРОЖІ
ПРИГОДИ
ФАНТАСТИКА**

1966

**ВЛАДКО В.
ФЮЛЕТОВА ЗАГИБЕЛЬ**

**ВАВРА Я.
МІЦНИЙ КУЛАК ТУАРЕГІВ**

**ГУЛЯШКИ А.
СПЛЯЧА КРАСУНЯ**

**КЛЯЙН Е.
ІНДІЯНИН**

Я.Р. ВАВРА

И(Чехосл)
B12

З чеської переклада ГАННА ПАШКО

Перекладено за виданням:

J. R. Vávra. Tvrda pěst Fuáregů
SNDK. Praha. 1962

7—3—4
Т. П. поз. № 533—1965 р.

КІЇВСЬКА ФАБРИКА НАБОРУ

Любі читачі!

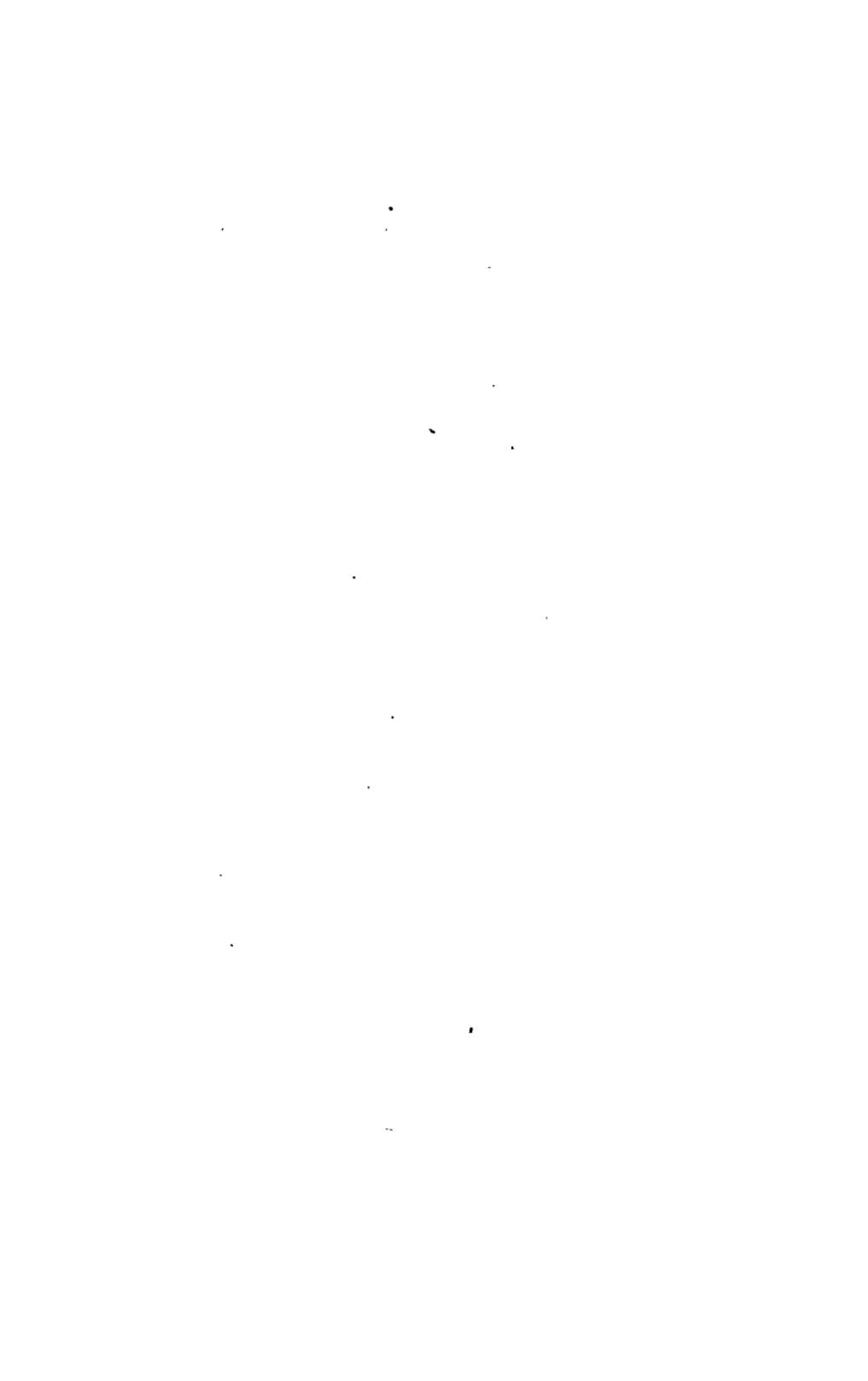
Історія про Бен Манзура, жорстокого шейха¹ уаргельської Шаанби, який підступно позбавив життя славетного царя ахаггарських туарегів, і про швидку помсту за той злочин належить до найтиповіших воєнних історій Сахари дев'ятнадцятого століття. Події, про які я вам розповідатиму, мають історичну основу. Коли тридцять сьомого року я відвідав Уаргулу й дивовижну мзабську республіку «Семи святих міст», старі шейхи розповіли мені про ці події багато цікавого. Про дещо, на мою думку варте вашої уваги, я розповідаю в цій книжці, перевіривши наперед оповідки шейхів у генерала Домаза, який теж не забув про похід ахаггарців на Уаргулу. Та й давні літописи хариджитів², з якими я ознайомився під час моєї третьої подорожі 1947 року, відкрили мені чимало таємниць сивої давнини.

Отже, я розповім вам про Сахару і її мешканців — моїх друзів на далекому спекотливому півдні. Хто з вас читатиме про цю безмежну пустелю, про те, яка вона є, той пересвідчиться, що Сахара — аж надто цікава, без будь-яких вигадок цікава і в далекому минулому, і нині.

Я. Р. В.

¹ Шейх (*араб.*) — старійшина арабського племені, села; глава мусульманської релігійної секти.

² Хариджити — прихильники мусульманської секти, яка виступала за обмеження влади халіфів.

КЕЙФА ГУВА-СМУГУ ЯК ВОНО ЗВЕТЬСЯ!

Послухайте колискову, яку співала Кері-сса малому Карембу.

...насамперед ти мав би побачити його очі! Вони — великі, карі, аж золотаві — кольору махагоні¹ або бджолиного меду, зібраного високо в квітучих кронах кокосових пальм.

А ще вони такі блискучі й вологі, як очі незграбних малят прудкононогих газелей та полохливих зебр.

Такі очі добрій бог Аку-Арра дає кожній дитині з племені гауса, щоб вона могла, тільки-но народивши, стежити за звивистою блискавкою, по якій, кажуть, на землю падає громовий камінь. Тоді людина піде туди, де уламок стріли, пущеної богом блискавиць, уп'явся в землю, і викопає той камінь. Він іще пахне вогнем: адже то вогненний камінь! З того громового каменя людина з племені гауса змайструє собі потім сокиру, добру і до бою, і до розбирання звірини. З того каменя зробить вона собі й вістря стріл, і всі інші речі, з допомогою яких гауса перемагатиме ворогів або здобуватиме собі їжу.

Такі очі у кожної гауської дитини: нехай ще з колиски стежить вона за мавпами, якщо на обрії в ту хвилину не літатимутъ камінні стріли. Бо коли небо розтинають блискавиці бога Аку-Арра, мавпи завжди ховаються у чорні джунглі. Бо мавпи є мавпи: вони не такі, як люди, не такі, як корови чи птахи, не такі навіть, як жирафи! Мавпа є мавпа, вона лукава, підступна, жадібна й сварлива. Проте іноді, коли добре виспиться, мавпа буває така, як і всі інші тварини, ѹ тоді здається, що боги заховали і в ній крихітку гідності, як, скажімо, у буйволиці. Тоді ти дивом дивуєшся — що тільки мавпи

¹ Махагоні — цінна деревина деяких тропічних дерев.

вміють витворяти! Мають чотири руки, а висяТЬ на хвості — наче горіх на стеблині — й колисаЮться на лагідному вітерці. Та полюбляЮТЬ вони таке тільки зранку, поки ще в доброму гуморі. Якщо ж залізе на дерево кілька отаких волохатих кумась — прощаVай тоді і згода, і спокій у лісі!

ЗаплюЩ очі, мале чорне хлоп'я, заплюЩ золотаві очі!

Мавпи стаюТЬ сварливі, безсоромні, нікчемні й розбещуюТЬ своїх кошлатих, заплаканих, невихованых дитинчат.

Мама-мавпа колисає свое малятко й співає:

У жодноЯ мами на світі
Немає таких мавпеняток...
Чуєш, мов рідненьке?
Чуєш, мов малятко?

А коли на дереві збереться десь тридцяtero таких ніжних матусь, то вони спершу голубляТЬ своїх малят, потім зачинаЮТЬ передражнювати одна одну, а коли похріпнутУ, то чубляТЬся — аж клочия шерсті та листя летить на землю.

Послухай, що знає чорна людина й про що розповідає вона своєму синові:

— Білого, як хмарка, барана — Appa-Appa схопили одного весняного вечора наші пастухи, що саме зганяли докупи отару. І що ж воно сталося до ранку?

Ой, та чи й ранку? Бо хіба ж то ранок — ота темрява — без зірок, без місяця, що, як звичайно, уже пішли на денний спочинок до загінки під виднокругом?

— Як це темрява? А що ж сонце? Чи, може, сонечко заспало того чорного-чорнющого ранку? — здивовано запитав у батька гауський хлопчик.

— Сонце? У тім-то й річ, синку! Сонце не зйшло! Не зйшло воно ані другого, ані третього, ані четвертого дня! Та й дні ті не можна було назвати днями: чотири темні-темнющі ночі, що тривали довше за звичайний день, але були такі сумні та моторошні, як горобина ніч у пралісі!

Поховалися на небі зірки, зник місяць...

Люди сиділи ці довгі чотири дні, що були чорні, як прірва, на порозі своїх халупок. Смуток затьмарив людям чола, затьмарив обличчя, а потім стиснув лещатами їхні серця, і люди — заплакали, заридали...

— О-о-о-о! У-у-у-у! — волали люди.

Спершу закричали діти, але що діти! Гірше було, коли заголосили жінки, які за слізьми не бачили вогнищ, і злива їхніх сліз гасила вогонь.

Богнища перед халупами згасали одне по одному — а темряві не було кінця-краю...

А як ревіли звірі! Адже вони завжди, коли їм було не під силу зрозуміти таємниці природи, приходили до осель, бо люди мали там вогонь, схожий на прирученого лева або на приборкану буйволицю, прив'язану до кілка позаду халупи.

Та людина вже не мала приборканого небесного вогню перед халupoю... І звірі зрозуміли: скоїлося лихо!

— О-о-о-о! У-у-у-у! — заревіли вони в чорних-чорних лісах. Заревіли у чорних саванах, де тепер не було видно навіть високої трави, не те що дощової ями.

І хоробрі чоловіки від того відчайдушного ревіння затремтіли у темний темряві й почали безпорадно гукати один одному:

— Що нам робити, щоб сонечко знову зійшло?!

— Що роби-ити?! — билося об пороги халуп страшне запитання.

Аж тут — слухай тепер, синку, уважно — якийсь звір із тієї темряви промовив до чоловіків:

— А ви випустіть на волю білого, як хмарка, барана. Я старий-старий — старіший навіть від очіх дерев, яких тепер не видно, хоч поміж ними треба продиратися цілий рік, щоб вийти на той бік лісу. І хоч я он який старий, а зроду не бачив такого білого барана, якого ви отоді, надвечір, схопили, о чоловіки!

Ох, синку! Застогнала тут тяжко темрява, і ніхто ніколи не дізнається, що то за звір так щиро радив, хоч і сам до ладу не зінав, що ж то за білій-білій баран.

Але наші чоловіки по чотирьох днях, що були темніші за горобину ніч, не дуже-то журилися тим, хто їм те радить, бо ж самі собі не могли дати ради.

Тож пішли гауса до загінки, відчинили ворота, й ста-рий вагат уклонився:

— Здається, ми помилилися, Appa-Appo, коли схопили тебе й замкнули разом з вівцями. Іди собі, якщо хочеш, куди заманеться. Якщо ж доля колись заведе тебе до розгніваного сонця, перекажи йому, що ані люди, ані звірі, ані дерева, ані трави не хотіли добре сонце розгнівити!

Так сказав ватаг дивному білому-білому баранові, і справді — баран по тих словах вийшов із загінки й побіг прямісінько на схід...

Тільки-но він туди добіг, зірки пішли спати у свої спочивальні, а за останньою зорею, яка провіщає ранок, уперше за чотири дні почало світати. Коли ж благословилося на світ, то, наче нічого й не сталося, з кущів та квітучих трав усміхнулося сонце.

Потім, як завжди, день став днем, а ніч — ніччю, і люди часто бачили, як той білий баран, коли сонце вже лягало спати, біг на схід у місячному свіtlі або в мерехтливому сяйві зірок. Та ніхто вже його не чіпав. А коли б хто й хотів зачепити, то кожен звір, що помітив би це, попередив би криком несвідомого.

Від тих давніх часів люди племені гауса вірять, що сонце по заході обертається на білого, як хмарка, барана. І тому гауса, мовою яких баран звуться *Appa-Appa*, називають відтоді блискавку — *Appa-dī*, тобто баранова стріла; камінь, скинений блискавкою, — *Appa-дунг*, а бога громів — *Аку-Appa*. Так само їх звуть і в *Нуpe*.

ЧОРНИЙ КАРЕМБУ

За нашим календарем сьогодні 15 березня 1841 року.

Його звуть Карембу. Він гауса. І йому вже чотирнадцятий рік.

Цей мілій Карембу, страшенно схвильований, стежить за трищогловим череватим вітрильником — справжнім кораблем. Послухайте, чого це Карембу такий схвильований.

Велетенська «плавна комора» ось уже восьмий день не може підійти до гавані, бо сильний вітер не вищухає ні на мить і не дає незgrabному вантажному кораблеві пропливти до затоки.

Незабаром настане весняне рівнодення, й хвили з кожним днем здіймаються вище й вище. Ані миті спокою, ані хвилини перепочинку. З північного заходу сюди, до африканського порту Тріполі-ель-Акса, ринуть хвили, закривають вузький прохід до рейду і, здається, от-от хряснутуть череватим вітрильником об низькі скелясті береги...

Проте вчора бородатий капітан корабля наважився просигналити з рейду тим, хто чекав на березі його ячменю, мов манни з неба:

— Зранку пропливу, хоч би що!..

І таки проплив! Став біля стерна й так провів корабель з приспущенними вітрилами, що малий чорний Карембу тільки очі вирячива. Оббиті міддо борти вітрильника мало не торкалися гранітних брил дамби...

Ото відвага! Важкі хвилі люто штовхали корму — велетенський корабель летів, немов стріла, пущена напненою тятивою. Коли взяти трошечки ліворуч або праворуч, корабель розіб'ється на сто — ні, не на сто! — на п'ятсот брусів і на тисячу дощок!

Усе це бачив Карембу, він просто не міг не прибігти сюди й не подивитись, хоч бігти довелося кілька миль, аж із самого центру портового міста Тріполі, яке лежить у глибині широкої затоки за смугою світла та прозорим блакитним плесом цього ставка, вихопленого дамбами й хвилерізами із сум'яття, що вирує, може, за двісті сажнів звідси.

Чорний чоловіче, нічого такого тобі вже не пощастиТЬ побачити, поки й віку твого. Бо хто ж іще отак сміливо надумає розтрощити свій чудовий плавний палац разом з вантажем дорогоцінного золотого зерна?

А вітер лютує й за скелями. Навальний, мінливий, що

про нього моряки згадують, насутивши брови, ніби про утопленого...

Коли надходить оте кляте рівнодення, Середземне море завжди отак бунтує. А здавалося б, чого? Просто сонце знову повернулося з півдня з зимової прогулянки, як люди на землі кажуть: «Іде весна...»

...Малий чорний Карембу стрепецувся.

«Адже все це можна побачити лише звідти, з Банчини, з тієї камінної довжелезної стрілки, що стирчить посеред розбурханого моря!»

Уже восьмий день тріполійці щоранку, прокидаючись, запитують:

— А як корабель? Ще й досі перед рейдом?

І щоранку це запитання лунає тривожніше. Завтра вже «Латаття» не маневруватиме вздовж тутешніх небезпечних берегів, бо шквалистий вітер перейде в бурю, як день переходить у ніч. І та буря закриє пристань хтозна на скільки тижнів... Уже завтра корабель «Латаття» тікатиме від бурі кудись на схід Середземного моря, а може, навіть аж до самого Стамбула, а то й далі... Тоді тріполійці матимуть ячмінь не раніше як за десять тижнів.

Кожен у місті знає, що тогорічні запаси борошна кінчаються. Кожен знає, що для Тріполі це — голод...

Тріполі-ель-Акса — великий і славнозвісний порт. Але чого варта ота латочка родючого ґрунту позад нього? Що на ній уродить? А коли ти не знаєш — чого та що, я поясню тобі: місто з'їло запаси борошна саме тому, що тепер 1841 рік. Тріполі вщерть переповнений біженцями з Алжіру. А люди, котрі тікають з країни, загарбаної ворогом, ніколи не приносять з собою власного окраїця, хіба що ламаний гріш... А коли вже вони втратили все — навіть своїх найдорожчих, то такі люди дають за глек збіжжя стільки піастрів, скільки за нього правлять. Бо біженців не приваблює перспектива голодної смерті.

Це так. А що ж мешканці міста? Мешканці гостинно зустріли біженців і втішали їх як тільки могли. Сьогодні — я тобі, завтра — ти мені! Аякже! Хіба ж у них не спільне горе? Хіба ж вони не магометани, як і ти сам? І хіба ти не бачиш, як сходять кров'ю їхні серця, коли тільки нагадаєш про те, що ці люди мусили кинути на поталу кривавому ворогові?

Хто ж цього не знає? Ворог — невірний гяур, проклятий християнин. Французи штурмом захопили сонцесяйний Алжір — найпишніше місто мусульманського люду...

Але відтоді минуло вже десять сумних років. А французькі війська й досі топчуть беззахисну, безпорадну землю, загарбану зненацька після підлої зради князя — такого самовдоволеного, жорстокого та зажерливого алжірського дея¹. І тільки тоді, коли його армію розбили вщент, з безмежної пустелі на півдні — крізь гори та доли — примчали загони бедуїнів². Але запізно. Їхні роз'єднані дії були для французів наче ті комарині укуси. І так було доти, доки повстання очолив Абд-аль-Кадір — великий син Мухіддіна, доки цей найпалкіший алжірський патріот 1832 року став еміром, шейхом, султаном рідного племені гашема...

А села й міста переходятять і переходятять до рук ворога. Того ж року впав Тлемсен — царствене перло в короні землі, стародавня столиця султанів, столиця мистецтва й науки.

Тому біженців на всьому узбережжі більшає, а хліба меншає і меншає. Довгі, неквапливі каравани, що плентаються пустелями поміж барханами та гостроверхими камінними брилами, коли досягають мети подорожі,— не долічують чимраз більше в'ючаків. Та й приносять вони мізерію. Вже годі й сподіватися зерна від Марокко — крайнього заходу Африки. Марокко має нагодувати своєю ішеницею передусім воїнів геройського еміра Абд-аль-Кадіра. А караванам тепер доводиться давати великого гака, щоб обминути окуповані території...

Тільки так можна пояснити, чому цього року вже в березні — місяці сівби — у Тріполі немає й мішка борошна. Саме це й спонукало до геройського вчинку капітана «Латаття» — великого океанського вітрильника.

— Слава аллаху!..

Карембу почув позад себе чиюсь ходу, але ще не мав сили одірвати зачарованого погляду від корабля, що легко віддалявся гладінню затоки.

Люди зупинилися поблизу берега. Двоє. Високі, худі і... мабуть, прийшли з Догани. Догана це тут, поблизу, трохи остронь міста. У Догані мешкають самі рибалки. Догана зажила собі поганої слави. І тому не кожен на важиться прийти сюди з Тріполі пополудні, щоб не повернутися поночі повз Догану.

¹ Де́й — володар алжірський.

² Бедуїни — араби-кочівники.

Ой, не дуже приємна тобі ця зустріч, Карембу? Адже ти тепер сам на сам з оцими двома довганиями... А вони — мускулісті, з суворими очима рибалок, а вдягнені... Ні, краще й не розповідати далі...

Але треба ще сказати ось про що: Карембу — раб, річ. І як раб Карембу має мідний нашийник з вирізьбленим ім'ям свого пана. Такі нашийники тут носять усі раби. Раби й корови. Раб — цінна річ; раба купують і продають. За вбивство раба платять кілька срібняків, але не платять кров'ю, як за вільну людину. І того, хто вб'є раба, не розшукують так пильно, як того, хто вкрає козеня. Це кожен чорний раб добре знає... Тому не дивуйся, що захоплення, радість і щасливий подив Карембу вмить зникли.

Хлопчина швиденько сковавсь за каменем, що його лижуть морські хвилі. І, припавши майже до самісінької води, гарячково думав, як же його гайнути до міста, до Баб-ель-Дарб (Морської брами), що тепер бешкетникові здавалася просто-таки райською брамою, хоч Тріполі взагалі-то анітрохи не схожий на рай...

Треба мати чотирнадцять років, треба народитися з чорною шкірою, кольору найкопштовнішого оксамиту, треба знати, як муляє кованій нашийник з ім'ям твоєго пана, коли хочеш збегнути ті прикрі думки, які обсіли малого Карембу. І все ж, коли ти гадаєш, що той хлопчина — боягуз, ти помиляєшся. Зовсім ні! Карембу — прудконогий, меткий, навіть надто хитрий, як на свої роки. Але Карембу — син тісних вуличок старого міста Тріполі, він живе тут з малечкою...

Що ж промовляють за таких обставин золотово-карі очі малого Карембу?

Вони гарячково бігають по камінню, яке стирчить над морським плесом. На думку Карембу, каміння лежить значно нижче, ніж стоять оті два підохрілі чолов'яги. І щонайголовніше — між отими двома доганцями та камінням, облизаним морськими приливами, є непрохідна смуга великих брил, яка заважатиме дорослій людині переслідувати отакого стрибунця, як Карембу.

Гоп! Карембу підхопився й пострибав з каменя на камінь, наче сарна, за якою женеться лис.

Гоп! Оце стрибок!.. Але боса нога ковзнула по слизу... Камінь виринув з моря хіба що півгодини тому. Чорному хлопцеві од болю посипалися з очей іскри.

Він скрикує. Падає.

По напівголому тілі його забігали мурахи. Біль сковує навіть жах перед отими обідранцями з Догани. Карембу вис, наче пес, якому віз щойно переїхав лапу...

Зламана нога! Це таки щось важить для хлопця, який тільки й має що оті дві чудові ноги. Що ж тепер робитиме бідолапний Карембу?

Ті двоє, від яких він хотів утекти, помітили чорного бешкетника лише тоді, коли той відчайдушно скрикнув. А тому що ті двоє справді виросли в Догані, тобто на морі, то одразу збагнули, що той крик означає.

Оскільки чорний хлопчик не підводився, один з них підійшов до нього:

— Який це сім разів клятий диявол напоумив тебе,шибенику, стрибати по цьому камінню? Воно ж слизьке! Чи ти не бачиш, що відлив допіру почався? Дурню! Всипати би тобі за це добрячої різки! А що, власне, ти тут шукаєш?

Нога боліла, і Карембу, ще хвилину тому гордовитий хлопець, зараз став зарюмсаною дитиною. Сльози горохом катяться з його великих очей. Страшний, відчайдушний плач тікає його худеньке тільце.

— О-о-о! У-у-у!

Оде ѹсе. Отака відповідь. Слова тут зайві. Високий дядько із Догани теж мовчки, обережно продирається крізь пухирчасті слизькі водорості аж до того злощасного каменя. Він піdnімає велетенськими руками тремтяче чорне тільце й дереться назад, на путівець. Там лагідно кладе Карембу на гірку дрібненського піску й хоче оглянути худеньку ногу хлопчика.

Проте хлопчина кричить, немов його ріжуть. Другий з Догани поспішає на поміч, тримає за руки й ноги до смерті налякану дитину й добродушно бурчить:

— Чи ти бачив отаке страховисько, Алі? Ах ти, цуценя! То ти ще й кусаєшся за нашу добрість?

А перший тим часом уже з'ясував, що сталося: дурне хлопчиско вивихнуло собі кісточку! І тоді єдиним рухом досвідченого моряка Алі вправляє суглоб, щоправда, під новий вибух відчайдушного вереску.

— Бачиш, поганцю! Наймилосердіший не дав тобі зламати ногу, а ти репетуєш, немов тебе тут живцем їдять. Точнісінько, як твій брудний татусь!

Проте, коли суглоб управили, біль відразу вщух. Чор-

ний хлопчик, розмазуючи солоні слізози, хапає ротом по-вітря й белькочче у відповідь на таку смертельну образу:

— Карембу — не цуценя! Карембу читає й пише: «Бісміл лагі рагмані рагімі». Я знаю святе письмо!

А ті двоє з Догани, що вже знову випросталися, зачудовано дивляться на чорного бешкетника, який за їхню поміч так безсоромно їм бреше.

Затуркані злиднями та виснажливою працею, вони зроду-віку гадають, що читати й писати можуть люди тільки незвичайні. А щодо святого письма — то це, на їхню думку, справжня вченість. Бо письмо знають ті, хто навчається кілька років. А навчатися можуть тільки хлопці, яких батько-мати не примушують змалечку заробляти на шматок хліба.

Цих двох із Догани звуть Алі та Гайф; вони — брати. Народилися в таких злиднях, що ось вже тридцять років не можуть з них вибитися. Про їхню вбогість кричить і їхнє шмаття та ганчірки, які вони носять замість тюрбанів...

Та що тут говорити про їхні злидні — я ж казав, що Алі й Гайф — рибалки. От коли б вони були хоч самостійні прибережні рибалки. О! Тоді вони вдарили б лихом об землю! Але ні Гайф, ні Алі ще не спромоглися навіть на рибальський баркасик, а що вже про невід, то годі й казати: невід коштує сто срібняків! У Догані тільки троє мають таке багатство. Решта наймитують у тих багатіїв. І за це їм належить законна, чи, правильніше, незаконна пайка вилову,— але то така мізерія!..

Я кажу це не для того, щоб ганьбити їх, а щоб ти знов: такий бідолаха вже змалечку мусить працювати, аби додати й свою працю до сухого окрайця, бо інакше злидні та голод заженуть у могилу...

Тому-то біднота небагато чого навчиться в школі. А каторжна поденщина виб'є їй з голови й те, чого вона сяк-так навчиться. Тож Алі й Гайф заледве можуть поставити свій підпис, коли це вже конче потрібно. А вся та велика вченість — то для щасливих, так само, як і гарні білі вовняні шати, затишне помешкання з безліччю подушок та інших казкових речей, які тобі й не насниться, бо ти їх не бачив...

І ось Алі й Гайф чують, що чорний хлопчик з мідним напійником раба знає те, що й школярі. Ні, так їм ще зроду ніхто не брехав!

— Ти чий? — питав розгніваний Гайф.

— Мій дядечко... Мій пан — вельмишановний Марабут¹ Сіді Захаріаш...

— Ти хочеш сказати, що твій пан — живий святий з мечеті Мекилового сина?!

З Гайфового голосу Карембу раптом збагнув, яке знамените ім'я вирізьблене на його мідному нашийнику.

— Авжеж! — задер носа Карембу й спробував усміхнутися. — Ти вгадав!

— Йой! — здивувалися обидва доганці й перезирнулися.

Аби ти зрозумів, про що вони подумали, розповім тобі таке.

Пан оцього негреняти Карембу — як ти вже довідався — є мулла² мечеті — тобто молитовні Мекілів син. І хоч ця мечеть не дуже велика й не вражає розкішлю, проте в усій славній столиці тріполійського бейлікату³ її дуже поважають і люблять. Бо вона — одна з найстаріших мечетей на землі. Але справа не в цьому. Ця мечеть — центр школи малікітів...

На велетенській території Північної Африки є два табори — два відгалуження мусульманського віросповідання. Одне з них — малікіти, друге — ганіфіти.

Понад тисячу років триває розкол в ісламському світі. Як між християнами протягом середньовіччя лилася кров і точилися війни під двома схожими пропорами, коли так званими релігійними інтересами прикривалася жорстока боротьба за владу, славу, гроші та привілеї, за панування над великими землями та народами, — так і в мусульманському світі досі панує розбрат.

Коли б я розповів тобі про все це, ти сказав би: «Та це ж одне й те саме! Ті, кому дісталася вся влада від батьків, не хотіли випускати її з рук і тому тлумачили Магометове вчення так, як їм це було вигідно». Але мусульманська віра від самого початку вкоренилася в багатьох країнах, мешканці яких були не араби. Й ті люди швидко зрозуміли, що араби хочуть насамперед здобути собі владу. Ось чому Панісламська імперія, якою керували з Багдада намісники пророка (тобто халіфи), незабаром розпалася на східний і західний халіфати. І західна держава, яка обрала собі за імператора володা-

¹ М а р а б у т — член мусульманського релігійного братства; пустельник.

² М у л л а — служитель культу в мусульман.

³ Б е й л і к а т — мусульманське князівство.

ря маврського, й досі тримається, а справжня батьківщина й колиска мусульманської віри підпала під владу турецьку.

Тож тепер так: немає вже ні східної, ні західної держави арабів (я маю на гадці 1841 рік), а над численними народами панує турецький султан із Царграда. І як халіф він є тільки імператор, а й намісник пророка на землі.

Але турок є турок. Для багатьох східних народів він лишився варваром, який тільки прийняв їхню віру, як іноді загарбник-варвар приймає мову підкореного розвиненішого й культурнішого народу.

Скажемо ще й таке.

Корінне північноафриканське населення — бербери та маври — за сотні років рабства вкладає у свою релігію весь свій протест проти централізації — проти турків. От і виходить, що бути малікітом — це те ж саме, що належати до опозиції, до партії поневолених, а часто-густо й переслідуваних.

Коли ти вже знаєш про все це, то й не здивуєшся, хто є для бідного тріполійського бербера головний мулла малікітського віросповідання в Тріполі: цей мулла сам бідняк, але бідність — його захист і опора. І те, що йому бракує маєтку, у сто крат винагородиться народною любов'ю та шаною.

І хоч він ще живий, люди вважають його за святого й називають своїм марабутом. Для духовного служителя це найвищий сан, якого тільки може досягти звичайний настоятель мечеті.

Тепер ти вже й сам зрозумієш, чому малий Карембу — з марабутового дому — в очах цих двох простих рибалок з Догани вмить перетворився з шибайголови на дорогого гостя. Хатина їхня буде тепер благословенна — бо ці бідолахи ніколи навіть і не мріяли про те, що до їхньої вбогої родини завітає хтось з почту улюблена пастирія!

Отже, Карембу — дарма що він раб,— наче син для них...

Не можна сказати, щоб отакий настрій був не до вподоби Карембу. Наступної хвилини рибалка Алі взяв малого собі на спину й поніс додому. Оселя Алі — крихітна конурка з-вогнищем посередині. А коло вогнища, в якуму тліє кілька верблюжих котяшків — палива мешканців пустелі,— порається дружина Алі.

Дружина Алі — теж берберка. А берберки неохоче ховають обличчя під чачваном¹. У синьому сільському одязі, без чачвана, Тессадіт має вигляд ще зовсім молодої й привабливої жінки. Коли чоловік і дівер розповіли їй усе, вона усміхаючись лагідно оглянула хлопчикову ногу, яка вже набрякла. Потім без балачок зняла з жердини під стелею міхурець, відсипала з нього трохи корінців і заходилася варити їх, щоб покласти на поранену ногу гарячий компрес.

Чоловіки тим часом пішли на берег рибалити.

— Як тебе звату? — запитала Тессадіт і всміхнулася до хлопчика так, що на її смаглявому обличчі сяйнули гарні білі зуби. — І де твоя мама, хлопчику?

Тессадіт усміхється. Вона ще каже, що коли її чоловік Алі матиме час, то позиче у сусіда віслюка й одвезе Карембу додому.

А тут заклекотав-заспівав горщик над вогнищем, і полинули паходці золотової каші, яка мліє над парою. Отже, на обід буде кус-кус — каша з пшеничної крупи, розтерта з маслиновою олією й зварена над парою. Це, так би мовити, основа. До неї додавай і м'ясо, варене чи смажене, і круто зварені яечка. Але кус-кус не тільки до м'яса добра. Вона смачна й з солодким — з родзинками та мигдалем, залита медом, сиропом або топленим маслом.

От бачиш, яка може бути кус-кус! Але в бідних людей кус-кус така ж бідна, як і їхній гаманець...

Тессадіт проста жінка, вона нікуди не ходить і тому дуже радіє будь-яким відвідинам. Вона розпитує. А Карембу — також простий хлопчик, як і всі, — любить побалакати... не про себе, ні — ото б Тессадіт наслухалася про всякі витівки бешкетників!

Карембу розповідає про свого найдобрішого святого пана.

Благодійник! Якийсь купець подарував святому панові жінку з немовлям. То був Карембу і його мама. Вона була така виснажена, що її на невільничому ринку ніхто не брав навіть за няньку до дитини, а його ж мама — ще й досі не стара!

Малий син рабині зростав за тисячу миль від рідної землі батьків — у шанованому марабутовому домі. На-

¹ Чачван — частина запинала, під яким арабські жінки ховають своє обличчя.

стоятель мечеті Мекилового сина почав навчати негрена: володарі Тріполі заборонили марабутові влаштувати в мечеті школу, то він це робив для душі. Отже, Карембу, якого принесла в пелені його чорна мама — марабутова куховарка та економка,— живе не як чорний раб, а краще, навіть набагато краще, ніж будь-який улем¹ бідний родич.

Тепер, маючи тринадцять з половиною років, Карембу ще й прислуговує своєму панові... Як же він йому прислуговує? Щодня рано-вранці носить за настоятелем до мечеті велику молитовну книгу.

Дуже велику й дуже важку книгу.

— Але, чуєте, пані Тессадіт: мій добрий дядечко пан такий вчений, такий вчений, що знає з тієї книжки кожну літерку. І можливо, то лише часточка його справжніх знань!

Та Карембу все-таки ніяк не може збагнути: навіщо цей учений і святий старенький щодня велить йому тягати таку велетенську, древню й святу молитовну книгу до мечеті, а звідти — додому? Адже марабутові зовсім не доводиться читати з неї молитви!

Ні, цього хлопець ніяк не може збагнути! Але він нізащо в світі не спітав би про це в дядечка пана.

А пояснюється все дуже просто.

Кілька років тому губернатор заборонив марабутові мати школу та учнів. А, за мусульманським звичаем, такого настоятеля, як марабут, скрізь у місті повинні супроводжувати учні. Що чисельніший почет, то більша марабутова слава.

Ось чому «дядечкові» доводиться водити за собою свого чорного хлопчика, котрого він знічев'я трохи просвіщає та вчить, немов це негреня не раб, а учень школи, за якою старий так журиться, що не єсть і не спить, тільки-но згадає про ту кривду.

А оскільки Карембу — раб, то урядова заборона на нього не поширюється. Бо ж записано: раб — це річ. І з власною річчю можна робити що тобі заманеться. А коли та річ — людська істота, то своїм милосердям ти можеш здобути ласку божу. Може, саме тому марабут ще й досі не відпустив хлопчика на волю.

Молитви в мечеті закінчуються рано. Після молитов Карембу іде з марабутом на ринок, щоб однести дарунки,

¹ Улем — вчений, мудрець, людина, яка викладає Коран.

які той, можливо, дістане від купця або ремісника. Одні дають мало, інші нічого не дають, а дехто підносить багаті дарунки. Це залежить від того, як кому ведеться або наскільки потребує купець ласки божої...

Іноді марабут іде в гості й бере з срaboю /Карембу/. Перед будинком своїх знайомих він завжди каже хлопцеві:

— Іди, малий, побався трохи! Але не бешкетуй, бо, як мама дізнається, то ввечері нам обом перепаде. Ох-ох, жодна жінка, мабуть, не розуміє, що чоловік — це основа духу та пошани, і — як на жінці тримається стріха оселі кожної родини, так на чоловікові тримається держава, віра, честь. Тож від чоловіка залежить, чи голодуватиме жінка з дітьми, чи житиме в достатку і чи не полонить його синів ворог...

Але всього того, за що відповідає чоловік, жінка ніколи не зрозуміє. Бо її держава, церква й честь — це її чоловік та її сини. Іхні вороги — це її вороги.

І ще: жодна жінка не вважає, що її влада над горшками — менш важлива, ніж керування державою, військами, переганяння стад чи розгляд чвар. І тому кожна мати завжди перевіряє на синові, чи не настав уже час взяти жінкам на себе чоловічі обов'язки, а чоловікам доручити доїти корів та збивати масло...

Це були давні феодальні уявлення про місце жінки в племені. Карембу розповідає про них, Тессадіт сміється.

— А як же це сьогодні твій пан відпустив тебе аж до Догани? — цікавиться вона.

— Я завжди ходжу, пані, куди схочу. А сьогодні в місті люди подейкували, що капітан наважився підійти до рейду, то я хотів це побачити. Ви ж не знаєте, моя пані, що я незабаром разом з дядечком відпливу на «Лататті» до Тунісу!

То он чому Карембу лежить тепер з набряклім суглом на рогіжці в халупі Алі.

Карембу вперше в житті має плисти на океанському кораблі, більшому, ніж найбільша молитовня в Тріполі, завбільшки майже з міську фортецю!

І хоч хлопчина не пояснює пані Тессадіт причину наглого їхнього від'їзду з міста, вона все ж не розпитує його: мандрівки чоловіків часто бувають для східних жінок таємницею, а жінка Сходу вихована так, що їй не корить збегнути ту таємницю.

Тож Тессадіт делікатно зводить мову на інше:

— І ти, хлопче, навіть не бачив землі, де народилися твої тато й мама?

Як би це малий Карембу міг бачити ту землю? Адже вона далеко-далеко...

Мати часто розповідає хлопцеві про зелені ліси, безмежні, наче смарагдова морська гладінь. І про луки, на яких росте трава, вища за вершника на коні. Коли ж людина йде пішки, то вона й поготів губиться на дні того трав'яного моря, а велетенські стокротки погой-дуються над нею вгорі, наче дивовижні зірки.

Взагалі мати не все вміє пояснити синові. От хоч би, що то за дивний ліс на її батьківщині? Мати походить з племені бамбара. А бамбарів, кажуть, начебто більше, ніж бедуїнів, розкиданіх по всій Сахарі. Бамбара — велике плем'я. Його мова краща від мов усіх інших негрів. І вчений марабут теж такої думки. На всьому межиріччі Сенегала та Гамбії — двох великих західноафриканських рік, немає жодного негритянського племені з такою розвиненою мовою.

Але навіть найвиразнішою мовою не можна пояснити до ладу, що то воно таке, оте ебенове чи махагонове велетенське дерево в Західній Африці.

Мати розповідає, приміром, отак:

— Коли почати великий зимовий дощ, на сто днів ходи затопити землю й усе коріння по коліна у воді: корови вигнати на вершини гір. Усі тікати з села. Вгору! Нести горщики й геть усе на голові, наче біла корова — роги.

Матуся вже ніколи не навчиться як слід тріполійської арабщини.

— А чому ваші повинні тікати з худобою до гір?

Мати дивується з такого запитання:

— Таж ріка потече до лісу. Багато водипадає, падає,

— О-ох! — зітхає рибалчиха Тессадіт. — І невже вся ота вода прісна й не треба по неї ходити з глечиками до криниці? Ні, це неймовірно...

І поглядає на свою латочку поля. Крізь віконну діру його видно всеньке. Те поле має хіба що двадцять сажнів, але ціле літо на нього доводиться тягати з криниці цебрами воду. А як у переджнів'я повіс суховій, то все вмить посохне, мов зірвана троянда. І це ж на самому морському узбережжі, де взимку регулярно йдуть дощі!

Карембу, який знає лише прибережний Сахель¹, теж не може уявити собі річки, в якій завжди прісної води вдосталь, а іноді й більше ніж треба...

Коли б Карембу був син бамбара та бамбарки, то на цьому можна було б і скінчити розповідь про рідний край. Та батько Карембу походив з племені, знаменитішого за бамбара. Він був з племені гауса. Гауса — це чорні люди, але споріднені з білими берберами — непереможними туарегами. Гауса живуть у сусістві з туарегами на землях Гобір, поблизу Мараді та Каціна, край безмежного степу. Мають великі міста: Сокото — їхня нинішня столиця, Кано та ще Гванду й Кеббі, поблизу Нігера. На південь од них живуть пастухи й воїни фульбе, або фелта, які захопили владу у усіх семи гауських державах. Гауса не тільки добри хлібороби, вони — непревершені ремісники, ливарники, ювеліри, ковалі, ткачі, фарбари, чинбарі. Їхня мова — найближча до берберської — лунає від Гвінейської затоки до озера Чад та до Феццану в південному Тріполі — скрізь, де тільки існує торгівля.

Тімбукту, Агадес, Гао... Дід хлопчика розповідав синові — батькові Карембу, що гауса прийшли з країни фараонів, з Єгипту, й колись вони були білі. Але, підкоривши собі в Гобірі негрів племені мазумі, перемішалися з ними й почорніли. Древні написи розповідають про це, як про події сивої давнини, бо в тих написах збереглися імена трьохсот п'ятдесяти царів, які один за одним владарювали тут. Марабут пояснює, що то сталося кілька тисячоліть тому. Тож гауса ніхто не вважає за негрів; дуже вже вони здібні до торгівлі і мову свою мають... Гауса навіть удома ходить у білому одязі та в білому тюрбані, хоч він лише звичайнісінський селюк...

Карембу народився далі як за тисячу миль від батьківщини своїх рідних. Батько його — Аль-Ассу — знесилів і помер, коли караван рабів проминув уже половину безмежної Сахари й дістався до відомої оази Ін-Салах². Ін-Салах не тільки оаза, а й знаменитий ринок, на якому арабські рабовласники з Судану продають північноафриканським торговцям свій товар — людей.

Карембу знайшовся в матусі на п'ятнадцятий день по тому, як вона оплакала чоловіка — батька свого синочка.

¹ Сахель — родюче узбережжя Північної Африки.

² Ін-Салах — оаза на півдні Алжиру.

Малий не зінав ні батька, ні батькової країни. І матуся не знала тієї батькової країни — вона ж там ніколи й не була.

Іноді гарячої й задушливої мерехтливо-зоряної триполійської ночі хлопець просив матусю заспівати йому.

Матуся співала не так, як співають тутешні білі жінки. Вона заводила про те, який мужній був той Аль-Ассу, як одного разу під час походу до порту Сен-Луї на річці Сенегал він зупинився на узбережжі Атлантичного океану. Саме тоді в лісі, де жили бамбари, дощі розпочалися на кілька тижнів раніше ніж звичайно.

Аль-Ассу був молодий, високий і стрункий, як лісовий бог. Та, мабуть, сам бог у дощів'я не подолає повені, коли якийсь орел не перенесе його через отой потоп. А оскільки гауса не звичні жити серед лісівих мочарів, то Аль-Ассу заслаб.

Кері-ссі (тобто прудконогій), нині матері чотирнадцятирічного Карембу, тоді ще самій не було чотирнадцяти. Але дівчинка була по-жіночому розумна. Вона виканючила в матусі козеня й дощової ночі сама його зарізала, хоч і дуже плакала при тім. А тоді напоїла знесиленого чужинця ще теплою козиною кров'ю. Багато тижнів ще потім мати з дочкою годували слабого ніжним м'ясом свійської птиці.

Та одного разу про це дізналися, і в родині зчинилася сварка. Розгніваний батько мало не продав доньку сусідові, щоб хоч якось відшкодувати ті жахливі збитки. Дівчинку було покарано: вона день у день мусила товкти у великий камінній ступі зерно та коріння, хоч мала це робити хіба що тільки через два-три роки.

Бамбари не мають млинів, але це їм байдуже. Вони кажуть: «Навіщо ж тоді жінки, якщо вони не товкимуть у ступі зерно? І натовчуть вони його дрібніше ніж туарезькі млини!»

Це була тяжка кара, але справедлива, бо однієї ночі Аль-Ассу зник з родини — утік з караваном торгівців, який саме тут проходив.

— О-о-о! О-о-о-о! О-о-о-о-о-о!

Але не минуло й року, як той Аль-Ассу повернувся. А за ним виступав караван віслюків, навантажених мотками дорогоцінного мідного дроту, сувоями квітчастого міткалю і багатьма-багатьма кошиками скляних перлів...

Ні, це не сон! Аль-Ассу відведе цей караван і поведе інший, — з паками страусового пір'я й такими речами,

що за них на морському узбережжі платять більше ніж на ринку в Тімбукту. Християнин у Сен-Луї заплатить за страусове пір'я у сто разів дорожче, ніж мавр у Тімбукту або в Агадесі.

Однією рукою Аль-Ассу сплатив свій борг Кері-ссиному батькові, а другою подав дівчинці червону шовкову хустину, за яку кожен бамбар продасть женихові свою дочку, бо така хустина тут ціле багатство.

Десять метрів мідного дроту зробили Кері-ссиного батька найбагатшим на всю околицю. А червона хустина звільнила малу Кері-ссу від клятої камінної ступи. Бо ж навіть у царської доњки ніколи не було такої червоної хустки!

Та, щоб назавжди визволити гарненьку Кері-ссу від рабської праці, щедрий чорний бог з племені гауса поклав на долоню батька дівчинки ще й гроші: низку каурі завдовжки один лікоть. Чи знаєш ти, що таке каурі? То малі білі мушельки, що правили за гроші майже на половині території Африки до того, як європейці почали бряжчати своїми монетами. Каурі — це африканський крейцар.

Але наступного року було зле. Дівчина Кері-ssa стала мов сіль в оці всім чоловікам та жінкам, а їхні доњки через неї щодня діставали лупня. І все тому, що вона ходила в тій хустині й удавала з себе царівну. А це нікому не подобалося, бо цінність бамбарської нареченої саме в тім, що вона довіку буде живий млин для свого чоловіка.

Бамбарські чарівники тим часом скористалися з цієї нагоди, щоб іще більше підкорити собі людей. Вони пустили в загінку до худоби кліщів і проголосили, що то помстилися племінні боги, розгнівані на мусульманина гауса.

Ані цієї, ані подальших подій з матусиної пісні малий Карембу не розумів.

Попоходивши два роки з караванами, купці вже самі знали дорогу й тому прогнали Аль-Ассу. Дуже скривдили купці Аль-Ассу, але що він міг зробити? Довелося йому шукати притулку у Кері-ссиних батьків.

Тим часом батько дівчини завдяки отому мідному дроту став ватагом племені. І його зять — адже Аль-Ассу одружився з гарненькою Кері-ссю — намовив мешканців села піти з тих проклятих місць, бо околиці за останні

роки перетворилися на малярійні болота та на величезні озера.

Ця порада не була мудра, але люди завжди охочіше слухають людей молодих, ніж мудрих.

Тож рід Кері-ссиного батька переселився до Фута-Джалону, на плоскогір'я.

Трохи вище в горах жили сонінке — шахрай та здирники. І отакі люди стали найближчими сусідами мирних і щиріх лісових бамбарів. Сонінке спочатку хотіли бути всіх тих працьовитих хліборобів і пастухів перетворити собі на слуг. Та меткий Аль-Ассу відразу розгадав їхні підлі заміри.

Хтозна, яка б величезна держава утворилася згодом під проводом Аль-Асси, коли б до нього приєдналися й інші бамбари та гауса, — добрі ремісники, торговці та воїни.

Проте Аль-Ассу відклав прихід споріднених бамбарів на дальші часи. З цього скористалися сонінке — мусульмани тільки заради вигоди. Вони пропустили через свою територію вояовничих туарегів-юлеміденів, просто з пустелі на південь од Нігера. Лихо скоїлося за одну ніч. То була ніч крові, вогню і смерті. Молодих бамбарів полонили й продали як рабів на невільничому ринку разом з їхньою худобою.

Аль-Ассу теж схопили, коли він утікав разом з жінкою й дітьми. Дітей побили. Аль-Ассу клявся, що він мусульманин, але йому не повірили і разом з жінкою погнали до пустелі, і далі, далі на північ... Аль-Ассу дійшов тим страшним шляхом тільки до Ін-Салаха.

А за кілька днів вдова Кері-ssa стала матір'ю Карембу.

На материних руках промандрувало немовля половину неозорої пустелі, яку люди назвали «Ес-сохра» — пустелі, яку ми звемо Сахарою.

Нарешті вони дісталися до Тріполі, а там молоду матір з дитиною прихистив святий муж — настоятель мечеті Мекилового сина, в якого вони живуть і досі.

Ось про що співала чорна матуся Кері-ssa чорному синочкові Карембу.

Але нам треба поспішати: пора шукати двох вірних товаришів Карембу: Гасана — сина торговця збіжжям Абу-ль-Гасана та Бабулу — хлопчика, що не мав ні батька, ні матері. Малий Гасан-бен-Абу-ль-Гасан і довгий Бабула, вуличний торговець, — справді щирі друзі чорного Карембу!

БІЛИЙ ГАСАН

Mалий Гасан — син батька Гасана, торговця збіжжям на Хлібному ринку — як на свої тринадцять літ, дуже тен-дітний, блідий хлопчик. Його великі мигдалеві очі, благальні очі, нікого не викликають до змагання або до буйних дикунських ігор. Хлопчик їх завжди приплющує, коли до його вух долинає крик, і, здається, ось-ось гірко заплаче.

Гасанове народження коштувало матері життя. І ма-
нуній Гасан одразу ж опинився в руках занадто грубих
для його ніжного тільця. Хлопчик знайшовся саме тоді,
коли в родині всі сини були вже майже дорослі і його
ніхто не чекав. П'ятеро хлопців мав батько, п'ятеро ци-
батих забіяк та горланів, які тинялися по клунях чи так
гасали, що мало собі в'язів не скручували. Відлупцював-
ши один одного, вони недовго сердилися й знову були
дружні, знову веселилися, бо ж родом були з доброго

племені, харчі мали теж добрі, а татусів нагай завжди підтримував у них шану до батьків. Адже їхній татусь Гасан — то ж велетень Абу-ль-Гасан, вищий від свого найвищого чорного раба з Борну, а ті усі не з дрібненькіх. І голос з Абу-ль-Гасанових могутніх грудей лункіший за гарматний постріл. І розум у рудого велетня Абу-ль-Гасана бистрий... За тридцять років, тільки за тридцять років його торгівля збіжжям так розрослася, що нема вже куди складати лантухи на двох подвір'ях, і коли б не скрутні часи, увесь великий Гасанів будинок давно перетворився б на величезну клуню. А численній Гасановій родині довелося б переселитися десь по сусідству, якщо б вона не хотіла очувати разом з ластівками аж під стріхою.

Малий Гасан народився в день весілля свого найстаршого брата. Ти ж знаєш, що Гасанова мати одразу померла, і її смерть зіпсувала весілля...

Мати — це мати, і хлопці щиро оплачували її, а потім заприсяглися, що цього несподіваного приходня, який коштував матусі життя, виховуватимуть гуртом, не школуючи тумаків, і він навіть і в думках не посміє поскаржитися небіжці, що хлопці не вважають його за рідного брата.

Батько теж цілком серйозно обіцяв небіжці:

— Я виховаю твого сина ременем, дорога небіжко, щоб там, на небесах, тобі не доводилося червоніти за нього.

Але що ж сталося? Малий і разу не заробив розкішного шкіряного батькового ременя.

Навпаки, батько частенько шукав малого Гасана, коли той ховався десь по закутках. Чимало було з ним клопоту та сорому. Абу-ль-Гасан упірше в житті мусив був просити за власного сина сусідів, аби ті відлупцювали своїх шибеників, котрі мучили слабенького та блідого хлопчину. А малий за той недовгий час, що жив удома під доглядом рабинь, навчився ковтати крик болю і сліз. Він уже не плакав, а тільки схлипував.

І — о, громи! — малий Гасан не був слабенький.

Учні лупцювали Гасана за те, що він завжди все зінав, а старий вчитель вимагав од шибеників, аби й вони знали так, як Гасан.

Усе це не дуже заохочувало малого Гасана до дальнього навчання в школі.

Абу-ль-Гасан пішов із сином до мулли, щоб той за чималі гроші підготував малого до вищої школи в столиці Єгипту — Каїрі або в туніській столиці — Тунісі.

Але мулла, а це був саме Абу-Захаріаш — марабут і пан Карембу,— не міг уже навчати істинної віри, бо турки заборонили йому це. І марабут послав Абу-ль-Гасана з сином до великого місіонера секти войовничих Ес-Сенусі — мужа натхненного й охопленого божественним запалом.

А місіонер, глянувши на тендітного хлопчину, на його розумні оченята, поміркував і широко сказав: «Hi!»

Вища школа, де вчаться на ісламського муллу, цілих дев'ять років тримає учня майже як у в'язниці. Єдина їжа, яку дають учням,— це корж, цибуля, вода. Приректи цього малого на дев'ять років такої муки — все одно що вбити бідолаху!

Абу-ль-Гасан довго міркував, що його робити з малим.

Дозволити, щоб він вивчився на жалюгідного учителя? І цим приректи сина до зліднів на всеніке життя? Що ж, коли Гасан не зможе бути проповідником, можна вивчити його на ювеліра. У батька вистачить грошей, щоб згодом обладнати наймолодшому синові пристойну майстерню, хоч це коштуватиме чимало турецьких фунтів.

Люди авторитетні завжди мають велику прихильність до людей авторитетних. Отак і Абу-ль-Гасан. На ювелірному ринку міста Тріполі-ель-Акса живуть і животіють близько сорока ювелірів, але тільки двом чи трьом із них пощастило здивувати людей своїми мистецькими виробами.

Абу-ль-Гасан дуже шанував одного з цих трьох. Вони навіть вважалися добрими приятелями. Ювеліра звали Афар, і, широко кажучи, він був не дуже білий. Чорний пан Афар мав тонкі губи, ніс, наче дзьоб хижого птаха, й напрочуд глибокі, натхненні очі. Його дід був амгара з панівної верстви абіссінської імперії, а кожен амгар — шляхтич або вченій, воїн або митець. І пан Афар був теж неперевершений мастак у своїм ділі. Ти подивився б, яка ніжність спалахувала в його стомлених очах, коли він розглядав самоцвіт або оцінював рідкісну перлину! Ні, майстер Афар схиляє голову перед самоцвітом не заради грошей, а заради безсмертя мистецтва. Бо в тому камінні він утілить частку своєї мрії, і воно довгі віки славитиме Афара-мигця.

Ось який був пан Афар, що до нього Абу-ль-Гасан привів у науку свого найменшого сина.

Якби то був не Гасанів син, пан Афар взагалі не звернув би на них уваги, а так він сказав:

— Поглянь, любий друже: мені дуже дорогий мій час, бо це кляте ремесло ось уже сорок років псує мої очі, і навряд чи багато лишилося в мене часу. А тоді вже в усьому Тріполі не буде нікого, хто міг би отак творити!

І він показав здивованому купцеві чудовий рубін, а на тому рубіні — так майстерно вирізьблений вірш з Корана, що здавалося, ніби на камені розцвіла квітка жасмину.

— Ювелірного ремесла може навчити хлопця кожен, а ось такій штуці — тільки я. Гаразд! Коли побачу, що твоє дитя має хист, який варто розвивати, то на твою і на мою втіху зроблю з хлопця щось надзвичайне. Але хочу тебе попередити: і в нас, як і в твоїй торгівлі,— один тягає лантухи, другий рахує та записує їх, третій лічить гроші, а купити й продати тільки ти вміеш. Ось ти й багатий, і всі вважають тебе за хазяїна. Коли ж я за місяць прийду й скажу тобі, що не зможу навчити хлопця усього того, чого сам умію, то нехай іде вчитися на ювеліра деінде, й з нього вийде добрий майстер. Ти зрозумів?

Так воно й сталося. Малий Гасан не мав мистецького хисту, хоч був куди розумніший за однолітків.

Але кожна багата людина — дуже честолюбна. А коли та людина ще й батько, тоді його слава й честь — це його сини та їхнє майбутнє. Тож Абу-ль-Гасан віддав свого малого вчитися ремесла, яке в Тріполі дуже шанують, бо воно з давніх-давен годує десяток інших ремесел.

Йдеться про мистецтво гаптаря, позументника, про гаптування золотом, сріблом і шовковою заполоччю.

Одяг тріполійця має бути гаптований, черевички тріполійки мають бути гаптовані, гаптовані також чапраки й сідла, шкіряні подушки, пуфи та гаманці, жилети вилискують золотом і сріблом, а тюрбани поважних панів прикрашені мереживом з дорогоцінної золотої парчі ручної роботи.

Та всього тут і не перелічиш. Але ясно одне: жилет, гаптований золотом і сріблом, — річ чудова й страшенно дорога. Ось чому добрий гаптар — завжди поважаний, ніби він уже не який-такий ремісник, а найзнатніший

пан. Бо ж самі пани відвідують його майстерню й просять, щоб він виготовував їм на свій смак незвичайної краси жилет.

Славою найпершого гаптаря тішився саме Махмуд Алі. Хоч у кого спитай: «Де ти mrієш замовити собі весільний жилет?» Кожен скаже: «У Махмуда Алі». А чого? Адже на вуличці гаптарів у базарному кварталі, де це давнє ремесло обжилося вже понад сто років, на тій склепистій вуличці, серед двохсот ремісників є при наймні з п'ятдесяти, які теж гаптують чудові жилети та бурнуси для дженджиків і вельможного панства усієї країни.

Та головну роль тут відігравло не саме мистецтво, як у пана Афара, а дещо інше: пан Махмуд Алі ограйдніший, мабуть, удвічі чи й утрічі за всіх інших смертних у Тріполі, і, на диво,— попри свою ограйдність, він в'юнкий, мов гадюка.

Його історія незвичайна, але саме вона й пояснює все. Махмуд Алі навчився шити не на вуличці гаптарів, а, мабуть, десь у приміському рові, коли зашивав собі штани, бо в подертих його просто не пустили б до брами порядного міста.

Отже, Махмуд Алі знов почім ківш лиха. А навчився він добре шити у підземеллі якогось кравчика, що лагодив лахміття бідняків.

Про цей розділ з життя Махмуда Алі ніхто нічого не знає. Може, Махмуд Алі прийшов до міста як син розбійника пустелі, котрого схопили стражники... Може, він сам багатів з великого шляху... В усякому разі, йому, мабуть, нічим було похвалитися. Подальше життя Махмуда Алі теж не зовсім ясне...

Люди пам'ятають, що до Тріполі Махмуд Алі прийшов з іншого міста й що тоді він був не такий гладкий, як тепер. Одне слово — ще в Тріполі він їв хліб з того, що демонстрував свою силу. Мірявся силою з рабами на перехрестях вулиць, грав на всяких інструментах, а коли це вже не цікавило глядачів, Махмуд Алі брався до чогось іншого.

Нарешті взявся й до гаптарства. На вуличці гаптарів жив ремісник Марак, дужий, як бик. Коли Махмуд Алі поборов його, то Марак узяв Махмуда до себе, щоб навчитися від нього якихось там трюків. Проте Махмуд Алі, що все своє мандрівне життя працював гірше за раба, зрозумів, що прийшов його час, і поки хазяїн-ат-

лет навчився від нього підступних прийомів боротьби, Махмут Алі встиг стати найкращим гаптарем.

Виявилося, що бути лише блазнем дуже сумно. Але бути блазнем і ремісником — це один з найкращих прийомів у боротьбі з долею. За кілька років усі вже знали, що гаптар Махмуд Алі — спритний, наче мавпа. І Махмудові Алі поталанило так, що люди ходили заради його штукарств аж на вуличку гаптарів.

Страхітлива Махмудова оглядність, що зростала з кожним роком його самостійного життя, не могла зашкодити Махмудовій популярності, але яка це мука, яка мука! Та Махмуд Алі добре знав, що таке злідні, і не піддавався. Адже кожен чекав від нього тільки жартів та кривляння. І Махмуд Алі жартував, ні разу не застогнавши в присутності гультяїв.

І всі звикли, що оглядний Махмуд Алі — веселий чолов'яга й найкращий товстун на землі. І не було людини, яка б повірила, що його страшенно мучить африканська спека. Такий оглядний, сидів він у майстерні, яка мала два метри завширшки та три завдовжки й виходила на вуличку, хоч і склеписту, але надто широку для того, щоб страшне сахарське сонце з його спекотою могло заурнути до неї і подарувати до вишивання доволі світла.

Махмуд Алі нині вже в літах і, коли щиро казати, ненавидить тих, хто сміється з нього. Достаток, оглядність та успіх зробили його боязким: він боїться, щоб сусіди-гаптарі не відняли від нього його першості, і тому спекулює своєю популярністю та сміхом, хоч як ненавидить він свій власний сміх, хоч як смертельно обрид йому той сміх за всі ці довгі роки.

Коли б хто вслухався в його жарти, то з жахом помітив би, що це давно вже не ті веселі легкі каламбури, які були замолоду, а дошкальна кривава правда та глум, котрі Махмуд Алі вивергає на людей, і що блазнівська усмішка та кривляння тільки приховують справжню суть насмішок Махмуда Алі.

А так кожен, хто в спекоту проходить повз Махмудовою майстерні, гадає, ніби веселий Махмуд Алі вдає з себе сонну рибину, яка лежить на осонній квотас повітря. І перехожі сміються з потворної людини, що може й насправді в смертельному відчай боретися з паралічем...

Саме до цього найпопулярнішого чолов'яги з вулички гаптарів торговець збіжжям Абу-ль-Гасан віддав у nau-

ку свого маленького Гасана, бо думав, що такий гладкий чоловік буде тендітному хлопчикові найласкавішим учителем.

Але чому в такого видатного майстра, як Махмуд Алі, учні ніколи довго не затримуються? Чому тікають один по одному і потім далеко обминають майстерню Махмуда Алі?

Коли б щось таке діялося в іншій майстерні, люди швидко дізналися б про причину. Але на Махмуда Алі ніхто навіть подумати не міг чогось лихого, і тому ніхто не вірив учням, коли ті скаржилися на знущання.

Проте правди не сховаеш. Ось уже третій рік гладкий тріполійський блазень Махмуд Алі б'є своего учня, але при цьому так блазнює, що кожен, хто йде вуличкою і бачить це, сміється від широго серця.

Малий Гасан не втік, як його попередники. А тому що малий Гасан — це малий Гасан, то він і словом нікому не прохопився про ті збиткування.

Стусани сипалися на малого з ранку до вечора, бо Махмуд Алі бив Гасана ще й з цікавості: чи довго витримає це хирляве хлопчисько? Гасан дратував Махмуда своєю витривалістю, хоч саме через отаке завзяття Махмуд Алі зробив собі колись кар'єру. А щоб лупцювати хлопця, день у день була одна й та ж сама причина: страшенно пекло сонце і ніби плавило жирночі Махмудові пальці, а масними та мокрими пальцями легко зіпсувати і візерунки, і матеріал галтарський — щире золото.

На кому ж серде зігнати, як не на тому нікчемі Гасанові!

Але сьогодні надзвичайний день.

Малий Гасан має завдання — відрізати на зворотному боці Махмудового галтування зайві золоті ниточки. Ти навіть не повіриш, скільки таким робом можна заощадити золота за рік! А жилет повинен бути готовий до одинадцятої години, і до полуночі його треба однести до весільного будинку женихові — синочкові відомого на все місто єгипетського купця.

Малий Гасан, схилившись над галтуванням, раптом зачув, як двоє перехожих на вулиці розповідають, що великий корабель з хлібом пройшов у затоку. Гасан стриже ниточки та й думає собі: «Ото Карембу розповідатиме ввечері, як воно там було!»

Гасан знає, що Карембу за кілька днів або тижнів

попливе на тому величезному-величезному кораблі супроводжувати марабута, і мрії мало-помалу опановують його. Бо Гасан дуже любить мріяти про геройчні вчинки людей, хоч сам він ніколи не спроможеться бути героєм...

Аж раптом — гострі ножиці ненароком відстригли на звороті гаптування цілу основу візерунка...

Власне, це вперше Гасан зіпсував гаптування... Але цю жахливу дірку навіть найкращий майстер не встигне полагодити за ті дві години, що лишилися до приходу кравчика, який має в останню мить прийти гаптовані золотом пілочки до розкішного весільного жилета.

Малий Гасан скам'янів. Саме оцей жах і помічає Махмуд Алі.

— Ось тобі! Ось! — репетує він, кидаючи в дитину всім, що має напохвати.

Кінець кінцем, оскаженівши, він хапає мідного свічника й люто шпурляє ним у голову хлопчикові.

Хлопчик падає і зомліває...

Проте несамовитий Махмуд Алі певен, що хлопчисько прикидається, аби уникнути карі. Він люто б'є безвладне тільце ногою, аж воно викочується за поріг і, немов сувій краму, падає з метрової височини. Бо на цій склепіністій вузенькій вуличці гаптарів в усіх крамниць-майстерень, які не мають ані вітрин, ані бар'єрів, підлоги отак високо...

Але чи знаєш ти, яку пастку тоді наставив на Махмуда сам диявол?

Уже понад вісім років не ступала на вулички базарного кварталу цього великого міста нога Великого каді¹ турка Ахмеда-ефенді. Вчора на головному судовому дворі під час судового розгляду спалахнула запекла суперечка між двома експертами — оглядачами трупів. На вулиці ель-Тюрк умер хтось вельми багатий, і вмер дуже дивно. Найдивніше було те, що слідчі органи не знайшли в нього й копійки грошей. Отже, йшлося про те, на кого впаде підозра у грабунку, кого треба звинуватити й покарати, коли, хоч обіцяно винагороду, не знайдеться жодного свідка.

Це нарешті розворушило самого голову падишахового судового двору. І от сьогодні — вперше за час свого наймилостивішого підвищення — Ахмед-ефенді вийшов між люди. А за ним, звісно, — всі засідателі, писарі, обо-

¹ Каді — суддя.

ронці, офіцери, судова варта, державні обвинувачі та родичі, котрі ніяк не могли дочекатися спадщини по багатому купцеві. А тому що найкоротша путь до вулиці ель-Тюрк пролягала повз вуличку гаптарів, то аллах волів так, щоб закатований хлопчик Гасан скотився до самісінських ніг грізного падишахового судді.

«Бочка з салом», не тямлячи себе від люті, тримає в пазурах смертоносний свічник, а величезна нога, яка копнула дитину, ще стирчить з дверей крамниці...

З-під буйних, зрослих брів суворого представника падишахового правосуддя щугнули смертоносні блискавки.

— Убивця! — процідив крізь зуби Великий каді.— Схопіть його!

А сам хутко нахилився, щоб його не випередив хто з почту, й підняв забиту дитину. Наче бажаючи показати всім це бездиханне тільце, піdnіс його до свого обличчя й по хвилі моторошної типі проказав:

— Перекажіть нещасному батькові, що тріполійський каді Ахмед-ефенді за цю невинну кров покарає, як того вимагатиме найвища справедливість!

Всі затамували віддих, немов цієї миті було оголошено смертний вирок. А тоді мовчазною стіною стали обабіч вулиці.

Великий каді Ахмед-ефенді тримає безвладне тіло на руках і йде серед тих, хто склоняє голову перед мертвотою дитиною, потім простує багатолюдною вулицею, обабіч якої, мов колонада, застigli згорьовані люди...

В кінці вулиці здіймається величезна брама головного падишахового судового двору, яка згодом тихенько зачиняється за похмурою процесією судової сторожі.

І тієї ж миті у сотень людей, які скам'яніли, побачивши бездиханного хлопчика в руках величного, страшного й справедливого, прокидається цікавість... Усі навпереді розпитують одне одного, що ж таке жахливе сталося, що сам ефенді на чолі всього судового двору, перервавши судовий розгляд, пішов по забиту дитину?

Чия то дитина? Хто її вбив? Чому вбив? Звідки там уявся страхітливий Ахмед-ефенді?

Незабаром по місту вже поповзли чутки про заколот проти дея — великого князя, спадкоємця правовірної землі тріполійської, який перебуває під охороною царградського падишаха та його намісника — султанського генерального резидента, турецького генерала й високого паші...

Неподалік, у сусідньому Алжірі, точиться війна проти французів, і тому люди так піддаються паніці...

СМАГЛЯВИЙ БАБУЛА

Не кожен, хто має довгу
бороду,— вчений.

Арабське прислів'я

— Бабул! Аль-бабул!.. Бабул... Голова! Голова! Голова... — це єдине слово виспівує юнак, такий високий і тонкий, ніби тичка від шатра.

— ...бабул! Аль-бабул! — виспівує він на всі лади й на різні голоси. То пустить своє слівце, і воно, наче пір'ячко за вітром, злітає високо над дахами й садами чужих осель. То, немов засмутившись, хлопець марно кличе те загублене пір'ячко назад:

— Ой, ба-а-бул! Аль-ба-а-абула-а!..

Людина, яка не знає, про що йдеться, озирається навколо: що ж то за голова і де вона?.. І нарешті помічає вісімнадцятилітнього довгана. На його худій шиї гордо-вито похитується неймовірно велика голова — такі голови бувають у дітей, які хворіють на водянку. Але той хлопець уже не дитина і ніколи не хворів на водянку. В нього довгі, як у мавпи, руки, чоло високе й опукувавте, наче бік стародавньої грецької вази. А в синіх, як

у всіх берберів, маленьких усміхнених очах тайтися щось таке, чого ти одразу не збагнеш. Це спочатку збентежить тебе, але за мить ти засоромишся й підеш своєю дорогою, трохи досадуючи, що взагалі думаш про такого нікчemu, від якого чудове місто Тріполі-ель-Акса за останні сім або вісім років не чуло нічого іншого, крім отого єдиного слова «бабул».

Ті, хто бажає потішити хлопця, іноді звертаються до нього — «корчмарю». Але хлопець тільки всміхається. Всміхається всім однаково. Всміхається весь час.

Цей довганий не вуличний корчмар — вуличний корчмар у східних містах має грубку та всіляке начиння, тобто — він підприємець серед безупинного вуличного руху. А у цього тільки велетенська, важка, мов дзвін, бронзова таця, що могла б будь-якому велетневі правити за щит у бою.

Той, хто вперше проходить повз цього високого хлопця, якщо взагалі помітить його серед людей, верблюдів, коней, мулов та вісликів, дивується з надзвичайної величини та ваги того щита — таці торговця. Але ніхто не спитає, навіщо він роками тягає оцей стародавній військовий атрибут, коли лежать на ньому всього-на-всього варені баранячі голови. Так-так, цей довготелесий хлопець ось уже кілька років, відколи люди бачать його в Тріполі, день у день продав один і той же товар — щойно зварені баранячі голови.

Звуть його Бабула: сам він теж зве себе так і каже про себе завжди в третій особі: «Бабула хоче, Бабула не хоче. Дайте Бабулі, не давайте Бабулі нічого!»

На гомінкій вулиці східного міста навряд чи кого зацікавить такий як Бабула з його повсякчасним «голова! голова!». Всі вважають, що Бабула — незамінний для тих, хто любить поласувати баранячою головою. Крім того, хлопець ніколи не встриє у бійку або згаду, і тому його вважають за безневиннішого з усіх вуличних торговців, які щодня б'ються десь по закутках, коли, заробивши трохи грошей, грають в кості або в трік-трак.

Але саме тому, що Бабула ніколи не встриє в оті бешкети, які часто-густо закінчуються в'язницею або бастонадою — покаранням за турецьким звичаєм, коли б'ють бамбуковою палицею по п'ятах; саме тому, що хлопець не встриє в бійки, які спалахують між біднотою та лобуряками із заможних городян, усі в місті вважають Бабулу за йолопа.

Проте людей часто вводить в оману поверхове враження — так було і з Махмудом Алі, котрого вважали за веселого череваня, чудового добрягу. Та омана кінець кінцем зникає. Як не можна каміння скласти аж до неба — воно розпадеться, так і лихі вчинки, які ще хвилину тому були надійною опорою, враз занапастять негідника.

Махмудові Алі дорого обійшлася його зарозумілість. Колись він потай увійшов через міську браму, а тепер був би радий, аби його відвели до тієї брами та й пустили під чотири вітри...

Він давно уже міг би не блазнювати перед людьми. Міг би цілком задовольнитися величезними прибутками. Але багатство, легкий зиск перетворили його на боягуза. А боягузи завжди жорстокі до тих, хто не може їм опиратися. За блазнюванням хovalisя його пиха та самолюбство. Ось уже десять років Махмуд Алі скаженів, а на кому ж цей боягуз міг зігнати лютъ, яку ховав за усмішкою?

Та полішмо мерзеного Махмуда Алі на тих, хто схопив і спутав його, немов норовистого коня. Жирний Махмуд нарешті опинився в задушливій тюрмі...

Бабула... Бабула вхопив свою долю не за той кінець, що Махмуд Алі. Він також прийшов у місто здалеку. Було йому тоді десять років, а тому що він відчував страшений голод, то попрямував на паходщі їжі. Бабула прийшов з глибини похмурої пустелі, де по батькові смерті лишилася двом осиротілим синам верблодичка та десять срібних турецьких монет. Коли обидва сини з пошаною поховали їй щиро оплакали батька, молодший брат (той, якого тепер звуть Бабулою) сказав старшому:

— Тобі вже вісімнадцять. Повертайся до нашого племені кейл-зуїла й розкажи шейхові Едедделові, яке лихо спіткало нашого батечка Кенена. Скажи йому також, що ти прийшов не з порожніми руками! Попроси його, щоб вибрав тобі наречену. А коли вибере, віддай батькові нареченої верблодицю, бо за законом ти маєш сплатити батькові борг за дочку, яку забираєш з його шатра. Це справедливо — винагородити батька за багаторічні турботи та виховання дочки. А тоді, любий братику Алакмote, паси своєму тестеві верблодичок, і він оддасть тобі й твоїй майбутній дружині все, що має, бо ти йому стаєш сином, якого не дав йому аллах,— аллах волів подаравати тому чоловікові тільки дочку. Бувай здоровий! Собі я беру як спадкову пайку десять срібних монет, бо

вирушаю до міста Тріполі-ель-Акса, де владарює каймакам¹ Оттоманської імперії. А турки нічого не дають без грошей синові бедуїна. Коли ж мені сповниться стільки років, скільки зараз тобі, прийди з пасовиськ нашого племені й розшукай мене в місті, поцікався, чи живий я, як мені ведеться. Хай береже тебе аллах, мій любий!

Отак сказав той, кого в місті звуть Бабулою, бо не знають його справжнього благородного берберського імені — Ташша.

Вже з того, як розумно десятилітній порадив вісімнадцятилітньому, можна судити, що Бабула був не дурний.

Оточ, сім років тому прийшовши до Тріполі і зупинившись перед гладким корчмарем, який смажив на рожні двох жирних баранів та варив у горнятках юшку з баранячих голів, Ташша не поцікавився, скільки коштує шматок чудової печені, а спітав у корчмаря:

— Корчмарю, хто продав в місті оті варені баранячі голови?

— А хто б мені став продавати їх? — недбало відповів корчмар цікавому підліткові.

— А що б ти сказав, якби я взявся робити тобі таку послугу?

— Що б я мав казати, коли б ти взявся?

— А скільки потрібно баранячих голів, аби наварити юшки стільки, щоб продавати її цілий день?

— Ого, чимало! Але ж не можу я купити в різника, приміром, тридцять баранячих голів тільки для того, щоб наварити з них юшки,— адже ці голови потім треба викинути!

— Ні, ти, корчмарю, таки скажи: скільки тобі потрібно голів щодня?

— Гадаю, що сорок голів. Але що ж я з ними потім робитиму?

— А хіба я не сказав, що прийшов взятися продавати їх?

— То ти хотів би щодня приходити тільки по ці варені голови? — здивувався нетямущий корчмар.

— А чому б і ні? Я знаю багатьох людей, які залюблі їдять варені баранячі голови, і я один з них...

Тепер у хлопця було власне підприємство. Адже він уродився мудрим, дарма що має ще бороди і не знає

¹ Каймакам — намісник, представник.

премудрості святого письма. Він матиме тепер не тільки пристойний заробіток і притулок у корчмаря, а ще й досхочу м'яса. Пастух у пустелі лише двічі на рік дозволяє собі такий бенкет, як тепер Бабула має щодня.

Потім Бабула дістав свої десять срібняків. За п'ять купив біле вбрання, а ще за три — дивовижну бронзову тацю. Тацю Бабула наглянув у антиквара.

Проте антиквар правив за тацю п'ять срібняків. Довелося торгуватися аж до вечірньої молитви. Нарешті Бабула поклав на прилавок чотири монети й заприсягся: коли пожадливий купчик не залишить йому з батьківської спадщини на щастя один-єдиний срібняк, то Бабула оддасть жаднізі й цей останній, але разом з отим останнім срібняком нехай переступить поріг купецького дому сирітський проклін.

Антиквар перелякався і віддав Бабулі ще один срібняк, аби той, ідучи, благословив дім старого.

Городяни ніяковіють перед величною, незрівнянною простотою бедуїнів — вільних синів пустелі, схожих у своєму лахмітті на прадавніх королів. Вони розповідають про бедуїнів та про їхню магічну силу безліч нісенітниць. Всі міські жителі добре відчувають, що бедуїни мудріші, простіші, суворіші та біdnіші за них.

Отак Бабула почав продавати баранячі голови первого ж дня, як прийшов до міста. Ні про що інше він і не мріяв.

Коли ж хлопець подружився не на життя, а на смерть з Гасаном та Карембу і ті поцікалися, чого це він, наче раб, працює на корчмаря, то Бабула відповів:

— Я змалку прагнув пізнати життя міста. А щоб пізнати його, немає лішої роботи, як сидіти щодня три години на підмуркові найвищого суду — адже там перуть бруд цілого міста. Та ще й навпроти височить палац князя, замок дея та палац губернатора. Хіба ж не так? А оскільки я ніколи не вигукую нічого іншого ніж «голова!», то завжди чую, про що балакають люди, коли входять до тих чудових будівель і виходять звідти.

Слово честі, коли б у моїй нікчемній шкурі сидів начальник поліції Мірза-ефенді, то за тиждень він довідався б про людей та про їхні лихі заміри більше, ніж знає разом з усіма своїми кавассами¹... Але він сидить

¹ Кавасс — турецький стражник.

далеко, у розкішних палатах, і тому ніколи не дізнається про те, що розповідають люди!

— Та Бабула не жертвує своєю молодістю заради цікавості. Він сказав своєму братові, щоб той через вісім років прийшов до Тріполі шукати його. Бабула так міркує про це:

— Цих семи або восьми років цілком досить, щоб пізнати все добре й погане у цьому славнозвісному місті. За вісім років і я, мабуть, назбираю деяницю на верблюдинчуку, щоб повернутися до своїх у пустелю й вчинити так, як я порадив братові. Коли ж брат не прийде, то я знатиму, що недобре порадив йому і моя порада коштувала йому життя. Коли ж він прийде — розповім йому, що вінав у місті я, і почую од нього, що знає він. А тоді вже ми дамо собі раду.

Але сьогодні Бабула побачив таке, що йому не привідлося б навіть у химерному сні. Хіба ж міг він із свого спостережного пункту біля двору найвищого суду не побачити малого Гасана, коли того проніс до палацу сам Ахмед-ефенді?

Бабула ні в кого нічого не питав. Він знов, хто вбивця: тільки Бабулі Гасан розповів геть усе... І саме Бабула порадив Гасанові лишитись у того негідника. А тепер, глянувши на бездиханне Гасанове тіло, хлопець уперше в житті відчув докори сумління... Охоплений жахом, він дивився на цей звичайний світ очима людини, яка не може нічого зображені.

Ніхто не знає, що не той мерзотник, а він, Бабула, свою риб'ячою порадою призвів до вбивства цієї дитини! (Рибу Бабула вважає за найдурніше створіння).

І тільки тоді, коли палацова брама найвищого суду тихо зачинилася перед скам'янілою юрбою, Бабула стріпнувся, наче мокрий мисливський собака, і помчав геть від палацу.

Він підбіг до головної брами, що вела до просторого базарного кварталу саме тоді, коли військо почало розганяти схильзованих городян, які намагалися вирвати з рук нізаму¹ ремісників із вулиці гаптарів. Гаптарів було ув'язнено всіх до єдиного як співучасників злочину — мовляв, вони не перешкодили вбивцеві.

¹ Нізам — турецьке військо.

Бабула одразу збагнув ситуацію й зрозумів, що через натовп до Хлібного ринку він уже не дістанеться. Тож хлопець кинувся бігти манівцями.

Геть знесилений, проте без будь-якої пригоди, Бабула таки дістався до Хлібного ринку, а там і до широко відчиненої брами великого подвір'я розкішного купецького дому Абу-ль-Гасана. Подвір'я скидалося на заїзд під час ярмарку: на ньому клячіло з тридцять сірих верблудів, носії розв'язували ланцюги, розплутували сіті, знімали з сідел важкі лантухи збіжжя й, зігнувшись під їхньою вагою, прямували на внутрішній двір.

Нарешті Бабула опинився на внутрішньому дворі, але при вході наштовхнувся на двоколку. Таця впала — і вісім варених баранячих голів покотилися по землі.

Падіння важкої бронзової таці на землю привернуло загальну увагу. Люди на подвір'ї зареготали.

Та Бабула тільки кліпав очима — і ні пари з вуст.

Слуги й візники так сміялися, що Абу-ль-Гасан вийшов подивитися, що сталося. Купець пізнав Бабулу.

— Диви, Бабула! Чи ти не мене шукаєш?

— Вельмишановний пане... Ой... Ой!..

— Ти хочеш переказати мені щось од Гасана? — підбадьорив хлопця Абу-ль-Гасан.

— Од Гасана — нічого... — затнувся Бабула й завмер, розявивши рота, не знаючи, як повідомити про страшну новину.

Абу-ль-Гасан поважав Бабулу, бо знов, що той хлопець пристойно годується, тому, коли Бабула сказав, що Гасанові нічого не треба, купець зацікавився, чого ж він тоді прийшов. Але саме тієї миті Бабула простогнав:

— Пане! Пане... Твій син — помер...

Червоне обличчя Абу-ль-Гасана зблідло. Він схопив Бабулу за сорочку:

— Гасанко? Що ти кажеш? По-мер? Як же це? Адже він звідси побіг здоровий!!!

Старий Гасан — чесна, міцна людина. А такі — найліпші батьки. І тепер в нього підсвідомо майнула думка, що він ніколи не показував своєму наймолодшому, що любить його дужче, ніж отих п'ятьох, котрі ніби й не потребували його батьківської ласки.

— Та невже аллах допустив би це??!

— Убив... його убив — Махмуд Алі! Жорстокий убивця! Він бив Гасана щодня! Катував його так три роки. А я? Я ще казав Гасанові: штурханці — то дрібниця,

кожному челядникові перепадає на горіхи від майстра. А коли ти навчишся від Махмуда Алі майстерності, батько обладнає тобі майстерню, й усі посунуть до тебе, бо ти — Абу-ль-Гасанів син, а не зайдя, як той Махмуд. Я, я співучасник у злочині! Але ж я — тільки дика вівця з пустелі, я гадав, що — то добре...

І Бабула розповів старому про Великого каді та про шану, яку було виявлено вбитому хлопчикові перед цілим Тріполі. І про паніку, яка зчинилася на базарі, й про те, що військо оточило цілий квартал міста...

Купець якусь мить прислухався, потім покірливо промовив підупалим голосом:

— Ходімо, Бабуло! Одведи нещасного батька до вбитого сина. Я ніколи не забуду твоєї доброї послуги...

Вони якийсь час ішли мовчкі, а тоді старий Гасан проказав з відчаем:

— Не ти, любий хлопче, а я винний у всьому. Я винний! Боже! Хай упаде кров на мою дурну голову! Його мати заповідала мені, щоб я підтримував сина, так, як тичка підтримує виноградну лозу. А я що робив? Його плач підбурював мене проти нього. Знаєш, Бабуло? Я не мав клопоту з п'ятьма хлопцями, дужими, здоровими! Їх мені, справді, не важко було виховати. А цього єдиного я не зміг навіть захистити — і аллах жорстоко покарав мене...

Старий картаєвся увесь час, поки вони йшли. І ніхто ніколи не чув щирішої сповіді, як оце тепер бідолаха Бабула.

Хлопця в палац не пустили. Тож він лишився стояти перед зачиненою брамою найвищого суду, наче на варті.

Абу-ль-Гасан, згорбившись, спітав у воротаря, який відчинив йому двері:

— Куди поклали тіло моого синочка?

**ЛІКАР ЛІКУЄ
— І ВИГОЮЄ**

Адже знайшли вони своїх
батьків на хибному шляху...

Коран, сура¹ 37

-K

уди поклали тіло моого синчка? — спитав Абу-ль-Гасан.

Воротар упізнав купця й низько йому вклонився, потім мовчки й з гідністю дав знак оздобленою палицею, щоб пан ішов за ним. Вони проминули подвір'я, вибрукуване червоно-чорною мозаїкою, й увійшли до внутрішнього двору, де звичайно в певні дні відбувалися судові процеси великого значення й де віддавали найвищу земну справедливість тим, хто зазнав кривди.

Але сьогодні всі справи з наказу Великого каді відкладено, аж поки відбудеться процес проти Махмуда Алі та його «спільніків». Ахмед-ефенді вирішив використати цей випадок і навчити увесь тутешній люд, «бо навчити справедливості важливіше, ніж покарати! Люди, побачивши, до чого призводить їхній гріх, відмовляться

¹ Сура — розділ Корана, священної книги ісламу.

од гріха й таким чином уникнуть великого нещастя». Так вирішив каді.

Це мав бути застрашливий процес, який прилюдно затаврував би нетерпиме ставлення до учнів.

Серед тих, що юрмилися на палацовому подвір'ї, чимало було таких, які прийшли сюди рано-вранці у власних справах. А тому що розгляд інших справ було відкладено, то всі схвилювано гомоніли про випадок з Махмудом Алі. Кожен знов сина заможного й вельмішановного купця Абу-ль-Гасана. І коли нещасний батько нарешті з'явився на подвір'ї, присутні співчутливо привіталися з ним, розуміючи батьківське горе.

— Хай аллах додасть тобі сили! — мовив якийсь старійшина від імені всіх.

Абу-ль-Гасана схвилювало співчуття, й слози застелили йому очі, а воротар вів його далі, кудись аж у глиб палацу. Коли вони зупинилися перед дверима на галереї з колонадою, воротар мовив:

— Твого сина поклали тут. Це офіційне помешкання Ісмаїла-Бу-Дерба-ефенді! — й пішов до славнозвісного лікаря доповісти про гостя. Невдовзі він повернувся

схвильований та збентежений і, затинаючись, попросив шановного купця ввійти.

І Абу-ль-Гасан побачив те, що так схвилювало воротаря.

— Гасанку, ріднеський! — вигукнув він і завмер на порозі.

Старий воротар за дверима всміхнувся: адже він сам мав чотири сини і тому знов, що таке батьківська ласка. Тільки батько розуміє, що значить сина, котрого щойно оплакали, побачити серед живих, наче воскресло-го з мертвих.

Маленький Гасан напівсидів на просторому хакімовому¹ дивані й з болісною усмішкою дивився на двері, звідки мавувіти татусь.

Побачивши батька, Гасан заплакав, а старий, гадаючи, що то між чудовими атласними подушками на дивані дух загиблого сина, не міг вимовити й слова.

— Склади подяку аллахові, пане,— почувся голос із глибини просторої кімнати, більша частина якої була добре обладнаною лікарнею, а решта правила старенько-му за приймальню.— Склади подяку аллахові, бо він зве-лів ангелові стримати руку лихого чоловіка, якого люди звали Махмудом Алі і якого від сьогодні зватимуть — убивця дітей. Адже лишалося зовсім мало, пане, щоб твоя дитина назавжди пішла од нас. Поглянь, Абу-ль-Гасане, рана хіба що на палець од скроні. Ще трошечки — і навряд чи пощастило б урятувати хлопця...

Старенький лікар міг би й не пояснювати, що саме урятувало Гасанові життя. Адже про його мистецтво забобонні люди складали легенди.

Та учений понад усе на світі ненавидів брехливу поголоску про надприродність деяких людських знань. Він не став би розмовляти з людиною, котра з якоєю причини вихвалаля б його працю хоча б на волосинку більше, ніж того вона варта. Він би такого чосу дав під-лесникам, що ті і в двері не втрапили б.

Старому лікареві уже минуло сімдесят. І важко сказати, хто він був насамперед — лікар чи мудрець.

Абу-ль-Гасан забув геть про все на світі. Схилившись до сина, він лагідно вичитував йому:

¹ Хакім — лікар.

— Хлопчику мій дорогий, скажи, чому ти ніколи ані словом не прохопився про те, який звір був той мерзеньний Махмуд Алі?!

Хлопець закусив губу й мляво знизав плечима:

— Гадаю, татусю, ти й так мав зі мною багато кло-поту. Зрештою, якби я пішов од цього, то, певно, мені перепадало б од іншого майстра...

— Але ж яка то потвора в людській подобі!..

— Мабуть, він не владен у своїх вчинках, татусю. Коли настає літо й на вулиці гаптарів усі задихаються від спеки, жирний піт заливає Махмудові Алі руки й псує гаптування. Тоді він ненавидить увесь світ. Проте люди вважають, що він весела мавпа, й Махмуд Алі не може навіть вилаятись, як це зробив би хтось інший. Отже він скаженів, а я діставав стусанів...

Абу-ль-Гасан уперше почув, що його наймолодший говорить так до ладу; й далебі йому раптом здалося, що з ним розмовляє не дитина, а мудрий старець. Він взагалі не пам'ятав, щоб досі розмовляв з Гасаном про щось серйозне. Адже Абу-ль-Гасанові вистачало часу хіба що запитати малого про те чи інше. Та й від старших синів він вимагав короткої і конкретної відповіді. Купець вважав, що Гасан нерозумне дитинча, з яким можна хіба що пожартувати.

Тому Абу-ль-Гасан тепер вирячив очі, дивуючись з розважності синочка. А ще більше тому, що в хлопцевім голосі не відчув ненависті до ката.

Це вже занадто. Зачудованими очима дивився він на лікаря, наче благав пояснити, що сталося з його дитиною. Заклопотані справами батьки завжди мало знають своїх дітей.

Але старий лікар тільки мрежив очі й далі варив ліки. Потому налив ті ліки до склянки з водою, дав хлопцеві випити і сказав:

— А тепер ляжемо, герою, й усе проспимо!

Хлопець скривився, але послухав. Лікар кивнув батькові, й вони удвох вийшли на легеньку, підперту колонадою у маврітанському стилі, галерею, що утворювала ніби коридор над подвір'ям,— з одного боку відкритий, а з другого сполучений багатьма дверима з велетенським приміщенням. Мовчанку порушив хакім:

— Коли б я був каді Ахмед-ефенді, то засудив би тебе, пане Абу-ль-Гасане, за катування власного сина!

— Мене?! — здивувався старий Гасан.

— Насамперед тебе! Спочатку тебе! Хіба не дав тобі аллах п'ятьох синів, щоб ти нарешті навчився бути батьком? Чи, може, тебе так обсіли злідні, що ти з дітьми вмер би з голоду, якби щотижня тільки на годину забув про своє збіжжя та про горщики, повні срібла? І оту годину приділив своєму майбутньому? Авжеж. Хіба майбутнє людини ховається в коморі, яка може згоріти, або в його скрині, по яку бодай завтра чи післязавтра може прийти вояк, щоб покласти її до ніг князя, бо падишахові аж кортить розпочати війну, а грошей зась? Колись араби вірили, що чоловік безсмертний лише доти, поки на землі живуть його нащадки: сини та онуки... Не мати синів було для араба найвищою карою. Без них не було йому спасіння. Ти тверезий торговець, і тому я кажу тобі про це. Правда, араби були тоді поганці, вони поклонялися ідолам, і в центральній молитовні в Мецці було триста ідолів, бо кожне арабське плем'я мало свого бога, якому приносило жертви. Але нерозумно гордувати людьми, які були неосвічені. Поглянь! Величезна територія, що має назву Аравійський півострів, як ти знаєш, з давніх-давен вкрита пустелями. І саме несприятливі умови спонукали арабів до тривалої боротьби за шматок хліба. Тут суворіше виховували синів, ніж у будь-якій іншій країні. Тут не лінувалися, бо на цій землі мало-хто був справді багатий. Племена воювали між собою, і часто переможені залишали бідну батьківщину, щоб шукати прожитку деінде.

Сірійці, фінікійці та інші славетні народи й держави нашого семітського роду виникли в Західній Азії з отих передарабських давніх племен. І довго ще потому нащадки синів аравійської пустелі дивували світ всіляким мистецтвом, як, наприклад, давні фінікійці — судноплавством.

Ти зрозумів тепер, чому я сказав, що ти занедбав власне майбутнє, яке для кожного з нас — це наші сини? Зрозумів, чому тебе мали б покарати, як суддя карає непутяшого банкіра, що, пустившись берега, розтрінькав золоті, дані йому на схов?

Абу-ль-Гасана ще ніколи так не лаяли. Він ішов наче мокрий півень. Мовчав, тільки в канцелярії каді Ахмеда-ефенді проказав:

— Хай буде щасливий ваш день!

— І твій... — відповів Великий каді.

Потім Абу-ль-Гасана запросили дати свідчення. Кінець кінцем з нього зняли обвинувачення в тому, що він нехтував батьківськими обов'язками.

Урядовий лікар, хакім Хаджа-Ісмаїл-Бу-Дерба-ель-Суза-ефенді — таке його повне ім'я — прокинувся о п'ятій годині пополудні й квапливо заходився вбиратись у великий білий бурнус — вовняний рясний плащ з марокканським каптуром біля коміра. З палацу він вийшов у супроводі особистого слуги і попростиував широкою вулицею. З моря дув сильний північно-західний вітер, і сташий хакім притисном натяг каптур на свою чорну єгипетську офіційну феску.

Вони дійшли до мечеті Мекилового сина, а там їм показали марабутів будиночок.

Слуга хакіма пішов повідомити про прихід свого пана, але невдовзі повернувся. Святий қудись пішов годину тому, а в будинку була тільки чорна переляканя рабиня, в якої сьогодні пропав син: мовляв, утонув. Марабут саме пішов просити допомоги в кавассів...

— А чи не сказала тобі, Саїде, ця бідолашна жінка, як звуть її бешкетника? — всміхнувся лікар балакучому слузі.

— Гадаю, що...

— Карембу, так?

— О, мій ефенді — всевідаючий!

— За те, що ти, пройдисвіте, надто брехливий, я мав би тебе власноручно втопити в затоці, бо отакий слуга не робить хазяїнові честі. Але за мене це зробить, напевне, добрий аллах, якого ти щойно образив. Та з ним уже ти порозумійся сам.

Ефенді був сьогодні в чудовому настрої.

— Мій милосердний добродію! — злякано заволав Саїд. — Ти кажеш про умертвіння свого бідолашного слуги жартома — а що, коли який-небудь злий дух почуети сприйме твої слова як наказ для себе?

— А чи я не знаю свого Саїда? Хіба хто чув, щоб злий дух, надриваючись, тяг пройдисвіта через усе місто, аби намочити його в морі? Гадаю, що досі в Тріполі нічого такого не сталося з жодним негром...

Раптом хакім замовк. Якась думка сяйнула йому, й він забурмотів:

— О боже! Адже Карембу теж негр. І він справді

був би перший (принаймні як я знаю за свої сімдесят років), хто загинув би у цих хвилях без явного насильства...

— І хакім мовчки ввійшов у дім.

З другого подвір'я долинало ридання. Старий підійшов до жінки, яка голосила, б'ючись об бруківку головою.

— Мир тобі, — привітався лікар.

Злякавшись чоловічого голосу, рабиня урвала голосіння.

— Адже я йому казала, що пана немає вдома...

— І саме через це ти так лементусиш? Чи, може, тобі щось болить? Я — хакім Ісмаїл.

— Немає ліків од болю матері, в якої утонув син, вельмишановний ефенді. Тринадцять років життя я присвятила тільки своєму Карембу, бо лишилася з ним одненька на цілому світі. Мій найдобріший чоловік помер раніше, ніж у мене народилася дитина...

— А, то Карембу народився після смерті батька? І що ж твій розпещений одиначок тобі наговорив? Чому ти думаєш, що він пішов саме толитися?

— Ні, ефенді, Карембу не казав мені нічого, але Бабула... той торговець баранячими головами...

— І найкращий друг малого Гасана та твого Карембу, еге ж?

— Та-ак, — здивувалася мати.

— Ну, то що ж тобі, жінко, сказав той шибайголова, що ти заливаєшся слізьми, наче твого гультіпаки вже й на світі нема?

— Вони домовилися, що Карембу одразу ж по ранковій молитві побіжить дивитися на корабель, аж на Банчину. Адже наш господар хотів узяти Карембу з собою до Туніса. Тож хлопці нетерпеливо чекали на корабель. О ефенді, вони такі нетерплячі! Карембу мав іти туди рано-вранці, а Бабула повинен прибігти до нього близько полудня. Та коли Бабула прибіг на берег — Карембу й сліду не лишилося...

— Бабула заробив на горіхи за те, що так тебе налякав...

— Ах, Бабула не сказав ані слова, ефенді. Але якщо сьогодні на вулиці гаптарів убили Гасана... такого нещасного дня... знатний пане... обов'язково станеться ще ціла низка нещасть...

— Ага! Забобон! Авеж, таке бісеня, як твое, піде

роздпитувати віщунку, коли йому найкраще втопитися! Плач, плач, навіжена! А коли виплачеш очі, то приходь! Я скажу тобі, що Гасан лежить — але не мертвий — просто спить собі...

Мудрий хакім не домовив, бо у дверях з'явився Бабула, підтримуючи своїми довгими мавпячими руками Карембу. За ними ввійшли обидва чоловіки з Догани. Вони на віслюкові довезли пораненого до порога, а тут уже свого друга схопив Бабула.

Лікар вислухав розповідь про нещасливий стрибок, оглянув ногу й лишився задоволений. Він винагородив кожного рибалку великим срібняком, якого ані перший, ані другий ще зроду не держали в руках. Потім на подвір'я ввійшов марабут. Привітавшись із ним, учений, значливо всміхнувшись, звернувся до Бабули:

— Я чув, про тебе кажуть...

— Я гадав, ефенді, що Бабула не вартий уваги; але як судити з того, що ти кажеш, то я помилявся.

— Погляньте-но! Ти вмієш розмовляти? А всі чомусь думають, що мати навчила тебе вимовляти тільки «Голова, ех, голова!» — засміявся лікар.

— Навіщо ж Бабулі нагадувати людям, що вони помиляються? Адже вони на нього розгніваються і не купуватимуть у нього...

— Чудово! Ти — торговець! А скільки тобі потрібно грошей, щоб не продавати баранячі голови для корчмаря?

— Цілий турецький фунт, ефенді.

— Ну, то я тобі допоможу. Тримай!

— Немає щедрішого від тебе лікаря, ефенді. Дякую!

— Навіщо ж дякувати, коли не береш гроші?

— А тому, ефенді, що я допіру дещо збагнув. Не гнівайся, будь ласка, але подумай ось про що: чи може віл ревти, як олень?

— Що це тобі спало на думку?

— А чи може віл ревти, як олень, тільки тому, що знайшов у лісі оленячі роги? І чи можу я бути пристойним корчмарем, якщо сам не зароблю одного фунта? Проте коли б я прагнув стати корчмарем, то може й узяв би твій фунт, навіть якби й не вірив, що з мене вийде добрий корчмар. Бо, коли людина чогось прагне, вона не здатна сама побачити все, як воно є насправді. А я нічого надто не прагну...

— ...аби тільки бачити все краще? Тож я висловлю

твою думку так: ти прагнеш не прагнути всього; ти прагнеш краще бачити все. Хто б ото сподівався такого від Бабули?!

Ісмаїл засміявся.

Бабула спаленів. Він ще ніколи не зустрічав такого дотепного вченого мужа, який розмовляв би з ним як з рівним. Сьогодні вперше Бабулі пощастило, але він одразу дістав, так, що аж у очах заяскріло. Хлопець поплентався до Карембу, ковтаючи слізози.

— Я, мабуть, дав би відтяти собі правицю, аби щодня розмовляти з такою людиною, як великий хакім! — сказав Бабула щиро.

— Скільки ти, мулло, хочеш за твого неповнолітнього раба? — спитав за хвилину лікар у святого марабута.

— Він не продастесь, хакім-ефенді.

— То я ж хочу не купити його, а викупити на волю.

— У цьому немає потреби. По моїй смерті — а вона вже недалека — не тільки син, а й мати дістануть волю. Не варто давати вогцепальну зброю дитині. Краще почекати, поки вона стане мужем...

— Маєш рацію, мулло! Та для моого плану потрібен не тільки Карембу, але й Бабула. І, їй-право, раніше, ніж ти підеш до раю. Малому Гасанові приречена дорога, мулло. І, коли я не помиляюся, ця дорога уже визначена, о марабуте! Але Гасанове тільце не витримає цієї дороги, якщо його не загартувати. Він повинен весь час рухатися — я поплю його в пустелю... Та на самоті він загине! Йому потрібні вірні слуги — друзі. А ти його друзів знаєш...

— Добре, я схвалю це. І, до речі, у пригоді можуть стати мої мандри на собор до Кайруана. Хлопці не знatumуть, про що йтиметься. Обіцяю тобі, що віддам їх у південноалжірських оазах у надійні руки...

Далі вони розмовляли про Махмуда Алі, якого сьогодні засуджено на смерть, але з огляду на прохання впливових осіб та колишню добру репутацію, вирішено виселити гаптаря з країни й конфіскувати тільки половину майна.

КОРАБЕЛЬ У БУРЮ ТА В ШТИЛЬ

Попереду до пристані гордо-віто простував Гасан. Поруч нього у надвечірньому смерку ясніла пишна постать батька, який урочисто виступав у шовковому смугастому халаті, що свідчив про Абу-ль-Гасанову поважність. Абуль-Гасан спирався на «іспанку» — ебенову палицю, оздоблену важким срібним наконечником. І хоч облямоване рудуватою бородою бронзове обличчя купця й здавалося спокійне, але той, хто добре знав його, помітив би, як він хвилюється. Ні малий, ні старий не промовили й слова. Мабуть, тому, що йшли не самі. За ними сунули Гасанові брати, й кожен що-небудь ніс: старші — великі валізи, молодші — чудові мати, покривала, килими й дарунки од своїх дружин: овочі, печиво, сушену рибу й два великі джбані олії та найчистішого меду.

За крок од них ніяково ступав цибатий Карембу, вбраний у нові шати. Хлопець тримав за руку свою чорну матусю, яка йшла трохи згорбившись. Вона запнулася

вовняною червоною хусткою — дарунком пана, який оце пускався в мандри. Карі очі жінки блищали з-під нового чудового запинала, й чим близче процесія підходила до пристані, тим дужче вони зволожувалися. На останньому перехресті приховувана слюза скотилася по щоці...

Марабут Абу-Захаріаш був вдягнений у халат із тонкої білої вовни з багато гаптованим погруддям, на яке спадала розкішна борода. Благородна голова була увінчана зеленим тюрбаном хаджі, тобто святого прочанина. Зелений тюрбан прикрашало золоте мереживо — відзнака високої духовної гідності. В руках старий тримав велетенські чотки релігійного чернечого ордену. Обік Абу-Захаріаша йшли старий хакім Хаджа-Ісмаїл-Бу-Дерба-ефенді й молоденький помічник муллі Сіді-Алі-бен-Мохаммед. Вони розмовляли голосно й весело, ніби поверталися звичайною дорогою додому.

Бабула ніс на голові свій клунок і клунок Карембу. Йому не лишалося нічого іншого, як удавати з себе зворушеного. Хоча Бабула й мав у Тріполі багато клієнтів, але про свій від'їзд не казав нікому. Тільки сьогодні вранці віддав свою велетенську тацю спритному розношикові лимонаду й сказав усміхаючись:

— Шімоне, зроби із своїми міхами так, як я роблю з тацею; але спершу ходімо хутенько зі мною до шанованого постачальника варених голів, щоб мое підприємство не попало, бува, до рук, які не дорожитимуть заробітком! Все, що ти робитимеш, поки мене не буде, полягає ось у чому: ти повинен кричати так, як кричав я, торгувати у тих місцях, де торгував я. А тим, хто упізнає мій старий бронзовий щит і спитає про мене, скажеш, що Бабула пішов на прощу в Каїруан. Але це ще не все. Оскільки я вже протягом багатьох років щодня сидів біля брами палацу верховного суду, прислухаючись до балачок тих, хто проходив повз мене, й таким чином дізнавався геть про все, що відбувалося в бейлікаті, то ти теж повинен слухати і, коли я повернуся, все мені розповіси. Це буде платня за оренду підприємства...

Обидва ще довго й голосно сміялися, уявляючи собі, як худий рознощик Шімон так розтovstie, поки Бабула повернеться, що не протиснеться крізь палацову браму.

Хитрун Бабула почував себе краще за всіх. Балансуючи клунками, він, за звичкою, одним вухом прислухався до розмови, аби нічого не прогавити.

— Раїс¹ «Латаття» — найдосвідченіший лоцман узбере́жжя,— заперечував Ісмаїл-Бу-Дерба-ефенді молодому помічникові мулли,— і коли раїс вирішив вийти в море, то можна почувати себе на воді безпечноше, ніж на суходолі, мулло...

— Відверто кажучи, я розуміюся на морській справі, як той півень, що його тримають у клітці на палубі. На мою думку, корисна тільки прісна вода, а за всю солону, скільки б її не було в оцьому морі, я не дам і ламаного піастра.

— Годі-бо,— дорікнув йому вчитель.— Скільком людям море дає працю й заробіток. Чи ти, сину пустелі, ніколи не їв риби? Ніколи не приймав дарунка від моряка? Ти прийшов учитися з глибини нашого континенту, з племені, яке ніколи не виходило на узбережжя, а тому боїшся моря й вбачаєш у ньому підступну стихію. Ти забувавши, що над морем так само, як і над твоєю рідною пустелею, є повітря. Коли б не було моря з його невичерпними резервами вологи, то не було б на землі життя.

Старий лікар засміявся:

— Маєш щастя, мулло, що не попливеш разом з іншими! Морський бог жорстоко покарав би тебе за такі слова про його могутню державу. Стародавні люди — хай милосердний пробачить їм їхню сліпоту — ставилися до морських богів та духів куди шанобливіше. Їхні молитви, жертви та заклинання, здається, не пропали марно. Людина, яка віддає себе на ласку моря, повинна вірити в поступ кораблебудування наших часів. Диви! Ти, певно, вгледів старі вітрильники...

Ісмаїл-Бу-Дерба-ефенді і мулла саме пройшли Морською брамою крізь фортечний мур і опинилися перед п'ятьма ярусами вітрил, що громадками надималися на реях трьох велетенських щогл. Здавалося, щогли росли в присмеркове небо просто із стін потемнілого доку, за яким ховався могутній корпус корабля.

Над самісінськими верхівками щогл, по збуреному небу, освітленому яскравою загравою сонця, що зійшло годину тому, летіли брудні масні хмари. Немов зграї напіжачених велетенських хижих птахів у нестримній смертоносній люті, мчали вони під золотим склепінням до моторошної пітьми на сході.

¹ Раїс — капітан.

— Тепер я вже й не знаю... — дзвінко й здивовано проказав Бабула до людей, скам'янілих од тієї дивовижі: могутній вітер, здається, стер на порох щонайменшу ознаку людської одваги.

Всі вдячно глянули на Бабулу.

— Аллах! У таку пекельну бурю не вирушить навіть навіжений! — мовив старий лікар.

І всім наче тягар спав з плечей.

— Нам треба знайти раїssa,— поважно мовив завжди розсудливий марабут.— Певно, відплиття корабля відкладається.

Пройшли ще трохи і під портовими кранами та лінвами зійшли сходами до тераси на даху складу. На терасі за допомогою блоків моряки піднімали вітрила. Командири вигукували разом з моряками: «Гей-го! Гей-го!»

На прибулих не звернули ніякісінької уваги, аж поки хтось крикнув:

— З дороги, дияволи!

Всі оглянулися й побачили майже поруч капітана, який серед квіління вітру, хльоскання вітрил, оглушливо скретоту ланцюгів, тупоту матросів на палубі, ріпння лебідок та гуркоту колодок, що билися одна об одну, махнув прибулим рукою й знову заходився порядкувати — щось комусь гукав, щось комусь показував... Ну чисто тобі навіжений диригент, що опановує запаморочливий хорал стихії, диригує сотнями бронзових рук, з яких струмить піт; сотнями майже голих тіл, які панують, наче загнані коні на морозі.

Відскочили... У повітрі просвистів ланцюг, який міг би втримати щонайменше скелю, загуркотів, ударившися об цикlopічну кам'яну брилу й, відбившися, блискавкою швигнув назад, наче велетенський розлютований змій.

Ланцюг пролетів хіба що на лікоть од зблідлого стального проповідника та лікаря.

— Аллах! — пронизливо скрикнув Гасан, злякано затуляючи обличчя.

А старі ще довгенько не могли вимовити й словечка.

Скаженіючи, буря ніби вистрілила востаннє й, соромлячись своєї безтямної люті, раптом ущухла. Навколо запала тиша, яку порушував тільки далекий глухий гуркіт прибою, що бив об дамбу.

Але так, мабуть, тільки здавалося.

Людське муравлисько раптом принишкло, не чути було вигуків, команди, зойків, дзенькоту і деренчання.

А вітер, який іще хвилину тому шалено боровся з людиною та кораблем, зненацька похлинувся власним шумом, покинув вітрила й з реготом зник у темряві.

Усі були так ошелешені, що помітили капітана тільки тоді, коли той підішов і гучно промовив:

— Хай тисяча мільйонів блискавок живцем стягнуть з мене шкіру, коли я не попрошу в тебе, високошановний, могутнього амулета, який так завзято кидає ланцюги. Адже сім разів клятий диявол напевно ховає в тому амулете чарівний шварт і котву!

— Амулет? — насупився здивований марабут.

— Коли ти даси мені торочку від твоєї шовкової хустини,— багатозначно сказав капітан добірною старогрецькою мовою,— то цього буде досить, аби мої добрі хлопці повірили в диво!

— Чоловік, який розмовляє великою мовою Платона?..

— Я сам, звичайно, не вірю в амулети, високошановний, хоч знаю чимало твоїх побожних братів, які збагатили, торгуючи таким магічним товаром, учений пане! Але капітан — це тільки батько, який веде своїх синів у вир битви, а тому прошу торочку, щоб звеселити серця моїх синів...

— Забобоном. Так ти, певно, хочеш сказати? — розсердився старий.

— Та віддай йому всю хустину,— озвавсь усміхаючись лікар.— Адже є забобоні люди... Приміром, мое лікарське мистецтво дехто вважає забобоном, і тільки знання минулого стверджують нашу науку. Сьогоднішнє вчення про природу нащадки колись спалять у вогнищах як блюзнірські забобони мракобісів. Вони висунуть свої здогади, припущення, частина яких згодом одпаде, і залишиться самий досвід...

— Дякую! — подав капітан руку мудрому лікареві.

Марабут поблажливо усміхнувся й зняв з шиї гарну червону хустку.

Капітан обернувся до матросів, що скучилися на поштівій відстані, змахнув хустиною й, oddаючи її офіцерові, вигукнув:

— На щоглу капітанського містка!

Офіцери та ті, що стояли попереду, вишикувалися і врочисто, немов бойовий стяг, здійняли шовкову хустку на флагшток вітрильника.

Коли офіцери й матроси пішли і на палубі лишився тільки капітан, лікар наважився запитати:

— На скільки днів ти вирішив одкласти відплиття, ель-раїссе?

— Відкласти відплиття? Як це розуміти?

— А так,— встряв у розмову молодий мулла,— буря, яка цього вечора шаленіє у відкритому морі...

— Яка буря? — здивувався капітан.

— Ну, ото скажений шквал,— пояснив поважно старий марабут.

— Той шквал мене не обходить,— байдуже відповів капітан.— Дме сильний вітер, а нам такий і потрібен. Це значить, що ми попливемо, не витрачаючи часу на маневрування...

— То ти, ель-раїссе, не боїшся брати на борт наших друзів? — схвилювано спітав молодий мулла.

Капітан усміхнувся:

— Що ж, я маю плисти в безвітря? Якщо ви боїтесь моря, то мандруйте на віஸлюках! А я куди більше боюся піску, що забиває вуста й мало не душить мандрівника...

Мічман перервав капітанову промову, нагадавши, що вже десять годин. Він одвів мандрівників до кают і звелів служникові принести на вечерю смажених курчат. Капітан порадив гостям лягти спати, щоб не чути відплиття.

І хлопці, страшенно втомлені, слухняно вмостилися на койках і одразу блаженно поснули.

Коли ж корабельний слуга розбудив їх, був уже день.

— Чого тобі? — спітав Гасан.

— Час обідати.

За столом у їdalyni сидів капітан. Він був у доброму гуморі.

— Буря полегшила нам роботу...

— Вітер дме на південь,— зауважив малий Гасан, глянувши в ілюмінатор на сонце, що пробивалося крізь хмару. Море було вкрите хвилями з білими гребенями.

— Чудово, хлопче, північний вітер дме на південь! — похвалив його капітан.

— Але ж ми пливемо до суходолу! — з жахом проказав Карембу.

— Оскільки вже минув полуден, а ми пливемо із швидкістю кількох вузлів ось уже десять годин з двадцяті, то чи не зможете ви, хлопці, вирахувати мені, коли ми дістанемося до берега? — серйозно запитав перший офіцер.

— Якщо й справді дме північний вітер,— зацікавлено

промовив марабут,— то я теж не розумію, що ви робите з усіма вашими вітрилами!

— У тім-то й справа, що ми напнули не всі вітрила, а тільки ті, що з навітряного боку, та ще й регулюємо їхню дію кермом і тримаємо корабель під певним кутом...

— Значить, ми пливемо, хоч і уповільнено, проте на захід?

— Але вітер потроху змінюється,— озвався капітан.

— Він незабаром поверне на захід,— побажав йому Гасан.

— За годину ми відчуємо східний вітер,— сказав перший офіцер.

— І повернемося до Тріполі! — вигукнув Бабула.

— Ні, такого не станеться. Інакше що ж нам скажуть у Тріполі?

— Тут стільки вітрил, що недосвідченому годі й розібратися! Чи то й справді, ель-раїссе, ви можете так повернути їх, щоб корабель плив проти вітру? — зацікавився марабут.

— На жаль, ні...

— А що ж ти робитимеш, коли зміниться вітер?

— Те, що й цієї хвилини.

— Ти опиратимешся вітрилами на вітер, але попливеш проти нього! — прохопився Бабула.

— Невже я не казав, що можу змінювати напрям сили вітру лише на дев'яносто градусів? Але якщо поставити перед вітром перепону...

— То попливемо на північний захід або на південний захід, до Африки або до Італії!

— Я не маю ніяких справ у Італії! Отож, коли я хочу кинути якір у Сусі в північно-східному Тунісі, то спершу повинен обрати на карті пункт десь на північний захід звідти. Діставшись того пункту, я запрошки оберну кермо, напну вітрила з підвітряної сторони й попливу до Суса південно-західним напрямком...

— То ти знову маневруватимеш проти вітру! — вигукнув Гасан.

— Ато ж, нічого іншого мені не лишається, та й то якщо погода не зіпсуються зовсім.

Коли капітан пішов, товариство ще довго сиділо, розмовляючи. Раптом корабель накренився, й співбесідники попадали. Сміх іще не вщух, коли двері до їдалні відчинилися й знову захлопнулися. Речі, які лежали на по-

лицях, покотилися на підлогу. Серед цього сум'яття ні-
хто не встиг вхопити склянки, і вони розбилися об стіну.

Всі намагалися вхопитися за канапу. Але в цю кри-
тичну мить канапа, вдарившись об низенький столик, по-
їхала по здибленій підлозі, потягнувши за собою килим,
пуф і марабута, що досі сидів на пуфі, схрестивши ноги.

Коли б не капітан та двоє офіцерів, що вбігли до
каюти, тільки-но корабель накренився, канапа добре б
причавила старого до стіни.

Хлопці теж покотилися по підлозі, боляче вдарившись
головами об стіну. Море ніби цього тільки й чекало. Воно
хлюпнуло на хлопців з ілюмінаторів три-четири джбані
крижаної води. А ті, хапаючись за гулі, знову зареготали.

— Вітер змінився! — весело вигукнув Гасан, тримаю-
чись за голову та з'їжджаючи по підлозі, немов по ков-
занці.

— Ти гадаеш, він і справді змінився? — засміявся Ка-
рембу, хапаючись за Гасана.

— Та це ж байдуже, треба лише вміти лавірувати! — мудро зауважив Бабула і тільки-но встиг вхопитися за дру-
зів, як корма здибилася і хлопці полетіли шкереберть.

— Владайте, куди ми йдемо? — закричав Карембу.

— Капітан ясно сказав, що на північний захід!

— Де там, діти! Ви помиляєтесь! Ми мчимо на пів-
денний-південний захід!

— Бісмалах! Скільки тут, власне, стін?

Раптом двері розчинилися й хряснули Бабулу по плечі; Бабула зойкнув, і вмить його геть усього обілляло з ілюмінатора.

— Хоча б зачинили оті вікна, коли надворі йде дощ! — кричав Бабула, стріпуючись, наче мокрий пудель.

Але перш ніж друзі встигли послати Бабулу до всіх чортів, хтось підхопив його, бо новий поштовх збив хлопця з ніг. Бабула заплющив очі: він уже бачив себе з розтрощеною головою десь там унизу, під сходами.

— Отак, хлопче, тримайся за оцю колону! — гукнув Бабулі матрос-служник, ставлячи його на ноги.

— Ще і ще! — засміявся матрос, коли Бабула стукнувся об мідний свічник, прикріплений на колоні. Невдовзі матрос уже тягнув, немов кошенят, Гасана та Карембу. Їхні носи майже торкалися східців. Обережно поклавши хлопців у койки, він залишив їх погайдуватись у такт корабля й почережно зводити вгору то голови, то ноги. А Бабулу матрос не наважився схопити, як кошена...

Тільки-но Гасан і Карембу вмостились у своїх кубельцях і вирішили, що досі їм у цій великій пригоді велося напрочуд добре, як Карембу почав пустувати:

— Чуєш, Гасане, а цей клятий хлоп'яга походжає собі, наче йому геть усе байдужісінько!

— Та ще й нас тягнув, мов кошенят...

— Знаєш, що я думаю? Він, мабуть, учився ходити у цирку на канаті.

— Чи ба! І я подумав те саме!

Цієї миті двері розчинилися навстіж, і до каюти ввійшов матрос-служник. Він напівніс, напівпідтримував Бабулу, бо сам хлопець нічого не бачив і нечув. Послужливий матрос допоміг йому зручно вмоститися на койці.

— З мене вже стало три Бабули, й голівонька моя так набрякла, що скоро буде, наче кадіб...

— А ти собі нічого не роз'юшив, друже? — співчутливо запитав Карембу.

Бабула якусь мить мурмотів, наче кіт, що облизується на порозі дому, повернувшись з нічних ловів, а тоді проказав з притаманним йому гумором:

— Оце маневрування під час штурму могло позначитися на моєму костурові куди гірше.

Матрос, кінчивши задраювати ілюмінатори в каюті, спітав:

— А ти коли-небудь попадав у штурм на морі?

— Аллахові відомо, що сьогодні вперше в житті буря мало не збила з мене грудку — ні, не масла, звичайно,— адже з моїх кісток цього несила зробити навіть найлютішій бурі...

— Мене звуть Алі, народивсь я в Смірні,— дуже поважно промовив матрос.— Вісім років тому під час штурму в Біскайській затоці рея причавила мені ноги до грат-щогли. Тому, поки я знову зможу їздити верхи на бушприті, раїсс бере мене в плавання як служника, адже я маю восьмєро дітей, а найменшому минуло тільки два роки.

Чоловік, який їздив верхи на бушприті та ще й у п'яту тому ярусі вітрил,— справжній мужчина! Ще не одужавши, він працює на кораблі, аби прогодувати вісімох дітей. Хлопці тільки тепер збагнули, як важко йому було тягнути їх, а вони навіть не подякували.

Та Алі тільки махнув на те рукою:

— Невже я міг покинути вас напризволяще? І хіба за це треба цілувати мене? А що ж тоді я мав робити з Ель-Мудденом з Александрії, коли той звільнив мої ноги з-під реї, взяв мене собі на плечі й поніс, ступаючи по зледенілих брусах? І це в той час, коли щогли креслили в повітрі велетенські, по кілька сажнів дуги, мало не торкаючись своїми верхівками збуrenoї поверхні моря. А щоб спустити мене, непритомного, на палубу, Ель-Мудден з'їхав з п'яти поверхів оброслих бурульками підвісних лінв... Він обдер собі м'ясо на долонах аж до кісток... Ох і наплакалися ж ми з ним у лікарні, адже він тепер не зможе ходити в море... Наш ель-раїсс дав йому золотий, а Ель-Мудден на той золотий купив у Александрії динь і почав продавати їх. Він повернув той золотий та ще й нагодував родину. Чутка про Ель-Муддена поширилася в порту, і кожен моряк давав йому гроші. Згодом Ель-Мудден купив віслюка, а потім і візок. Тепер цей хлоп'яга живе в Александрії, вдаривши лихом об землю, двері в його домі не зачиняються — завжди донього приходять знайомі і завжди не з порожніми руками, щоб Ель-Мудден, бува, не частував їх задарма. Свій дім Ель-Мудден перетворив на нічліжку, але таку, де нікому не скажуть, скільки платити за нічліг, скільки за сніданок, а скільки за обід,— кожен сам принесе дарунок. А якщо хто й не принесе, то й так обходиться. Всі почують себе в Ель-Муддена як удома, він найкращий друг. Але він не на кораблі, і тому ніхто йому не заздрить.

Адже корабель є корабель, а море — море... На морі треба мати «морські ноги», хлопці. Вам треба якнайшвидше їх натренувати! — закінчив свою розповідь Алі із Смірни. Трохи помовчавши, спітав: — То ти, довганю, здається, хотів щось сказати про штурм, га?

— Але ж це вперше, як мої друзі і я...

Алі засміявся:

— Ну, тобі пощастило, Штурм! Якби тебе почув ель-раїсс, то, мабуть, умер би. Коли пливеш уздовж хвиль назустріч вітру, то завжди трохи колишє людину, що звикла їсти юшку з тарілки, як оце ви, городяни. А що буря? З нею сьогоднішній вітрець не має нічого спільногого... Буря налітає зненацька, немов наполоханий жеребець, з піною на губах і страхітливим іржанням. Отоді людина узнає, почім фунт лиха. Це вже напевно...,

І він пішов. А хлопці лишилися в койках.

Вони прокинулись од страшного удару. В голові загуло, боляче клацнули зуби. Хлопці злякано вдивлялися в пітьму.

Нічого. Не погайдуються койки, не чути рипіння дерев'яних перегородок, балок, дощок, не завиває вітер — ба навіть не чути ритмічного, могутнього, проникливого гомону моря, який панує на кораблі над усім і всіма, заглушуючи інші звуки,— ніби корабель мчить на якомусь звуковому гребені, створеному зітханням міriad хвиль, що здіймаються, опадають, катяться й скипають ламкими баранцями на всьому, аж до обрію, морському просторі.

— Корабель не пливе!.. — вигукнув Гасан.

— Море зникло! — здивувався Карембу.

— Немає вітру! — подав голос Бабула.

І хлопці, не промовивши більше й слова, зіскочили на підлогу.

Аж тут знову неймовірний удар струсонув корабель так, що він задвигтів од кіля до корми. Хлопці, заскочені зненацька, попадали на підлогу.

— Оце вдарило! — проскиглив Карембу.

— В корабель! — заклацав зубами Гасан, коли до нього знову повернувся голос.

— Тікаймо! — вереснув Бабула й рабки поповз до щілини каламутного світла, де, певно, були двері. Він буквально вилетів у коридор і далі — на сходи...

Хай Карембу й Гасан іще не зовсім-отямiliся з жаху, але й вони не хотіли лишатися тут: хоча ногами й руками їм важко було поворухнути, проте страх гнав їх геть...

Перше, що вони побачили на палубі крізь чотирикутник у кінці коридора,— це безсило опалі вітрила та безвладно повислі линви. Ошелешені хлопці зупинились. Але страхітлива тиша вимерлого коридора примусила їх бігти до трапа. Вони мчали вгору, гарячково хапаючись за поруччя, щось відчуваючи, але що саме — не розуміли...

Ось вони вже помітили реї, освітлені спалахами. Матроси нагорі сновигали в прымарному свіtlі блискавок так поквапливо, ніби знавісні! Під супровід рипіння блоків у мерехтінні блискавок поволі падала попущена трисель¹. Велично ковзали долі друге й третє вітрила, незчисленні фали,² на яких теж були попущені. За кілька секунд хлопці побачили у каламутному свіtlі щось дивовижне, чорно-фіолетове, з чого подеколи, а потім раз у раз щугали сліпучі жовтаві електричні розряди — снопи блискавок.

Жах, якому досі не було назви, розвіявся. Вдалині, над самим виднокругом, очевидно, шаленіла буря, відгомін якої вже не долинав сюди... коли не рахувати оті два удари, що проти них гарматні постріли видалися б ледь чутним гуркотінням.

А на кораблі спускали вітрила, бо панувало безвітря.

Зрозумівши, що їх налякало, хлопці посміливішали. Вони зіпнулися трапом й вистромили крізь отвір голови. І, на превеликий подив, побачили ніби мертвє синє море — зовсім гладесеньку рівнину, немов хто навмисне наставив лати від обрію до обрію, захищаючи море од бурі.

Напівголі матроси тим часом поспіхом зв'язували згорнені вітрила високо над кораблем, що безмовно стрімів посеред заснулого водяного безмір'я, над яким палахкотіли блискавки. У цій дивній тиші чулося рипіння найвіддаленішого блока, найтихіший удар, ба навіть шурхіт снастей.

Раптом Гасан уздрів ель-раїssa, що нерухомо стояв на

¹ Т р и с е л ь — косе чотирикутне вітрило.

² Ф а л — вірьовка, за допомогою якої піднімають на суднах вітрила, реї та пропори.

палубі. Схрестивши на грудях руки, ель-раїсс вдивлявся вдалину. Він стежив за бурею на обрії, за чорно-фіолетовою хмарою, яка нерухомо повисла в небі.

Перший помічник, стоячи на командирському містку, керував роботою:

— Старший тесля Ахмед! Відкрити всі водостоки по бортах!

І той же миті старший корабельний тесля з помічниками, озброївшись палицями й сокирами, гаряче взялися до роботи. Ще один гурт на чолі зі старшим матросом притяг ланцюги й заходився прив'язувати дві гармати. Інші матроси напинали поруччя з линв од корми до носа корабля.

На палубу вийшов стерновий Гамед-бен-Малек у чорній єгипетській фесці, на ходу застібаючи довгий шкіряний плащ.

Бліскавки спалахували рідше, але раптом чорно-фіолетова хмара змахнула велетенським крилом і запнула третину виднокруга, на якому саме почало світліти.

Повітря одразу стало задушне й затхле. Неприродно гладеньке, зелено-синє море, здавалося, вкрила шовкова пелена.

Нараз капітан засурмив у сигнальну сурму.

Цей пронизливий звук наче пробудив матросів, які вже кілька хвилин, виконавши накази і сидячи на реях, у петлях линв та на дротяних драбинках, чекали, коли зможуть спуститися з тридцятиметрової височини на палубу корабля.

Ото було видовище! Мов зграя мавп, вихоплених із сну мисливським пострілом, матроси реями просувалися над морем до линв, ковзали над порожнявою з яруса на ярус. Вони ніби не сходили драбинками, а з'їжджали, стрибали на палубу і вмить ставали на свої місця.

— Корабель за вітром! — раптом вигукнув ель-раїсс, але громовий удар заглушив кінець капітанової команди, а тоді й сам потонув у напнених вітрилах.

Трос біля штурвального колеса з усієї сили налягли на обід, і хлопці зі свого захистку незабаром побачили борозну, яку зорав корабель. Тільки тепер стало зрозуміло, що корабель повернувся проти вітру й тікає!

За хвилину потік босих ніг з тупотом ринув мимо хлопців, що зіштулилися в куточку.

Капітан, щойно ступивши на трап, помітив юних мандрівників і гукнув:

— Прийшли подивитись, як готуємося до сьогоднішніх танців? Авжеж, таке ви не щодня можете побачити. Та, коли хочете щось побачити, доведеться дати вам «підтяжки»!

І перш ніж хто з них устиг розтулiti рота, капітан потяг Гасана та Карембу на місток. Матрос приніс ім величезні дощовики, й хлопчиків прив'язали, щоб перша ж хвиля не злизала їх з корабля.

Незабаром ззаду набігли хвилі. Корабель занурився в западину, яка утворилася між двома хвильами, потім здійнялася вгору корма, а тоді високо здibилася черевата носова частина судна. Перед очима у хлопців виросла смарагдова гора, всипана синіми хвильами з білими, немов перла, гребенями, заярилася й одразу ж зникла під носом корабля. А корабель знову почав спинатися вгору, наче тюлень, що, пирскаючи в бурхливу піняву, дереться на занурену під водою крижину.

Страхітливий поштовх у корму... і вода, ціле море води хлюпнуло через борти й розлилося по палубах. «Небагато ж сухого місця лишиться там, унизу!» — подумав Гасан, але враз щось притисло його до стіни містка, де він був прив'язаний, з такою неймовірною силою, що йому аж дух перехопило. Потім хлопця нестримно почало смикати то ліворуч, до східців, то праворуч, немов та сила вирішила чи то відірвати його од стіни, чи то перервати навпіл...

Навколо струміли потоки води. Дощ, який допіру ринув з темряви, що огорнула небо, періщив чимраз дужче.

— Чудово! — вигукував капітан, коли «військовий танець» примушував його пробігати повз хлопців, напівочманілих од ревіння води, яка безупинно здіймалася стіною, а потім з гуркотом падала долі, щоб розтрощити корабель; але корабель щоразу на якусь невловну мить випереджав стихію і встигав утекти від неї. — Чудово, хлопці! — кричав капітан. — Я думав, що вітер пожене нас швидше, та дощ перешкоджає... Проте інколи отаке мокре свинство допомагає... Отакий доволі рясний дощ дещо важить, принаймні тут, унизу, де краплини набувають певної швидкості, — змінюючи їхній напрямок, вітер сам стає не такий сильний.

Страхітливі удари води не припинялися. Це, мабуть, не подобалося капітанові, й він тричі засурмив. У відпо-

відь почувся тупіт. Кілька чоловік кинулися бігти вздовж линів.

— Нам треба плисти швидше! — кричав капітан.— Швидше, ніж оці кляті хвилі, інакше яка-небудь з них може одірвати стерно.

Матроси попустили кріплення двох вітрил на гrott-шоглі, й, коли вітрила трохи напнулися, корабель високо здійняв угору ніс і став схожий на коня, що в розгоні долає перешкоди.

Буря шаленіла. Дощ шмагав по палубі, бив у вітрила, наче у велетенські бубни. Водяні гори зіштовхувалися то ліворуч, то праворуч, але корабель, ніби гіантська шкаралупа, щоразу опинявся на їхній верхівці й ні на мить не загаявся на дні прірви, яка розступалася перед кілем, наче запрошувала пройти крізь її водяну стіну — прямісінько на дно.

Несподівано на палубі з'явився марабут Захаріаш у плащи та клейончатому каптурі. Марабута підтримували перший і другий офіцери.

— Унизу по кісточки води, та й повітря таке, що можна задихнутись. А через рипіння та поштовхи й ока склепити не можна,— намагався виправдати старий чи то свою цікавість, чи то неспокій, що охопив його.

— Але ж і хитає!

— Ще б пак не хитало: прудкий західний пасат! — крикнув перший офіцер.

— Чудово,— проказав капітан, радий несподіваному співбесідникові.— Пливемо із швидкістю дванадцять з половиною вузлів і змагаємося з бурею. От і все.

— Ти сказав, що це західний пасат! Але ж...

— Буває, що й легший корабель тікає так само, як оце ми, туди, куди й не сподівалися! — відповів перший офіцер, кусаючи мокрого вуса.— Але тепер мені хотілось б знати, чи довго ще отак буде й чи далеко нас занесе на схід...

— Заходний пасат буває, однак, і погідним вітром! — крикнув капітан.— Але я не можу поручитися, що ми проминемо Мис Місурата, перш ніж зміцніє північний...

— Ти завжди, командире, сподіваєшся на найгірше! — заперечив перший офіцер.

— Шкода, що ось уже п'ятнадцятий рік ніяк не можу тобі вtokмачити, що я не сподіваюся на найгірше, а завжди тільки думаю про те, що маю робити, як погіршиться ситуація. А це зовсім різні речі.

Капітан і справді побоювався маневрувати в такому розбурханому морі перед скелястим передгір'ям північного виступу Африки між затоками Великий та Малий Сирт, бо це була нелегка ділянка на шляху їхньої втечі перед навальною бурею. На щастя, центр урагану лежав на північ, а вони були на його південному окраї.

Капітан зупинився перед бусоллю¹ й довго стежив за її неспокійною стрілкою.

Матрос на грот-щоглі раптом щось гукнув. Потім юнга показав перед себе на завітряний бік. Капітан подивився у далекоглядну трубу, але крізь сиві дощові потоки, мабуть, нічого не розгледів, бо знизав плечима й подав трубу офіцерові.

— Піду подивлюся! — кинув помічник капітана й квапливо відійшов. За мить він уже спинається по трапу, наче по гіантському маятникові.

Невдовзі помічник уже щось сигналізував капітанові.

— Otto диво,— вигукнув капітан,— ми пливемо із швидкістю п'ятнадцять вузлів! Хто б сподівався на таке від моого старого «Латаття»! — і він усміхнувся.

Там, на південному сході, на прибережному скеллі скипав білоніжкою піною прибій. Там — Мис Місурата. За ним узбережжя вигинається на південь у велетенську затоку Великий Сирт.

— Алі! Попливемо туди! — крикнув капітан.

Старший стерновий попросив уточнити кут відхилення од напряму вітру.

І тут завиравало.

Через борт корабля впала перша бірюзова гора; корабель під її вагою страхітливо накренився. Болісно здригнувшись, він знову став рівно, та тісі ж миті на нього впала друга, ще лютіша лавина води.

У цьому ревиці щось з тріском відрвалося, пробило фальшборт і зникло.

— Вода зірвала гармату з завітряного боку! — розгнівано крикнув капітан.

Цілу годину, яка видалася вічністю, боровся корабель з бурею. Буря, мабуть, вирішила не випускати свою іграшку з пазурів: корабель стогнав і тріщав, лавини води шматували йому обшивку, зривали балки й, нарешті, виламали з підвісок один човен.

¹ Б у с о ль (*тал.*) — геодезичний інструмент для вимірювання горизонтальних кутів між магнітним меридіаном та напрямом на об'єкт.

Та згодом шал вітру й хвиль ущух. Корабель, іще геть у морській піні, з пошматованими вітрилами, плив затокою Великий Сирт все далі й далі...

Наступного вечора загуркотіли якірні ланцюги, і якорі лягли на пісок.

Перший офіцер підійшов до марабута Захаріаша, який дивився на хижки та ідилічне гирло пустельної річки, оточене гайком фінікових пальм.

— Тут колись стояли оті вівтарі,— сказав він старому проповідникові.

Марабут, що, скрестивши ноги, сидів на своєму молитовному килимку, сумно глянув туди, куди показав офіцер.

Троє хлопців сиділи поруч старого, й малий Гасан запитав:

— Які вівтарі, сіді?

— Вівтарі братів Філенів. Ці вівтарі були тут, на сході, кордоном могутньої африканської держави фінікійських карфагенян з грецькою Кіренайкою та ітолемейським Єгиптом. Вівтарі Філенів стояли на цьому найглибшому заломі затоки Великий Сирт. Село, що розкинулося в тому гаю, зветься Мухтар, а он та річка — Гаттур. Це — найславетніші місця нашої батьківщини на східному тріполійському узбережжі. Події, які відбулися тут багато віків тому, лишилися в пам'яті людей, дарма що відтоді минули тисячі років і тут панували нові й нові царі, про яких ми вже ніколи не довідаємося, бо навіть їхні імена пішли в непам'ять.

— А хто ж вони були, оті брати?

— То були люди, які любили свою батьківщину понад власне життя... Ось послухайте, що я колись читав про них.

Це сталося тоді, коли над цим морем панували безстрашні сідонські мореплавці. Сідон тепер зветься Сайда, й лежить він на узбережжі неподалік ліванського Бейрута. Але в ті часи на всьому узбережжі Середземного моря були найголовніші два портових міста — Сідон і Тир, теперішні Сайда й Сур. Звідти випливали оті безстрашні моряки, що їх ви, мабуть, знаєте як фінікійців.

Фінікійці, кажуть, прийшли на Середземне море з південної Аравії. Вони принесли з собою з Персидської затоки разом з іншими знаннями й знання з мореплавства, бо на месопотамських річках — Євфраті та Тігрі — стародавні люди знали значно більше, ніж люди в цілому світі.

На велетенській месопотамській рівнині, яку зрошувала багатоща система каналів, виникли, мабуть, одночасно з давнім Єгиптом найстародавніші держави світу й кілька міст, такі як Ніневія, Ур, Вавілон. Сусідній з ними Сус свого часу мав населення та багатство, якого тепер не знає жодне місто в Європі¹.

Хтозна, що спонукало одне з тих фінікійських племен вирушити з південної Аравії до дикого, відлюдного узбережжя й спорудити поблизу дельти Нілу кілька міст. Найголовніші з них стали Сідон і Тир. Фінікійці потім ще багато віків будували кораблі для царів або фараонів славної та багатої єгипетської держави. Неймовірними плавбами вони здобули собі не тільки велику славу, а й чимале багатство. Фінікійці були не загарбники й не морські розбійники, вони прославилися, як знамениті торговці, фарбари, ткачі й маклери.

Минали століття. Середземномор'я поступово ставало центром новітніх подій стародавньої історії. Міцніли фінікійці, і, щоб полегшити плавбу вздовж узбережжя та налагодити товарообмін між народами, що живуть побіля берегів, вони уже за тисячу років до нового літочислення почали зводити на зручних місцях порти. З тих портів згодом виросли містечка й міста. Саме тому ми тепер питаемо в кожнім порту, чи не фінікійці його збудували.

На найважливіших місцях фінікійці будували торгово-вельні станції, які набували великого значення завдяки своєму положенню на Середземному морі. Так швидко виріс Карфаген, місто, яке зат湮рило навіть такі міста, як Тир і Сідон. Карфаген було засновано там, де тепер стоїть Туніс. Місто вважалося найголовніше на всьому Середземномор'ї — від Гібралтарської протоки аж до Егейського моря. Воно було, так би мовити, центром світу. Так тривало б і далі, коли б не римляни, які наприкінці Третьої Пунічної війни, майже за півтора століття до початку християнського літочислення, подолали Карфаген і вогнем та залізом стерли його з лиця землі.

Але подія, яка спричинилася до виникнення віттарів братів Філенів, набагато старіша. Тоді ще карфагеняни владарювали над величезними територіями в Африці. Проте мешканці Кіренайки також були численні й могутні. Між двома містами й державами — як і тепер між Тунісом і портом Бенгазі — лежала піщана земля. Не

¹ Мається на увазі половина минулого століття.

було на ній ані річки, ані гори, яка позначила б кордон; через те обидві держави встряли у велику й довгу війну. Війська й флот обох сторін зазнавали поразок, обидві держави значно ослабили одна одну. Вони стали побоюватися, щоб хто інший не напав зненацька на переможених або на виснаженого переможця. Тому під час перемир'я вирішили, що певного дня з обох міст вийдуть посли. І місце, де посли зустрінуться, буде кордоном обох народів.

З Карфагена послали двох братів Філенів. Брати дуже квасились. Їхні ж суперники йшли набагато повільніше. Сталося так через забарність чи випадково — невідомо. Адже в наших краях негода може затримати людину в путі так само, як і на морі. Відомо також, що коли навальний вітер зненацька здійме пісок у місцях пласких, без рослинності, то цей пісок, гнаний зі страшною силою, залиплює вуста й очі, заважає дивитись.

Коли посланці з Кіренайки побачили, що забарились, то, боячись карти за своє недбалство, звинуватили карфагенян, ніби ті вийшли з своего міста передчасно. Вони намагалися заплутити справу й взагалі ладні були на що завгодно, аби не повернутися додому з поразкою. Коли ж Філени зажадали інших умов, зрозуміло, пристойних, греки (бо мешканці Кіренайки були грецькі колоністи) сказали: або карфагенян закопають живцем на тому місці, де вони вимагають кордону для свого народу, або посланці Кіренайки просунуться до того місця, яке їм буде до вподоби. Філени погодилися на цю умову й пожертвували своїм життям заради вітчизни. На місці загибелі братів Філенів карфагеняни засвітили вітари, віддаючи належну шану їхній пам'яті.

Кінчивши оповідати, марабут лагідно всміхнувся. Він побачив, як хлопчики схильовано вдивлялися в близький берег.

Звичайно, марабут з тріполійської мечеті Мекилового сина знає багато історій, як і кожен старий, мудрий і поштовхливий муж.

Але дивно, що цей бідний тріполійський проповідник розповідає своїм малим вихованцям про героїчні вчинки якихось стародавніх поганських патріотів.

У Тріполі взагалі мало що знають про цього скромного проповідника переслідуваної секти. Він відомий тільки своїми полуменіми проповідями, багатими на приклади з історії країни. Його проповідями цікавляться

освічені гості, які приїздять до Тріполі-ель-Акса. Приїжджі ніколи не проминають нагоди відвідати марабутів дім. А часто навіть живуть у нього по кілька тижнів.

Мало хто, однак, знає, що ім'я скромного дідка з мечеті Мекилового сина — Абу-Закарія, тобто отець Захарій, і що був він один із найславетніших професорів університету Аль-Азгар — «Мечеті Морської зірки» в єгипетському Каїрі.

Але минуло багато часу відтоді, коли замолоду, вивчаючи таємні папери в державному архіві царградської Академії, він дійшов висновку, що колись страхітливе могуття турецьких султанів з кожним роком наближається до невідворотної загибелі. І що імперія незабаром шматок за шматком стане здобиччю інших держав.

За надзвичайні здібності Захаріашеві згодом надали звання професора славнозвісної мусульманської школи в Єгипті. І там він незабаром обстоює такий погляд: відродити на неосяжних просторах магометанської Північної Африки свідомість спорідненості всіх близьких племен, які живуть тут щонайменше тисячу років!

Професор Захаріаш почав викладати своїм учням носувані речі.

Інші професори дорікали йому за це й зі страху перед гнівом царградських властей виказали його турецько-му султанові.

Але саме в цей час імператор Наполеон захопив Єгипет. Для султана це нагода. Він посилає професора до Парижа викладати історію релігійних воєн. Проте наступні фатальні роки Наполеонової слави тільки впевнили молодого вченого в тому, що Європа вже ступила на шлях перемог і що кінець панівного становища Отоманської імперії на Сході наближається семимильними кроками.

Професор Захаріаш повернувся до університету Аль-Азгар у Каїрі ще войовничіший, ніж пішов звідти, — у Європі він ще більше упевнився, що пробудження національної самосвідомості є рушійною силою сучасного прогресу. А під владою турецької імперії, як відомо, стогнали десятки різних народів.

Проте дальша педагогічна діяльність натхненного апостола Захаріаша була небажана властям. Його викликали в Царград до самого падишаха, щоб Захаріаш висповідався і або зрікся своїх шалених ідей, або виїхав на чужину. Захаріаш волів краще вигнання. Він відмо-

вився від майна, титулів, імені, що зв'язувало його з династією марокканських султанів, і оселився в Тріполі як звичайний мулла.

Отаке минуле сімдесятирічного «живого святого», про яке знають дуже мало втасмничених.

Тим часом в турецькій імперії сталося нещастя. Року 1826 султан Махмуд II наказав розстріляти ядро свого імператорського війська, знамените яничарство, за цілковиту ненадійність.

Тоді було страчено понад п'ятнадцять тисяч чоловік і понад двадцять тисяч вигнано. З цього скористався російський цар, армії якого дійшли аж до Дрінополя. Скористався з цього й Мехмед Алі, який напав на свого володаря. Туреччина втратила Грецію й змушенна була відмовитися від панування як над теперішньою Румунією, так і над Єгиптом, де Мехмед Алі став хедивом — віце-королем.

За два роки до початку нашої розповіді (р. 1839) новий володар — сімнадцтирічний султан Абдул Меджід через чотири місяці після вступу на трон визнав політичні права християн на Балканах і, незважаючи на це, розпочав нову війну з царем. У Боснії, Албанії та Курдистані виникали заворушення.

Всі реформи прогнилої Отоманської імперії приходять запізно.

Тріполійський марабут, у минулому славнозвісний професор, давно знов, що так воно станеться. Але під час плавби оті важкі думки поступаються місцем розповідям про минуле земель, повз які пропливав корабель.

Тож коли наприкінці Третьої і останньої війни, що їх римські історики називали Пунічними, бо глупливо перейменували карфагенян на пунів, Карфаген упав під бронзовою п'ятою римських легіонів, місто зрівняли з землею, спалили — і навіть місце, де воно стояло, кажуть, посыпали сіллю. Так, те саме місце, де здіймалися в небо оздоблені золотом і самоцвітами храми, пануючий над морем сенат Мізраг Еле, палац всемогутнього Адміралтейства та інші пишні громадські споруди й схожі на замки будинки найбагатших родин старого світу, оточені по схилах пагорбів райськими садами...

Бачите! Римляни, яким Карфаген заступив шлях до панування над стародавнім світом, ненавиділи його не на життя, а на смерть. Адже Рим, розбагатілий тільки після поразки Карфагена, під час тієї війни кілька разів

сам був на волосинку од загибелі. Хоча б, приміром, тоді, коли славнозвісний цолководець карфагенян Ганнібал Великий (Барка) пройшов з армією через Іспанію, вперше подолав Альпійські гори й почав трохи ти римські війська під Римом. Римляни, охоплені жахом, волали: «Ганнібал перед брамою міста!»

Ех, якби не чвари нумідійських або берберських царів у теперішньому Тріполі, Алжірі та Марокко, то перебіг подій після того, як карфагенські війська захопили Рим, розгорнувся б зовсім інакше. Ми, північноафриканські бербери, нащадки стародавніх гарамантів, лівійців та маврів, могли б спільно з фінікійськими карфагенянами підкорити тодішню Європу. Роз'єднаність і зажерливість колишніх наших царів та моральний занепад родин багатих фінікійців, котрі заради власного блага занедбали свої обов'язки перед громадою та країною і безсоромно експлуатували народ, привели до того, що не Африка Європу, а Європа кінець кінцем підкорила Африку.

Вдруге в історії ті ж самі помилки повторили араби, коли після смерті пророка Мухаммеда почали вогнем та мечем поширювати його віру. Краще було б, якби халіф Омар послав свої війська не на захід, через Єгипет, до Північної Африки й Іспанії, не на схід, тобто до теперішнього Ірану й далі, до недозірних просторів азіатського континенту, а напав би на східну римську державу. Її царі непевно сиділи у Візантії. Візантійське царство було розорене виснажливими війнами з тодішньою Персією, тож обидві держави були слабкі як з господарського, так і з військового боку.

Саме тоді араби могли б легко перемогти немічніх візантійців і стати володарями Балканського півострова ще до приходу турків на кордони арабської держави. Тепер Європа була б мусульманська. Християнство (7 ст. н. е.) теж було слабке. Вісімдесят процентів населення Європи саме тоді приймало християнство. Але приймало невдоволено, коли не з огидою, адже тодішня середня й східна Європа (як германські, так і слов'янські племена) ненавиділи релігію, що прийшла до них од римських імператорів, з держави, яку вони колись майже знищили, бо за часів своєї минулодні слави вона жорстоко панувала над ними. Отак, діти. Якби араби рушили на Європу не через Північну Африку та Піренейський півострів, а навпаки, спільними силами вдарили б по візантійській імперії, то решта Європи залюбки

прийняла б пророкове вчення й дуже легко розбила б із сходу короля Франції — наймогутнішої тоді держави Європи.

Це були два випадки в історії людства, коли Близький Схід міг підкорити собі Північний Захід. Ще трохи — і історія світу потекла б зовсім іншим річищем. Я розповідаю вам про це не тому, що мрію про світове панування — хай навіть у першому випадку то було б світове панування берберів, бо карфагеняни, зажерливі багатії, з часом вийшли б із тієї гри через свою нечисленність. Адже Карфаген завжди був тільки містом купців, ремісників і мореплавців. А навколоїшні землі належали народам, які жили там ще до приходу колоністів-фінікійців. Отже, ви бачите, що бербери живуть у нашій країні й досі, а карфагеняни ген-ген коли загинули. Але я не мрію навіть про панування над Європою, ні, де там!

Я тільки намагаюся мислити як людина, навчена гірким досвідом народів, що спостерігає за ходом подій у світі й радо бачила б той світ ліпшим і прогресивішим, ніж він є тепер, першої половини дев'ятнадцятого століття.

Чи ви зрозуміли, що я хочу цим сказати?.. Подумайте тільки про те, що було б і чого не було б, якби у Європі поширилася наша віра.

По-перше, не було б жорстоких християнських війн, які тривали століття, війн християн проти магометан. Адже ці війни не принесли нічого доброго віруючим ані того, ані іншого віросповідання. Вони тільки призвели світ до зліднів, до такого лихоліття, що сім століть потому він не мав ні часу, ні бажання, ні снаги, ні сил розвивати науку, якою уславилося античне людство, зокрема єгиптяни, стародавні греки та західноазіатські народи.

По-друге, не точилися б безконечні морські бої, що тривали від часу вигнання маврів з Іспанії. Морський розбій по всьому басейнові Середземного моря почався в п'ятнадцятому столітті і аж дотепер відокремлював Європу від Близького Сходу.

По-третє, Європа, навернена до мусульманської віри, в союзі з арабами, хай і не дуже стійкими, не зазнала б згодом навали справжніх варварів — турецьких орд. Не була б використана ця релігія для згуртування проти християнства — а це був смертний гріх, бо на той час християнська церква вже опанувала думками европей-

ських народів, і християнство створило тут свою культуру, так само, як іслам створив власну культуру народів Сходу. Щоб уbezпечити себе, обидві релігії одна перед одною заступали шлях новим ідеям. Араб не міг поширювати неоціненні знання з математики, лікарського мистецтва та інших наук, які він успадкував од учених греків, що втекли до єгипетської Александрії і до малоазіатських шкіл, тільки тому, що напівварвар турок у тому нічого не тямив. Тож і християнська наука з тих же причин не розвивалася аж до сімнадцятого століття. Римські папи переслідували кожного вченого, який зйшов на новий щабель у науці. Майже до вчорашнього дня Земля «не насмілювалася» ані обертатися навколо своєї осі, ані кружляти навколо Сонця; велетенські небесні тіла, у сто крат більші за Землю й Сонце разом, за церковними уявленнями лишалися на небесному шатрі тільки як нічне освітлення. І все це тому, що так твердили автори біблії кілька тисячоліть тому, а християнські попи вважали ці безглузді думки за недоторканні божественні одкровення.

Проте найгірше було з медичною. Християнська церква вважала кожного лікаря, який наважився б розітнути труп, щоб вивчити будову людського тіла, за злочинного безбожника. Тому лікарі в Європі донедавна знали не набагато більше, ніж стародавні грецькі лікарі.

Так само було і з людським мисленням взагалі. У стародавньому Вавілоні вже тисячу років тому царі закладали музеї, розкопували зруйновані міста і, вивчаючи знайдені цікаві речі, намагалися дізнатися про наукові досягнення минулих часів. Та оскільки в біблії було написано, що бог створив світ року 3988 до нової ери, то вчені ще у «Всесвітній історії», виданій у Лондоні 1799 року, ствердили це як беззаперечну істину!

— Отож, мої дорогі, я міг би вам розповідати про людську глупоту ще багато,— промовив марабут Захаріаш.— Але тому, що ми пливемо до Суса, послухайте краще народну легенду про виникнення цієї назви.

Коли араби під час візантійських християнських воєн разом з народами Північної Африки захопили місто Гадрумет (теперішній Сус), то побачили неймовірну кількість підземних печер та катакомб. Це перші християни, ховаючись від переслідувань, просвердлили хрест-навхрест геть увесь пагорб, на якому стояло місто. Араби вирішили взнати, що сковано під містом. В підзем-

ному лабіринті спалахнули запеклі бої. Загарбники назвали те місто містом хробаків — Сусата, Сус. Але люди розповідають дещо інакше.

Коли за пізніших часів арабського панування городяни почали споруджувати підвалини для фортечних муров, то, мовляв, натрапили на велику кулю із щирого золота, покарбовану фінікійськими літерами. Ймовірно, що та куля була в поганському храмі важливим атрибутом магічних обрядів колишньої пунічної релігії.

Забобонні люди принесли ту кулю до князя, бо дуже боялися загадкових написів. Князь покликав мудреця, і той прочитав написи.

Ця куля виявилася не що інше, як паладіум — талісман того міста.

Поки цей паладіум перебував у місті, він своєю магічною силою охороняв безпеку міста.

За давніх часів у кожного міста був свій чарівний паладіум. Кажуть, що могутній Карфаген мав паладіум — запинало богині Місяця Таніт-пене-Баал, або при наймні те, що священики видавали за запинало богині. Стара легенда розповідає, як римські воїни, перш ніж розпочати головну атаку на місто, вкрали той магічний паладіум, аби посіяти відчай між забобонними мешканцями.

Легенда розповідає далі, що навіть туніський бей не наважився забрати з міста ту золоту кулю. Навпаки, він наказав повісити її над брамою мечеті. Але одного дня паладіум зник. І городяни почали один в одному підозрювати злодія. Тому староста негайно наказав покликати мудреця. Той звелів приставити до брами драбину й пильно оглянув мотузку, на якій начебто висіла велика золота куля.

Раптом мудрець загукав:

— Сусата, сусата! Хробак, хробак!

Кажуть, що й справді ту кулю знайшли десь у кутку. Коли про цю історію дізналися сусідні міста, вони почали глузувати з гадруттян, називаючи їх: «Суса, суса!» Так те ім'я лишилося й досі.

Старий професор закінчив свою оповідь.

За такими бесідами час минув швидко.

Корабель кинув якір у суській затоці, але далеко від порту.

Пісок із Сахари ось уже століття заносить узбережжя, засипає східнотуніські порти й робить їх непридат-

ними для кораблів з великою осадкою. Отак і стародавній, колись знаменитий порт Гадрумет з року на рік занепадає. Невдовзі від торгового порту лишиться тільки піщаний берег. На м'якому піщаному дні не виростуть водорості, не оселяться морські іжаки, бо й під водою в сахарському піску життя немає.

Легкий вітрильний човен уявив з борту трищогловика чотирьох пасажирів і незабаром висадив їх на портовій дамбі. Коли марабут Захаріаш показав рекомендаційного листа з великою печаткою, що теліпалася на шворці, його з пошаною повели до міста. Сам кайд¹ вважав за честь для себе подбати про помешкання для старого професора та його почту.

Згодом хлопці пішли оглядати місто, але страшенно розчарувалися. Сучасність була немилосерда до цього стародавнього міста — біdnість перетворила його на брудне кубло.

Од знаменитих вілл фінікійських і римських купців не лишилося й сліду, а доба оновлення, коли під час спорудження нових будівель знайдуть залишки чудової помпейської мозаїчної підлоги, багато віків тому похованої під уламками стін зруйнованих будинків та грубелезними шарами наносної глини,— ще не настала.

Вулиці — вузенькі, будинки — непоказні. Тепер це вже не порт, а місто, місто рибалок: всюди, скільки сягає око, видно, як сушаться неводи. Тільки бридкі, голі мури турецької фортеці та уніформи солдатів нізаму — регулярного піхотного турецького війська — вирізняються на пістрявому тлі рибного базару та яток, де вештаються всякі мандрівники.

— Бачите, хлопці, — мовив професор Захаріаш, — золота куля стародавніх пунійців уже не висить над брамою цього міста. Колись це місто мало важливе, ключове значення в Пунічних війнах, воно було надійною підпорою славнозвісному карфагенському полководцеві Ганнібалу... Мабуть, золоту кулю поцупили з міста бену-гілаль...

— Бену-гілаль? Чи то не ті бедуїни, які вдерлися до нашого Тріполі з Єгипту?

— Саме вони, Гасане. Вони завдали правовірним землям більше лиха, ніж усі хрестоносці за всі хрестові походи.

¹ Кайд — тубільний староста.

— А ці єгипетські бедуїни були не мусульмани? — спитав Бабула.

— Мусульмани, Бабуло. Більше того: у цей нищівний похід їх послав сам єгипетський халіф.

— І це тоді халіфат було перенесено з Багдада до Єгипту? — здивувався Карембу, який знов з історії країни ще дуже мало.

Слухаючи запитання хлопців, старий вирішив розповісти їм про всі ті події.

**ЧВАРИ В ПРОРОКОВІЙ ДЕРЖАВІ
ПІСЛЯ МУХАММЕДОВОЇ
СМЕРТІ**

Ви, мабуть, чули, що сталося по тому, як пророк Мухаммед раптово помер: на трон халіфа, тобто намісника, правовірні одностайно обрали друга й тестя померлого — Абу-Бекра, мудрого й справедливого мужа, скромного й сумлінного.

Та Абу-Бекр невдовзі загинув, і халіфом став Омар, шурин пророка і його вірний соратник. Християни, нещадним ворогом яких був Омар, так розповідають про нього.

Коли незліченні війська мусульман оточили священне місто Єрусалим, жителі міста, втративши будь-яку надію на порятунок, вирішили здатися, але тільки тоді, коли приїде Омар. А той у цей час у Медіні в Аравії — столиці халіфату — навчав нове добровільне військо. Попечувши прохання Єрусалима, цей старий чоловік проїхав кілька тисяч кілометрів у супроводі слуги. Він приїхав

у Палестину на верблюді. Мішок ячменю, мішок фініків, козячий міх з теплою водою та дерев'яна миска — ото й усе, що взяв з собою в дорогу Омар.

Під фортечними мурами Єрусалима він зустрів своїх полководців, убраних уже в розкішні шовкові шати, які тоді носило перське та візантійське вельможне панство. Полководці гарцювали на чудових конях, укритих чапраками, оздобленими золотом та самоцвітами.

Старий Омар, побачивши таке, спаленів:

— Ви хочете образити мене? Що означає ця пишнота? Де мої незрівнянні воїни? Де вони тепер?

Омар заборонив супроводити його і поїхав далі тільки з своїм слугою.

Потому старий сам на сам зустрівся з патріархом єрусалимським, що від імені візантійського імператора керував тут, на сході, містом як глава християнської церкви.

Вони вкупі відвідали святі місця, й халіф, найвизначніший у ті часи державний діяч, розповів патріархові про своїх «полководців».

Та незабаром Омара вбили. І третім халіфом обрали Османа, який належав до найблагороднішої родини в Мецці — родини Омейів. Замолоду Осман кілька років був особистим секретарем пророка Мухаммеда. А тепер він, уже старий і нерішучий, не йняв віри ні кому, крім своїх родичів. Тому він призначив їх на всі чільні посади в державі. Користуючись владою, ті так почали порядкувати в провінціях та в судах, що кінець кінцем у країні виникли заворушення. Османа і його дружину вбили, коли вони молилися у своєму домі.

Тільки після його смерті халіфом обрали Алі, родича пророка. В Медіні Алі оженився на Фатімі, Мухаммедової дочці. Тож він, власне, став єдиний прямий Мухаммедів спадкоємець. Але боротьба за владу над величезною державою зайдла надто далеко. Проти обрання Алі з одного боку постала пророкова дружина Айша, з другого боку — честолюбний Османів родич Муавія, котрого Алі звинуватив як співучасника в вбивстві Османа.

Алі міг би швидко придушити громадянську війну на двох фронтах, коли б не його нерішучість. Вороги зуміли втягти Алі у складну суперечку й кінець кінцем убили його. Невдовзі загинули і його сини Гусейн та Гасан.

Отже, владу в країні захопили Муавія та його знатна родина Омейядів, але натомість єдиний досі іслам розвався на шиїтів, сунітів та на революційну групу хариджитів.

Шиїти присяглися на вірність нащадкам Алі, і та присяга стала частиною їхньої нової віри. Цю релігію прийняла Індія, Іран і частина Іраку. Інші — «правовірні мусульмани» — суніти визнавали Мухаммеда Коран і підтримували як Муавію та його наступників, так згодом і Аббаса та наступних офіційних халіфів. Треті — хариджити — «знедолені» — утворили партію незадоволених, демократично вибирали своїх імамів і боролися за людські права пригноблених народів у окремих провінціях.

Тим часом ідейний розпад в країні посилювався. Родина Омейядів боролася як проти сектантів усередині держави, так і проти християн та поганців за межами країни. Проте династія Омейядів панувала менше ста років, і коли нащадкам пророкового дядька — Аббасідам — пощастило, нарешті, розбити останнього омейядівського халіфа і той утік до Єгипту, трон захопили Аббасіди. Вони вибрали собі прапор чорного кольору на знак скорботи за своїм родичем Алі. Держава халіфів на той час уже підкорила всю Північну Африку й навіть Іспанію. Дамаск, який протягом ста років був столицею омейядівських халіфів, поступився перед новою столицею — месопотамським Багдадом. Звідси держава поширилася аж до далекосхідного Китаю. То була вершина моці арабської держави.

Розпад почався тоді, коли останній з родини Омейядів утік з Багдада аж на «край світу» — в Іспанію й там проголосив себе халіфом. Багато вигнанців і невдоволених оселилися в Марокко та на південному заході Африки. Один із нащадків родини Алі двадцятиоднорічний Ідріс став королем Марокко і на початку восьмого століття заснував династію Ідрісідів. Третій з уцілілих Омейядів — Аглаб, губернатор провінції Іфрикії¹ у Тунісі та західному Алжірі, заснував іще одну самостійну аглабідську державу, до якої приєдналися Сіцілія й частина південної Африки.

І хоч аббасідівський халіф у Багдаді досі вважається необмеженим володарем великої мусульманської держави

¹ Іфрикія — східна частина Північної Африки.

ви — однак це тільки про людське око. Сельджуцькі турки, раби при багдадському дворі після прийняття ісламу як особиста гвардія «володаря всіх віруючих» стали справжніми володарями всієї арабської імперії, що погрузла у розкошах і розпещеності.

Року 870 вони були вже такі сильні, що турецький начальник багдадського гарнізону оголосив себе халіфом.

До цих двох ісламських держав, східної та західної, якою з Іспанії керують шанувальники науки й мистецтва — маври, що прийшли з Марокко, приєднується року 969 третій халіфат. За ім'ям пророкової дочки Фатіми він дістас назву халіфату Фатімідів. Цей халіфат згодом панує також у Єгипті та Сирії.

Все це — плід тривалих безупинних громадянських війн, що спалахнули в країні одразу ж після смерті легендарного халіфа-марнотратця Гаруна-ар-Рашіда, в казковому дворі якого була зредагована найпрекрасніша книга Сходу — книга казок «Тисяча та одна ніч»...

Під час боротьби Фатімідів за підкорення всього південноафриканського Заходу ці фанатики використали напівдиких верхньоегипетських бедуїнів, тих бідних та бездомних пастухів арабського походження, чиї головні очі щораз зачудованіше й пильніше придивлялися до зростаючих пишностей каїрського двору та всемогутніх фатімідівських емірів.

Щоб не годувати голодних пастухів, Фатіміди послали їх проти Заходу!

Так, це був отой страхітливий наїзд, що ми звемо гілальським за іменням найчисленнішого племені бену-гілаль, від якого ведуть свій рід бену-сулейм, адбейджі та мокілі. Їх було понад сто тисяч! Проти їхньої пожадливості, жорстокості та варварства похід арабів, що ніс підкоренням країнам Коран нещодавно померлого пророка Мухаммеда, був дисциплінованою й керованою освіченими лицарями експедицією. В цьому поході люди, гноблені прогнилим ладом візантійських намісників, вбачали своє визволення й повставали ще до того, як араби приходили до їхньої країни. Але й арабські намісники виявилися підступні й ласі до влади та грошей. І тоді південноафриканські бербери об'єднуються з візантійцями, але втрачену свободу вони вже не могли повернути навіть у жорстоких битвах.

Як я вже, мабуть, казав, північноафриканське узбережжя спочатку захопили фінікійці, потім — римляни,

вандали, візантійці й кінець кінцем араби дамасського халіфату. Влада халіфів з маврітанського іспаногренадського двору з резиденцією на Піренейському півострові була, власне, владою, яку підтримував народ, і вершиною славнозвісного розквіту всіх держав, де жили бербери — народ, що самовіддано трудився на своїх дбайливо оброблюваних полях або присвячував своє життя стародавньому ремеслу. Те ремесло знали в усьому цивілізованому світі.

Але жорстока гілальська навала високу цивілізацію маврітанської епохи. Варвари відкинули величезну південноафриканську берберську країну назад на тисячі років. Вони вирубали ліси, бо кочівник ненавидить дерева, зруйнували міста й двома могутнimi потоками ринули до найбільшої в світі пустелі.

І запанувала темрява над землями, що лежали під паром, а тепер перетворювалися на непривітний степ. Страх слабких, несвідомих перед лихоліттям дав свої плоди — ожили забобони, які бербер пригадав, видобув з пам'яток поганського минулого, коли він ще звався «ліві», тобто лівієць. Народ, який досяг вершини в науці, почав звертатися до чаклувань та чарів, що існували за староєгипетських часів; із Судану починають приходити негри-чаклуни з «чарівним» корінням, обіцяючи виманити добре пророцтво в ропух, годованих крупним горохом. Той народ, який за посередництвом арабів дав світові великий лицарський закон, згадав тепер давно зникле християнське минуле: країну вкривають незліченні могили святих, до яких приходять просити заступництва в бога, хоч іслам і заборонив підносити одних над іншими й не визнає святих.

А Туніс, який ще за римського панування запрошки годував і одягав дванадцять мільйонів громадян, тепер ледь животів з двома мільйонами людей!

Причина цього занепаду полягала в тому, що досі загарбники, звідки б вони не приходили до Північної Африки, завжди задовольнялися родючою й густозаселеною прибережною смugoю, а народ, що кочував пустелю або жив у старовинних оазах, завойовники не чіпали.

Тепер же гілальськіnomadi posунули від морського узбережжя через гори до «пристановища переможених» — Сахарської пустелі. Вони тіснили берберів, які перед навалою втекли у пустелю, далеко на південь, аж до кордону негритянських країн тропічного пояса. Ядро

берберів, навколо якого завжди гуртувалися берберські поселенці, було відірване від тих, котрі лишилися в прибережних горах і котрих ми тепер називамо кабіли, незалежно від того, про кого йдеться,— марокканців, алжирців чи тунісців. Але арабські пастухи отаборилися між горами Атласу та найбіднішою південною Сахарою і назавжди відокремили одна від одної дві гілки берберського племені, які протягом багатьох років зміцнювали й доповнювали одна одну. В цьому й полягає причина страшного занепаду Північної Африки на порозі нашої доби.

— Ось про що я хотів розповісти вам, діти, на самому кордоні цієї славнозвісної, колись родючої землі,— закінчив свою розповідь професор Захаріаш¹.

Фатіміди захопили 971 року Фустат — колишню столицю Єгипту і заснували поблизу неї Каїр. Фатімідівські султани загарбали, крім усієї Північної Африки, Єгип-

¹ Треба зауважити, що все було не так, як запевняв Захаріаш. На арабському півострові до приходу пророка Мухаммеда між племенами точилися війни. Тубільні пастуші племена після загарбання південних територій, які були найбільше заселені і які згодом захопили війська іранців, почали кочувати на північ ще до Мухаммеда. В гонитві за пасовиськами вони змушені були воювати з північними племенами. Мухаммед під час своїх торговельних мандрів побачив багаті сірійські провінції і докладно ознайомився як з християнським учением, так і з ізраїльтянським. Він зрозумів, що становище арабів одчайдуще. Проголосивши віру в єдиного бога — за прикладом ізраїльтян і християн,— він спробував зруйнувати одвічні й застарілі звичаї племен. Але під час цих реформ, не доживши й до шістдесяти років, Мухаммед раптово помер, не лишивши по собі синів. Його наступники повинні були тепер підкорити новому вчення її владі халіфів увесь Аравійський півострів і переселити численних голодуючих арабських скотарів на сусідні землі. Сусіди були сірійці, яких пригноблювали візантійські християни, та мешканці Месопотамії, що стогнали під ярмом іранських королів. Обидві найбільші тоді в світі держави не витримали такого удару, бо виснажили одна одну боротьбою не на життя, а на смерть. Араби захопили не тільки Сирію та Єгипет, вони захопили також Ірак і кінець кінцем знищили величезну перську державу.

Тільки-но була утворена нова держава халіфів, як почалися чвари. Під приводом різного, тлумачення Корана поновилася боротьба між родинами, а також боротьба за повернення втраченої свободи могутнім народам, яких уярмили халіфи. Боротьба пригноблених берберів, що тривала сто років, знищила країну, а гілальська навала тільки довершила той процес. Кінець кінцем арабська держава опинилася в руках у турків, які перетворили її на крайну важкої, рабської праці.

ту і Сирії, багато інших територій на Близькому Сході.

Проте занепад тривав, і з цього скористалися християни під час хрестових походів. Коли останні Фатіміди уже не могли протистояти хрестоносцям, на чолі мусульманських армій став Саладін Великий — Салах-ад-Дін Юсуф (Людина чистої віри, Йосип), який зумів майже повністю вигнали християн із Передньої Азії. Він і його наступники — Айюбіди, діставши 1171 року спадщину Фатімідів, перемогли 1218 року п'ятий, 1228—29 років шостий і 1248 року сьомий похід хрестоносців. Але останніх з їхнього роду перемогла і побила власна військова гвардія — білі раби, так звані мамлюки. Генерал мамлюків став султаном, а по ньому все нові й нові мамлюки раби ставали султанами. То був дуже неспокійний час. Вдершись на Близький Схід, монголи підкоряли країну за країною: розбили Персію, спустошили Багдад і вбили останнього халіфа-аббасіда. Але якийсь генерал-мамлюк не тільки зупинив цю невтримну навалу, він на єгипетській рівнині Мерг ар-Соффар знищив стотисячну монгольську кінноту і таким чином врятував Єгипет і решту Африки від страхітливої небезпеки.

Різні еміри-мамлюки потому міцно тримали в своїх руках владу над Близьким Сходом аж до приходу турків, котрі року 1517 розбили їх. Протягом тих століть у Тунісі, Алжірі, Марокко й Тріполі мінялися князі, і тільки після перемоги турків Північна Африка попала в турецьку кабалу...

НІЧ НА СЛАВНОЗВІСНОМУ КАЙРУАНСЬКОМУ КЛАДОВИЩІ

Гасан у супроводі Карембу повертається з Айн-Грасесі до Кайруана¹. Йшли пішки, путівцем. Вдалині здіймалася курява — то клусали віслюки або, маючи на вітрі плащами, огорнені запиналом жовтавого пороху, мчали вершники.

Від Айн-Грасесі до Кайруана кілометрів дванадцять, дві з половиною — три години ходи. Але малому Гасанові заманулося побачити солоне озеро Сіді-аль-Гані, яке називають так, бо навколо цього озера у квітні розквітають пречудові жасминові кущі, яких в іншому місці не побачиш.

Жасмин вирощують садівники, ю росте його тут сила-силенна на дбайливо обробленій землі. Це жасмин особ-

¹ Кайруан — укріплений табір арабів, який збудував арабський полководець Сіді-Окба 670 року. Тепер — священне місто, куди ходять на прощу африканські магометани.

ливого сорту. Селянам з Айн-Грасесі він дає великі прибутки. Жасмин вирощують не заради окраси, а заради запашної олії, яку вичавлюють з білосніжних квіток за допомогою прадавніх пресів тут же, в Грасесі, або везуть на великі підприємства, на кайруанські й туніські парфюмерні фабрики, а звідти вже олію розвозять по всьому світу.

Не тільки царградські, але й французькі та італійські парфюмери охоче купують у туніському торговельному кварталі коштовну есенцію як трояндової, так і славно-звісної жасмінової олії. Туніську жасмінову олію зокрема вважають за найкращу, й тому коштує вона дорого.

Квітень з давніх-давен вважається місяцем збирання цих квітів.

У квітні в Кайруані з року в рік відбуваються ярмарки. До міста прямують іноді й здалека запорошені каравани, аби продати вироби, які цілий рік виготовляли жінки: великі й малі килими ручної роботи, вироби, заради яких, власне, й влаштовують ці справді загальнодержавні ярмарки. Щоправда, тут продають і вовну, важливу сировину, яку поставляє кожне бедуїнське плем'я. Вовна — важливий засіб до існування вбогих пастухів.

Скільки буде вовни наступного року в Кайруані, залежить насамперед од пасовиськ. А судячи з якості та близку тієї вовни, можна передрікти, якої цінності килими продаватимуться на кайруанському ярмарку наступної весни.

Отже, як бачите, Схід живе не казками, а практикою. Чудові пасовиська для стад, зрозуміло, залежать од того, який випаде рік — врожайний чи ні, буде він вологий чи сухий,— так, як і скрізь.

Гасан і Карембу забарілися, давши гака, й тому їм треба було б скористатися з хазяїнового запрошення. Старий Зузура радив хлопцям заночувати в його будинку в Айн-Грасесі, а рано-вранці виrushити назад до Кайруана. Та Гасан не хотів і слухати про це. Адже його в супроводі Карембу послали з важливим дорученням до старого Зузури. Треба було довідатися, чи зможе Зузура за тиждень поставити в крамницю кілька мензурок олії, по яку марокканський купець приїхав аж із Феса й пропонує пристойну ціну.

Але тому, що останніми днями на ярмарок приїхало дуже багато людей, пан Будда не зміг дістати для цієї подорожі віслиюка. От він і попросив хлопців — в них-бо,

мовляв, ноги молоді, збігати до віддаленого селища. І щонайшвидше, ще до смерку, принести звістку або ще краще — дорогоцінну олію.

Та хлопці забарилися, довгенько оглядаючи чудові жасминові плантації. І додому вирушили надто пізно.

Вранці людині йти путівцем легко. Вона всміхається дорозі, яка чекає на неї попереду. Але коли від самого світанку нема часу присісти і ноги наливаються свинцем, тоді дорозі, здається, нема кінця-краю.

Пласка рівнина оманлива для ока — спробуй-но визначити відстань! В просякнутому сонцем повітрі хлопці побачили Кайруан одразу ж, як тільки вийшли з Айн-Грасесі. Бачили мінарети, бані, що сяялі в передзахідній заграві, і їм увесь час здавалося, ніби за півгодини вони дійдуть до міських мурів. Але то було тільки марево — обман зору, коли на рівному місці речі нібито стають близьчі, хоч насправді відстань до них величезна.

Таке враження особливо посилюється після полудня. А ще, крім того, хлопці тупцяли босоніж по курній дорозі до Кайруана на захід, навздогін сонцю, яке все нижче схиляється над кайруанськими покрівлями та банями й мало ось-ось за ними сковатися.

— Ні, нізащо в світі не встигнемо! — промовив захеканий Гасан. — Адже ти знаєш, Карембу, що брами в місті замикають одразу ж після молитви. А коли ми дійдемо до міста, як уже замкнуть останню браму, то що тоді буде?

— Давай бігти, — запропонував Карембу.

Вони побігли по ріденькій степовій траві вздовж пустівця, але незабаром Гасан вигукнув:

— Хай йому всячина! Хто б подумав, що якийсь диявол відсуватиме місто все далі й далі?

Геть засапавшись, хлопці зупинилися, витерли з чола піт, що струменем заливав їм очі.

Назустріч шестеро чоловіків гнали віслюків, навантажених великими й важкими торбами насіння. Чоловіки прямували, мабуть, кудись далеко до рідного дому.

— Салам алейкум, сіді, — привітав засмаглих селян малий Гасан. — Чи далеко ще до міста?

— До міста? — бородатий фелах здивовано поглянув на них з-під велетенського солом'яного бриля, надітого на звичайний тюрбан. — Ви хочете добігти туди ще до молитви? А звідки ж вас ото послали, що ви йдете так

пізно? — допитувався він, бо і його змученим ногам перепочинок не шкодив.

Фелах пояснив хлопцям, що вони не пройшли ще й половини дороги. Решту сім кілометрів їм доведеться пробігти за півгодини, бо в квітні сонечко сідає рано.

Хлопці перезирнулися. Попрощаючись з селянином, побігли підтюпцем, напружуючи останні сили й гамуючи в собі страх.

Та коли вони, вкрай виснажені, добігли до найближчої брами, вже минула добра четверть години після заходу сонця. Сутінки швидко густішали.

— Так! — зажурено видихнув Гасан, витріщивши очі на важку замкнену браму.

— Я недавно чув, ніби браму навпроти Брадирової мечеті під час ярмарку замикають пізніше, бо мандрівники правлять вечірню молитву там або по сусідству,— проказав Карембу.— Може, в найгіршому випадку, ми й заночуємо в тій мечеті....

— А чи далеко вона звідси? Адже ти знаєш, що за хвилину впаде ніч...— зітхнув упокорено Гасан і зажурено сів на тумбу білосніжної каплиці, що стояла кроків за десять від міського муру на краю путьця.

Карембу знізяв плечима.

— А що ми робитимемо отут уночі? Поблизу брами отаборилися принаймні пастухи... І, як ти знаєш, трохи далі є вода. А я піду по воду навіть опівночі — так мене змучила спрага.

Слабенький Гасан байдуже встав і, не промовивши й слова, пішов крізь густу присмеркову синяву по слідах свого чорного друга. Але синяву за кілька хвилин змінить непроглядна темрява. Оці перші хвилини ночі — найтемніші. Місяць зійде ще нескоро. А перлинно-мерехтливе та ясне сяйво африканської зоряної ночі розіллеться над землею лише за кілька годин. Щоб обійти майже половину міського муру такого великого міста, як Кайруан, навіть удень потрібна година. Коли ж доводиться обминати під міським муром червоні вогнища, біля яких отаборилися цілими селами численні пастухи...

Ніч сповнюють їхні гортанні розмови, жіночий сміх, плач немовлят, мукання худоби і гавкіт вівчарок, звичливих до самоти,— чужі запахи викликають у них несамовиту лютъ.

До всього цього домішується ще й музика. Звук буб-

нів, цимбалів, ридання двострунних скрипок, жалоби флейт, іноді лунає спів...

Добре повечерявши, пастухи танцюють при свіtlі вогнищ, грають або просто весело гомонять.

А ти, певне, й гадки не маєш, які вони дивні люди! Хіба що Бабула знає. Той знає цих людей з далеких степів, хоча й не з самих глибин південної пустелі, звідки вони приходять сюди продати ялівочку або якусь пакувовни!

Бабула? Той знайшов би з ними спільну мову. Він повів би обох друзів до родини мандрівних пастухів; дарма що Карембу й Гасан ховають під верхнім одягом підвішені на ремінцях пляшечки з дорогоцінною олією. Бабула сам бедуїн. Він народився в одній із таких ось чорних пласких зітканих з вовни осель. Бабула знає, що треба вчинити, аби шейх отакого дуару¹ сам запросив тебе до вогню. І ці похмурі, грізні на вигляд люди дали б тобі все, наче ти їхній, ба навіть куди більше.

Справді! Ти міг би мати повну торбу золота, й ніхто з них не наважився б навіть заглянути в неї; звичайно, йдеться про справжніх бедуїнів, а не про жалюгідних пустельних злодюжок. Але хто ж розпізнає, чи то чесний бедуїн, а чи грабіжник або вбивця?

Бабула! Бабула розуміється на цьому бідному пастушому люді, він єдиний знає, що зробить, аби тебе навіть у такій пітьмі прийняли як бажаного гостя...

Хлопці йшли вже годину, коли раптом Карембу боляче вдарив пальця об нагробок.

Так, вони були на кладовищі. А незабаром вийшли з пітьми до того сяючого поля, яке вже добру чверть години було їм за дорожковаз. Їхнім очам відкрилися тисячі палаючих гнатиків у незліченних надмогильних лампадках величезного кладовища, що досі ховалося від хлопців за білим міським муром, який на цьому місці круто звертав кудись у мерехтливу темряву.

— Чуєш, — сказав Гасан, — коли ти не знайдеш мені ковтка води, то я ляжу отут і лежатиму, аж поки зупиниться від спраги серце або мене задушить мій власний язик! Він болить і наче розпух...

— Гм, — відповів Карембу, — аглабівське водоймище має бути звідси не далі як за чверть години ходи. Гадаю, що нам крапче зачекати, поки зійде місяць. Адже в цьому

¹ Дуар — наметне село.

рої вогників важко щось збагнути. Може, ти хоч знаєш, куди йти до тієї Брадирової мечеті?

— Балакай собі, що хочеш, а я ось ляжу, і ніхто мене вже звідси нікуди не поведе, навіть рачки,— прошептів Гасан, якому холодний піт зросив чоло, а в голові запаморочилося.— Ось мені вже починає судомити кінчики пальців,— злякано й над силу вимовив він по хвилині, лежачи на вологому надмогильному камені. Його поволі огортає неспокійний сон.

Карембу лежав поруч теж украй стомлений. Але останні слова друга налякали Карембу — це ж він потяг Гасана до цієї мечеті!

— Покажи,— винувато пробурмотів Карембу й помацав пучки Гасанових пальців.— Це, мабуть, од серця,— сумовито мовив він згодом. Але, якусь мить поміркувавши, кинув: — То я йду! — і, не дочекавшись відповіді, додав: — Ти хоч умієш свистіти?

Гасан не вмів свистіти. А коли б і умів, то в такому стані не засвистить.

— Тоді я свистітиму,— вирішив Карембу,— а ти щодуху крикнеш, гаразд?

Гасан хотів крикнути, але в нього нічого не вийшло. Карембу віддав Гасанові свою пляшечку жасмінової олії й сказав:

— Хай мене вб'ють — байдуже, але ти съорбни з пляшечки, коли почуєш мій свист, щоб здужав відповісти мені. Якщо людей у пустелі спостигає лихоманка, то вони рятують собі життя маслом або олією. Бабула мені вже кілька разів розповідав, як він колись у дитинстві заблукав серед барханів... І коли його нарешті відшукали, то якби не верблюжє масло, не врятували б його. Адже знайшли Бабулу тільки наприкінці другого дня. Ніхто навіть не вірив, що його врятають,— бо, кажуть, день і ніч без питва влітку в пустелі вбиває людину певніше, ніж куля.

Гасан не відповів. Тоді Карембу підвісся й пішов наче сновиди.

Коли б хлопці були не міські, то зачули б воду такої великої поверхні, як басейн аглабівського водоймища,— її чує кожен бедуїнський хлопець.

Але Гасан — міський хлопець і за все своє життя вперше опинився поза межами зелених прибережних околиць міста Тріполі-ель-Акса.

Карембу вдвічі дужчий за Гасана. Та й відпочив уже

трохи. Але і він не вміє орієнтуватися. Краще, мабуть, коли б отут була кромішня п'ятма, ніж одей безмежний простір, усіянний миготливими вогнями. Ті вогні тільки підкреслюють темряву, а самі освітлюють хіба що найближчі нагробки!

Проте Карембу йшов посвистуючи, щоб бідолашний Гасан принаймні чув, у якому напрямку побрався його самовідданий друг.

Невдовзі усе стихло. Гасан склепив повіки, і його огорнув гарячий сон, крізь який хлопець чув, як стукає у скронях крові.

Як довго він спав? Що сталося?

Гасан почув голос, який пробудив би його навіть у труні.

Чий же це голос? Хлопець швидко розплющив очі.

Ніхто не може мати такий голос, як у Махмуда Алі...

Махмуд Алі?! Ні, Гасан, певно, спить або марить. Тільки в хворобливому маячинні може почутися посеред ночі на кладовищі в Кайруані голос того мерзотника, колишнього Гасанового майстра.

Та хлопець бачить нагробок, обриси якого він ледь розгледів у жовтавому свіtlі блимаючого на склепі каганця ще тоді, коли ліг отут, украй знеможений.

Але тепер півмісяць стоїть високо над обрієм! А тисячі сузір'їв надмогильних вогників здаються жовто-червоними цятючками... Трохи далі біліють вапняні стіни Брадирової мечеті...

Недалеко, кроків за п'ятнадцять-двадцять...

За надмогильними каменями кілька віслюків затрусили дзвіночками, що оздоблювали їхню збрую. Лунко вдалили копитами об спраглу тверду землю.

Голоси на мить замовкли. Почулася приглушена лайка. Віслюк астматично закричав, і хтось копнув тварину в черево.

Потім щось заскреготіло, наче відривали дошку.

Гасанові мороз перебіг поза спиною. Що там роблять? Не інакше як відкривають труну, которую витягли з-під одного з оцих незліченних нагробків, що біліють тут скільки сягає око...

Гасан підхопився, ніби його штрикнули ножем.

— Так! Ось він чус:

— Негідники! І оде все?

Гасан може заприсягтися, що цей сиплий голос — голос гладкого Махмуда Алі!

Але хіба це можливо? Звідки міг тут узятися Махмуд Алі?

Хлопець навіть забув про втому. Він поповз якомога тихіше мов більй привід мимо білих могил.

Треба будь-що побачити на власні очі, чи насправді це Махмуд Алі.

За хвилину крізь щілину поміж нагробками Гасан побачив жахливу сцену.

Вісім або дев'ять трун. Дві труни уже з відчиненими віками. Біля них — четверо чоловіків, а осторонь — віслюки.

Той, що нишпорить у труні,— Махмуд Алі. Помилки не може бути.

Гасан від цієї страхітливої зустрічі затремтів.

Нестримна сила, яка тягла Гасана сюди, аби пересвідчитися, що слух його не обманув, раптом залишила хлопчуину. Він несамовито скрикнув, схопився й побіг.

Геть! Геть од цих тисячу разів проклятих місць, деникають люди-гієни!

Гасан мчав, не тямлячи себе від жаху.

Кілька мародерів кинулися його наздоганяти... Та Гасан залишив їх далеко позаду: Раптом поряд просвистіла куля, пролунав постріл. І перш ніж замовкла луна, гримнуло вдруге, втрете, вчетверте... Куля вдарила в ріг каплички. Кільки вапнякових шматків зачепили втікача. Байдуже! Тільки подряпали шкіру. Хлопець мчав наче вітер. Ще сто ліктів, і він буде біля муру, що оточує Брадирову мечеть. Слава аллахові! Гасан налетів на захисний мур — він у безпеці!

Кілька хвилин хлопець хапав ротом прохолодне нічне повітря й увесь тремтів од шаленого калатання серця.

Він ліг на мур, тобто повис на ньому.

Згодом, коли Гасан трохи заспокоївся, він одповз, тримаючись за шкарубку стіну, щоб пересвідчитися, чи немає переслідувачів...

Ні, нема. Рівнина, що лежить перед ним у яскравому місячному сяйві,— безлюдна. І тільки десь там, де кінчастеться це прокляте неозоре поле розмаїтих білоніжних каплиць і нагробків, Гасан побачив кілька постатей у поплотняних бурнусах. Але вони далеко. До хлопця помалу повернулася впевненість.

Він сів, озирнувся. Яка захоплююча картина! Срібна блідість місячного сяйва сплющила форми речей, і тим дужче, чим далі ті речі одне від одного. Білі та білясті плями, блискучі чорні або сиві... Безліч кладовищеньських капличок на обрії, невеличкіх колон, купок каміння, вапнякових плит, що ховають під собою багатства родин і цілих родів... Ця панорама при місячному сяйві — наче кимось заклятий скам'янілий спінений прибій або шуга... І на цьому невблаганно застиглому полі добре видно рухливі постаті переслідувачів, які поверталися до своєї криївки.

Тепер Гасан бачив, що їх удвічі більше, ніж тих, які допомагали Махмудові Алі біля трун. Він напружив зір, аби роздивитися, куди вони збочать, перш ніж дійдуть до тієї тіні, яку кидав зубчатий міський мур... Раптом постаті наче крізь землю провалилися.

Гасан збагнув, що ті люди пильно охороняють усі околиці. Йому пощастило, що ніхто з них не вартував там, куди він утікав. Злодії не сподівалися, що хтось вдереться до них з безлюдної рівнини, де самотньо височіла Брадирова мечеть. Ця мечеть — власне, фортеця, що захищала аглабівське водоймище від степових нападників... Поночі хлопці проминули мечеть, мабуть, на відстані якихось десяти ліктів... Вони перетнули путівець, що веде з фортеці на північ рівниною, яка простирається аж до Туніса!

Гасан розмірковував: вартові стерегли, щоб ніхто не застукає зненацька злочинців, ховаючись між нагробками тільки поблизу путівця, що простягнувся біля самісінького міського муру й відокремив його від невпорядкованого кладовища... Почувши крик хлопця, вони спочатку кинулися до Махмуда Алі та його помічників. І лише після цього почали переслідувати втікача.

Оде, власне, і врятувало Гасана.

Якби хтось із розбійників здогадався кинутися за втікачем одразу, то напевно наздогнав би його кроків за двадцять-тридцять.

Коли згодом Гасан розповів Карембу про свою пригоду, той зауважив:

— Але ж тобі страшенно пощастило!.. Якби вони поставили когось далі від путівця, у глиб кладовища, то ти попав би просто до нього в обійми.

Карембу радів, що все так добре обійшлося:

— Твое щастя, що жоден негідник не мав «довгої рушниці». Влучити з якоєї заржавілої пукавки по тому, хто випередив його щонайменше на двісті кроків та ще й мчав, мов засесь, зміг би хіба що чарівний стрілець! А якщо вони після п'яти пострілів не захотіли тебе переслідувати, то, очевидно, в них були тільки стародавні пукавки на один набій, і то такі, котрі треба набивати заздалегідь.

— Значить, злодії мешкають у Кайруані або приймні там гостюють.

— Це тому, що вони без рушниць?

— Хто пройде до Кайруана будь-якою брамою, той повинен залишити вогнепальну зброю у вартівні.

— Справді! Негідники не забрали свою зброю через скупість або непередбачливість. Бо у вартівні забирають

зброю тільки тоді, коли зовсім ідуть з міста. А значить, пропадає грошовий збір, що його кожен чужинець, який проходить до Кайруана, повинен сплатити міському збирачеві біля брами як данину для кайда. А ці негідники не хотіли сьогодні зранку видобувати гроші з гамана...

— Карембу, стривай! Може, вони не хотіли привернути до себе увагу вартових! Вони, мабуть, збираються вдатися до жахливого злочину... Якби вони щодня запиравали свої імена як нові подорожні та щодня показували свої документи, то невже вартові не звернули б на них уваги? І тоді, можливо, вартові пильніше придивилися б до них — хіба не так?

— Авжеж! Маєш рацію, Гасане. Мені таке і не спало б на думку! Але я вже знаю, як застукати їх.

— Чи не збираєшся стежити за ними? То ж головорізи, — здригнувшись Гасан від жаху та огиди.

— Коли ти боїшся, то ми з Бабулою самі розправимося з ними. Не можна допустити, аби твій мучитель отак злочинно порушував спокій беззахисних тутешніх небіжчиків! Ось побачиш, що ми вдвох із Бабулою зробимо. — І раптом, ляскнувши себе по чолу, скрикнув: — Гасане, а де ти подів пляшечки з есенцією?

Про ті пляшечки хлопці забули.

— Вони лежать там, де ти мене увечері покинув... — перелякано відповів Гасан. — Я поклав їх під нагробок.

— Ще тільки бракувало, щоб ми загубили олію, — вжахнувшись Карембу. Але Карембу не вмів журитися довго. Сповнений бурхливої одваги, він знову мовив:

— Коли ми не знайдемо їх на світанку, то, вір мені, Гасане, я схоплю негідника Махмуда Алі, хай він навіть, як кріт, зариється у найглибшому міському склепі! Побачиш, або він, або хтось із його спільніків приведе мене до могил, які вони спустили цієї ночі, а там ми вже знайдемо свою олію!

Але слова друга не повернули спокою розважному Гасанові:

— Зваж, Карембу, що кожна пляшечка коштувала щонайменше п'ятдесят турецьких фунтів. А знаєш, що ти міг би купити за сто золотих фунтів?

— За сотню купив би будинок, — приголомшено відповів Карембу. — Та звідки мені знати, що можна купити за сто золотих турецьких фунтів? Я ще зроду не бачив такої великої золотої монети!

Збагнувши запаморочливу цінність утраченого скарбу, Карембу вже не міг думати про щось інше.

— Знаєш що? — бадьоро сказав він.— Пляшки ми повинні знайти будь-що. Адже ми винні. Хазяїн не простиць нам нашого боягузства.

— Що ти хочеш сказати? — спитав, знітившись, Гасан, бо передчував, до чого хилить Карембу.

— Коли ми не відшукаємо ту могилу у місячному сяйві, то вранці серед отого сум'яття ми її нізащо не знайдемо! Тут тисячі таких могил! Після того, як зійшов місяць, я ще три години продирався поночі поміж могил не до водоймища, а в зовсім іншому напрямку.

— Добре хоч, що тобі не спало на думку повернутися з водою до мене.

— Не спало на думку? Ти кажеш — не спало на думку? Лишенко, та я ж цілі три години свистів і кричав, але, на щастя, так далеко від місця, де ти лежав, що бандити не почули мого посвисту й крику. Я біг звідти добреї дві милі на схід. І, повір мені, я був певен, що бігаю не далі ніж за двісті сажнів од тебе. Отак плутаєшся вночі, бо всі могили страшенно схожі одна на одну...

— А як же ти все-таки дістався сюди?

— Я вже втратив будь-яку надію. А тоді зметикував: адже ми хотіли заночувати в оцій мечеті. І вирішив так: після ночі я тебе вже не знайду. Ти або зомлів, або тебе здолав сон. Прокинувшись од ранкової роси й не побачивши поруч Карембу, ти підеш подивитися, чи немає мене в Брадировій мечеті. Я був од неї не далі як за чотириста кроків, коли почув тебе... І одразу ж побачив, як ти вибіг десь за милю на південь од мечеті... Я закричав — ура-а-а! І вже хотів бігти назустріч, коли бачу... Що це? Ти мчиш, мов наполоханий хорт! Тож я плигнув у канаву й звідти почав стежити.

— Що ж ти робитимеш тепер?..

— А ось що! — Карембу скинув довгу вицвілу сорочку — абу¹ й уже хотів скинути шаровари.— На щастя, в мене чорна шкіра. І я запам'ятав, звідки ти вибіг!

— Ні, я не дозволю, аби ти сам важив своїм життям! Це я забув пляшки! І справедливо буде, коли я піду з тобою... Слухай, що я надумав. Твоя чорна шкіра при-

¹ А ба — халат без рукавів з грубої вовни або просто сорочка без рукавів.

ховає тебе од очей злодіїв, а я вдягну твоє синє вбрання.
Вирішено!

Гасанові не довелося довго переконувати Карембу. За хвилину дві тіні відокремилися від стіни молитовні.

Тим часом місяць на своєму прузі почав хилитися на обрій. Тіні видовжились, а обрій на сході огорнула імла.

Коли Гасан з Карембу востаннє прислухалися, навколо панувала така тиша, що обидва хлопці чули калатання власних сердець.

Карембу прошепотів:

— Слово честі, я зроблю так само, як зробив ти: скрикну й побіжу. Вони поженуться за мною, а ти побачиш, де ховаються грабіжники. Тільки, Гасане, не бійся за мене! Ти ж знаєш, як я бігаю.

Поки хлопці повзали в цьому кладовищеннському лабіринті, місяць уже зовсім схилився на спадень.

Ще півгодини — і хтозна, чи матимуть вони іще коли-небудь таку нагоду.

Гасан не стримав слізози, коли Карембу обійняв його й рвучко поцілував.

Потому Карембу випростався й щосили крикнув... Серце йому завмерло... Карембу скрикнув удруге... марно!

Його вигуки глухо відлунилися від муру, а тоді тихою луною покотилися далі, далі від однієї каплиці до іншої, аж поки затихли зовсім.

Глуха, порожня тиша...

Карембу заплакав.

Ані один, ані другий не промовили й слова. Сіли поруч і мовчки дивилися на місяць. За пів, за четверть години він сковашається. А з ним зникне, мабуть, і надія, що вони знайдуть свій запашний скарб, який коштує сто золотих турецьких фунтів...

І саме тієї миті, коли вже навколоїши нагробки починає оповивати серпанок імли, Гасан підхопився:

— Але ж і дурні ми! Біжімо! На путівці, де вночі стояли віслиюки, має залишитися слід!

— Хай йому всячина! — і Карембу отак, як є, голяка, почав витанцювати мов навіжений.

За хвилю обидва вже бігли навпростеъ через могили.

Ще п'ять хвилин — і великий місячний серп зануриться на обрій в тінь землі. Але хлопці вже на курному путівці. І тому що місяць висить так низько, в його жов-

тавому свіtlі видно будь-яку нерівність. Хлопці побігли далі.

Хвилина. Друга. Третя...

Гасанові перехопило дух. Він зупинився.

— Залишайся тут! — гукнув невтомний Карембу, повертаючи голову до товариша, і раптом побачив линву... яка висіла на міському мурі... Гей! Навряд чи цю линву залишили мулярі, що будували мур тисячу років тому!

Карембу показав на линву Гасанові. Той засміявся:

— Диви!

Але наступної миті Гасан схаменувся. Підбіг до Карембу. Йому сяйнула думка. Він рішуче наказав:

— Пильний отут на всяк випадок! — а сам побіг уперед.

Так, він не помилився. Менш ніж за сто кроків помітив віслючий послід.

Гасан квапливо озирнувся навкруги. Потім переліз через кілька могил у глиб кладовища, і саме тієї миті, коли місяць остаточно склався, Гасан упізнав місце, де вони лишили олію...

Руки у нього затремтіли, коли він потемки намацав пляшечки. Щасливий, він повіссив їх собі на шию поверх синьої аби Карембу. Коли Гасан при миготливому свіtlі лампадок повертається назад, то побачив чорну струнку тінь Карембу, яка метушилася біля самісінького муру.

Карембу приволік десять чималих каменів, поклав їх один на один і заходився зв'язувати петлею свою стару тюрбанову хустку.

— Зараз побачимо, чи про нас забули, а чи наготовували нам пастку. Відійди, Гасане, он до тієї каплички й дивись уважно, що діятиметься там, угорі, на мурі, коли я скину оцю каменюку. Тільки спершу дай мені швиденько... ну хоча б твій тюрбан... Так, гаразд... А тепер зникни! — підштовхнув Карембу Гасана, який нічого не розумів.

Гасан неохоче послухався. Здалеку він бачив, як Карембу обплутав кінцем линви, що звисала з муру, верхній найважчий камінь, потім вірьовою, яка була зв'язана з двох тюрбанів, смикнув купу камінрюччя так, що вона повалилася. Верхній камінь лишився висіти в зашморзі линви.

Карембу боявся, що на кінці тої линви мерзотники прилаштували рушницю.

Проте нічого не сталося. Линва була прив'язана. І витримала камінь.

Раптом хлощі принишкли. В глибокій передсвітанковій тиші пролунали кроки вартового солдата, який проходив тут щогодини.

Коли кроки затихли, перш ніж Гасан отямився, Карембу, наче мавпа, вихопився на міський мур.

Минула чверть години... півгодини... Карембу не повертався.

— Ходімо додому,— пролунав нарешті його голос.

На сході саме починало благословлятися на світ.

— Де ти так довго був?

— Всього лише зробив візит ввічливості до схованки Махмуда Алі,— позіхнув на весь рот Карембу.

Потому хлощі, мало не засинаючи навстоячки від утоми, знову наділи своє вбрання.

— Я все розповім дорогою — адже нам іще йти до брами не менш як годину. За півгодини зійде сонце, а я не маю найменшого бажання, щоб біля брами мене допитували. Тому нам треба обійти майже все місто аж до кварталу Гуеблія.

Гасанові до всього вже байдуже. Але, мабуть, таки треба бігти до брами Гуеблія, бо туди веде путівець од Айн-Грасесі, звідки вони прийшли вчора ввечері.

Пояснення, що вони вийшли ще вдосвіта, аби якраніше дістатися до Кайруана, було б найімовірніше.

— Махмуд Алі вдався до пачкарства. Ти, певно, гадаєш, що вони грабують могили? Вони перевозять у трунах контрабанду.

Гасан здивувався:

— Невже? Перевозять у трунах контрабанду? А що ж вони перевозять?

— Хіба ти не знаєш? — тепер здивувався Карембу з Гасанової необізнаності. — Дехто заробляє гроші тим, що перевозить сюди побожних небіжчиків караванами або й морем. Всі дороги ведуть сюди, під міські мури. Старі люди з усієї Північної Африки мріють, щоб їх поховали під кайруанськими мурами. Дядечко Захаріаш колись розповідав про це. Він казав, що це один з тих дурних єретичних забобонів. І що дуже багато людей навмисно поширюють цей забобон не через побожність, а заради зиску! Це для того, щоб багаті думали, наче бог дасть їм привілеї, коли після смерті їх привезуть сюди, де сплять вічним сном кілька тисяч воїнів, які

прийшли з Аравії на чолі з шерифом¹ Сіді-Окбою, аби підкорити Африку пророковій вірі.

— Ато ж, Карембу! Ті, що за життя нагарбали собі майно хтозна-якими нечесними, брудними способами, починають боятися, коли відчувають, що надходить їхня остання година... А спритні погоничі верблюдов вигадали казочку, ніби ті, чиї могили будуть найближче до поховань стародавніх проповідників, матимуть змогу вблагати святих, аби не судили їх суворо за їхні гріхи. Кайруан — третє найсвятіше місто мусульман.

Кайруан був колись столицею імперського губернатора усієї мусульманської Африки й протягом трьох століть стояв у релігійно-політичному розумінні вище навіть за таке могутнє місто, як єгипетський Каїр. Але могутність Кайруана давно минула. Лишилися кілька десятків кайруанських святих мечетей, серед яких є й найдавніші в мусульманській Африці, та ще могили великих завойовників. Кайруан нині третє місто, куди ходять на прощу. Хто відвідає його двічі в житті як прочанин, той дістає титул хаджі, так само, як той, хто піде на прощу до святих місць Мекки й Медіни. Але, незважаючи на це, Кайруан занепадає, й люди тут живуть все гірше й гірше. Туніський бей має великий пишний двір і ще пишніший гарем. А це потребує силу-силенну грошей — дістань де хочеш. Бей збирає криваву данину. Туніське мито надзвичайно високе. А тому тут розвинене пачкарство. Безупинним потоком до білосніжних мурів Кайруана везуть труни. Це зваблює сковати до окремих трун найрізноманітніший товар. А що це блюзірство, що від цього спалахують страшні епідемії — то пачкарям байдуже.

Про все це розповів наступного дня пополудні кайд Абд-ер-Рагман старому професорові Захаріашеві, який прийшов повідомити про те, що випадково виявили його юні вихованці.

Але стражники прийшли запізно. Махмуд Алі зрозумів, що йому загрожує небезпека, обікрав спільників і, тільки-но відімкнули брами, зник.

¹ Шериф — у мусульманських країнах — особа знатного походження, яка належить до числа нащадків пророка Мухаммеда.

**САХАРА!
САХАРА!**

У

синювате передсвітання од села, що притулилося край невеличкого лісочку старих коркових дубів, лине пісня паствуха-бербера:

А маїс умеддакул анегбі н-реббі ава,
мш-і-трід, ур і-трід ад-аувіг ід ава!

Дивна й незрозуміла пісня підносилася чимраз вище — чоловік, який співав, помалу йшов схилом угору. Дзвіночки на шиї у овець, попереду яких він простував, у росяному повітрі гірського досвітку лунали ніби дзвони, приглушуючи слова пісні. Можна було розібрати тільки слова, які весь час повторювалися: «Ава, ава! Уме смар ава... лмліг ава!»

Коли отара зникла в досвітній імлі, Гасан глибоко зітхнув і немов прокинувся од сну:

— Що він співав?

Марабут Захаріаш теж начебто тільки тепер повер-

нувся з темно-синьої далини, куди полинув думками слідом за незрозумілою піснею.

— Агріб ад-ас-суг адмер д-угедджам ава... — проспівав він третмливим старечим голосом і лагідно всміхнувся, але одразу збагнув, що Гасан про щось запитав: — Ти щось казав?

І, ніби почувши щось неймовірне, дуже лихе й жорстоке, мовив з відчаем:

— Діти не розуміють рідної мови!

Йому несила повірити в це. І старий запитав, хоча добре знов відповіді:

— Невже жоден з вас не розуміє мови ваших матерів?

— Якось батько розмовляв такою мовою в Сіва¹, коли ми кілька років тому їздили туди на ярмарок. Там усі розмовляють так. Гадаю, що й мій старший брат навчився тієї мови від батька. Але я тоді ще був малій...

— А! — марабутове обличчя трохи проясніло. Старий глянув на північ, де здіймався в небо величний гірський хребет Аурес².

— Ти чула, Табетина дочко? В Сіва, поблизу Єгипту, в стародавній оазі Амоновій, на ярмарку ще розмовляють мовою цієї землі, а тут кабіли ще досі співають цією мовою... Так само й у Фесі тебе зрозуміли б, о пані!

І, ніби зачарований, обернувся до хлопців, які приголомшено стояли за крок од старого.

— Так, діти! Ось тут, у долині, під отими високими скелями, у благословенну хвилину народилася найвеличніша жінка, яку тільки міг дати землі берберський люд...

— То це тут народилася славнозвісна кагіна? — здивовано запитав Гасан.

— Ти кажеш — «кагіна»? А що означає «ель-кагіна», хлопче? Кагін, або сагір, тобто віщунок, у наших забонних країнах завжди народжувалася сила-силенна. Але цариця Дамія-кагіна була одна! — і, побачивши зачудовані очі дітей, старий почав розповідь:

— Поки тут, у Північній Африці, все йшло по-нашому, по-берберському, то жінки, матері наших синів, не були такі затуркані, як це ведеться відтоді, коли країною заволоділи римляни, візантійці, араби й турки. Навпаки!

¹ Сіва — група невеличких оаз на півночі Лівійської пустелі. Тут збереглися пам'ятки еллінської та римської культури.

² Аурес (Орес) — гірський масив на північному сході Алжиру. Межує з Сахарським Атласом.

Берберська жінка з давніх-давен мала такі ж права, як і чоловік. А коли вона відзначалася з-поміж інших силою або кмітливістю, то чоловіки, за стародавнім звичаєм, пропонували їй місце в раді племені, міааді.

Так воно було колись у всіх північноафриканських імазигенів, як називають себе бербери. Так воно лишилося й досі в туарегів, волелюбних берберів Центральної Сахари, а також у гірських берберів — кабілів, що живуть у північноафриканських горах Атласу,— в усіх, хто не зрікся старих звичаїв і законів...

— Стародавній закон,— вів далі марабут,— старіший за Єгипет днедавніх фараонів, велів лівійському племені, люди якого нині звуться бербери, щоб шейх берберського племені передавав у спадок владу не своєму старшому синові, а старшому синові своєї старшої сестри. Тож владу тут успадковували не по чоловічій, а по жіночій лінії. Цей закон досі діє в берберів-туарегів, які називають його Бені Уммія.

Я хочу розповісти вам про останні роки свободи й самостійності нашої батьківщини.

Під кінець візантійсько-християнського панування, тобто у восьмому столітті нашого літочислення, в Північній Африці, в одній із найстаріших берберських родин народилася Дамія, Табетина дочка. А тому, що Табета була царицею могутнього племені цих гір, племені джеруа з Ауресу, то Дамія після смерті матері посіла царський трон. Дамія вийшла заміж за принца Кусейлу. Вони мали трьох синів, які стали під материним скіпетром князями племені.

Але синів затъмарювала слава матері-цариці. До неї звідусюди йшли люди — вона була велика чарівниця, найзнаменитіша віщунка й порадниця. Її поради люди приймали як веління таємничих сил, з якими вібито цариця підтримувала стосунки.

Дамія з кожним роком мала на людей все більший вплив. Знову, як за сивої давнини, жінка стала володаркою, що об'єднала все берберське населення античних країн: Лівії, Нумідії, Маврітанії і Тінгітанії, тобто сучасного Тріполі, Алжиру, Тунісу й Марокко.

Коли починалися чвари, Дамія мудро їх усувала. Ця енергійна жінка поступово створила державу, федеративну самостійність якої визнала навіть занепадаюча християнська Візантія на Босфорі, бо саме тоді розпочався історичний наступ арабів на північноафриканську

західноримську провінцію, про який я вже розповідав вам раніше.

Потім настав фатальний рік 696. До нашої країни під орудою Гасан-бен-Нумана вдерлися гасанівці — араби, навернені до мусульманської віри. Місто Тріполі-ель-Акса, яке тоді ще по-римському називали Оеа, й Туніс — близький сусід Карфагена, який тільки-но відбудували римляни, здалися сорокатисячній арабській армії і флоту.

В охопленій панікою країні цілковите самовладання зберігала тільки Дамійя-ель-кагіна. Вона передрікла поразку чужинців на порозі держави Ауресу.

Цариця скликала всі підвладні їй берберські племена. Вони оточили арабів-гасанівців, що вдерлися до гір, і в кривавій боротьбі вщент розбили непереможних доти загарбників!

Сам Гасан-бен-Нуман, верховний командувач арабів, з жалюгідними рештками своїх загонів дивом пробив собі дорогу назад до Тріполі й Каїра¹. Кагіна тріумфувала.

Вона показала близкучий приклад людяності, притаманної нашому племені. Численним бранцям-арабам Дамійя дарувала життя й навіть великолічно повернула волю вісімдесятъом знатним арабам.

Щоб притупити вістря ненависті між берберами та арабами, Дамійя, за лівійським звичаєм, усиновила наймолодшого і найсильнішого араба, знатного Халіда, сина Сзіда, який походив із славнозвісного племені кайсів. Але навіть ця передбачливість, державна мудрість і велико-душність не знайшли відгуку в арабів, які не могли примиритися з поразкою.

Полонені намагалися потайки посварити берберів між собою. Вони вишкували дошкульні місця в союзі окре-

¹ Ця легенда дуже далека від правди. Дамійя, дочка Табети, цариці племені джерауа з Ауресу, воювала проти арабських ше-рифів, завойовників Африки. Року 688 кагіна справді розбила єгипетського намісника Гасана ібн-ен-Нумана-ель-Хассана, відбила три арабські навали. Вона владарювала майже двадцять років. Загинула Дамійя в бою чи то 698, чи то 710 року за нашим літо-численням. Кусейла був цар могутнього племені ауребів, що так само, як і джерауа, жили в горах Ауресу. Проте Кусейла жив і владарював раніше, ніж кагіна Дамійя. В бою з могутніми військами арабів його захопили в полон і навернули до ісламу. Коли Сіді-Окба-бен-Нафі став губернатором, то взяв Кусейлу в свою експедицію до Марокко. Проте під час цієї експедиції Кусейла біля оази Тегуди на чолі своїх ауребів знищив арабів і вбив Сіді-Окбу. Після цього Кусейла захопив трон у Кайруані.

Він загинув під час битви із Зубейідом-ібн-Кайсом року 690.

міх племен, які знову згуртувалися уперше за багато століть.

Коли цариця дізналася, що шериф Гасан-бен-Нуман готовується до нового походу проти неї, передчуття підказало їй, що цього разу їй захиститися не пощастить.

Тому Дамія скликала князів племен і кинула гасло — спустошити країну, нічого не залишивши ворогові.

«Араби зазіхають на наші багаті міста, на наше золото, на наше срібло, але ми понад усе цінуємо свої поля, свої сади й пасовиська, бо з них ми знову зможемо все те відбудувати».

За тим наказом населення, плачучи, перетворило на пустелю усю неозору країну, що лежить між Тунісом і Танжером...

Але фатальну роль у цій битві відіграв Халід, який тайкома підтримував постійний зв'язок з арабами й викавував їм кожен порух берберських загонів.

Становище було жахливе. На перемогу не лишалося ніякої надії.

Дамія знала заздалегідь, що має статися. Її застерігали, хотіли допомогти їй втекти, але вона відповіла:

— Я володарювала над християнами, арабами та берберами, тож я повинна вмерти як справжня цариця!

Тепер Дамія вже дбала тільки про своїх синів. Вона умовила їх здатися арабам.

— Мій кінець уже близький — коли я дивлюся на схід, то відчуваю помах крил смерті над своєю головою...

У вирішальній битві Халід, який знову ситуацію в головній ставці берберів, знову розташування військ свої названої матері, взяв на себе командування над арабами.

То була страхітлива битва, битва, в якій бербери виявили чудеса мужності, хоча знали, що програють її. Дамія загинула на полі бою року 703.

Її голову надіслали халіфові.

— Так загинула самостійність нашого берберства на узбережжі Середземного моря, — закінчив свою розповідь марабут Захаріаш, — за часів римлян, величі яких ми сприяли і які уярмили нас...

І якщо ми тепер не зуміємо перешкодити цьому, то те саме повториться, діти! Але тепер разом із берберами зазнають поразки і араби! — Ці слова проказав міцний чоловік, що вийшов на поріг кам'яного будинку місцевого кабільського кайда. На ньому було полотняне вбрання брата ордену Сенусідів¹. На голові крислатий солом'яний бриль, якого носять улітку сахарські селяни.

— Мир вам, — привітав його марабут Захаріаш.

— І вам усім, — одновів велетень. — Ти розповідав їм про славетне минуле цих гір, професоре Захаріаш? Добре!

Ця дивна розмова відбулася через три місяці після пригоди, що сталася з Гасаном і Карембу на кайруанському кладовищі. Тепер вони з обома марабутами та озброєним марабутовим почтом мандрували лабіринтом гір Східного Атласу з центральнотуніського кайруанського степу на південний захід.

Хаджа-Ахмед-ет-Туаті, мокаддем ордену Ес-Сенусі, саме повертається з релігійного конгресу, який відбувся в Кайруані. А марабут Захаріаш вирішив їхати далі разом з мокаддемом. Проте через війну та місцеві завору-

¹ Ще 1826 року, по десяти роках свого вигнання, останній Великий Сенусі сказав: «Європа все ще не знає, що орден Сенусі — носій цивілізації в пустелі. Куди ми пошлемо місіонера, там закладемо монастир, який є водночас і мечеть, і шинок, і школа. Ватажок монастиря — мокаддем — священик, суддя й учитель читання, писання, лічби, Корана; його помічник — векіл — управитель і організатор. Ці монастирі є культурні осередки Африки від Марокко і до Сомалі. Але всі вони підпорядковані единому центрові, тобто — мені». Сенусіди були колись членами військового ордену, який протягом сорока років здобував перемогу за перемогою, тридцять років боронився, але згодом все-таки розпався.

шення не можна було дістатися до Сахари ані звичайним шляхом повз Константіну, де французьке військо захопило важливий Константінський перевал, ані так званою джерідською дорогою навколо південнотуніських та південноалжирських солоних озер, бо там на небезпечного нового сенусідського мокаддема чатувало дике плем'я, віддане Сіді-Гамзові. Доляючи важкі переходи, мандрівники дісталися до розлогих пасовиськ у долинах, якими володіло могутнє плем'я бену-сліманів. До цього племені належав один мулла з почту мандрівників — син ватажка гірських чабанів, чиї вівці славилися довгим тонким руном і давали племені неабиякій прибуток. Бену-слімани не справжні кабіли, вони не бербери. Так само, як шаанби — не араби. В ці гори бену-слімани прийшли в одинадцятому столітті разом з жорстокими бену-гілаль — нижньоегипетськими варварами-бедуїнами. Тимчасом як шаанби в сімнадцятому столітті покинули свої пасовиська в горах, пробилися з околиць Константіни до Сахари й захопили пасовиська між Мзамбією, Уарглою та Ін-Салахом, нечисленне плем'я західних сліманів лишилося в цих диких та непродючих горах Сахарського Атласу й випасає тут овець ось уже вісім століть.

Досвідчені провідники узялися провести караван з напрочуд гарної гірської долини бену-сліманів найкоротшою дорогою до пустельної рівнини, яку в цих місцях називають Заб-Шергуга.

Проминувши гірський кряж Агмар-Крадду, караван рушив стрімкою дорогою до рівнини і ось уже два дні прямував долиною троянд Айн-Наги. Ще день подорожування — і мандрівники опиняються в чудовій оазі, білоніжній Біскрі. А в Біскрі ось уже місяць на мокаддема чекають знаменитої породи верблюдиці та славнозвісні шаанбські жеребці. Але, щоб скласти караван у сто в'ючаків, потрібно три дні напруженої праці. І мокаддем зібраав тим часом раду старійшин у сусідній оазі Сіді-Окба, названий так на згадку про поразку арабів під її мурами.

В оазі Сіді-Окба не більше шести тисяч мешканців, які живуть з того, що вирощують фінікові пальми. В Сіді-Окба є школа, заснована ще на початку ісламської доби, — одна з найславетніших в усьому світі қоранських шкіл. За маврітанської доби в Іспанії сіді-окбівська школа вважалася першою після Кордовського універси-

тету й стояла далеко попереду університету Аль-Азгар, уже тоді знаменитому в єгипетському Каїрі.

Ця старовинна школа — духовний дороговказ цілої Сахари, натхненник оборонної війни проти французьких загарбників. Тож прихід сюди славнозвісного представника сенусідського ордену Хаджі-Ахмеда-ет-Туаті був подією першорядного політичного значення.

Але вночі могутній мокаддем повернувся до свого багатого родича Селіма-аги, турецького духовного представника в тридцяти двох навколошніх оазах. Мокаддема супроводив вершник.

На честь мокаддема в домі негайно запалили смолоскипи.

Велетень мокаддем, Селім-ага і вершник, іще вкриті порохом сахарських доріг, ввійшли до приміщення чоловіків — саламліку; де відпочивав Захаріаш та його юні вихованці.

Господар дому заплескав у долоні, й раби одразу принесли кальяни, розжарене вугілля та гарячу міцну каву.

Мокаддем наказав гінцеві пустелі почати розповідь.

Змучений гонець, побачивши чужинців, завагався. Хлопці підхопилися й хотіли вийти, але мокаддем спинив їх.

— Це мої підопічні, сіді!

Тоді гонець, напруженуши надсаджений голос, почав говорити:

— Хай чують усі, що минуло лише дванадцять з половиною днів відтоді, як Бен Манзур, гордовитий шейх шаанбський з оази Уаргли, твій племінник, мокаддеме, поблизу гірського кряжа Батен захопив у полон царя Кхеддеша.

— Знаменитого султана Кхеддеша з Ахаггару? Неймовірно...

— Аменохала¹ захопили в Джебель-Батен випадково, коли він у супроводі своїх друзів, синів найперших мужів країни, ішав до родича в оазу Суф і відокремився від вершників. Вершники хотіли напоїти верблудиць у колодязі біля в'їзду в долину. Але тамтешні пастухи, покликавши собі на допомогу людей з шаанбського племені, що кочувало неподалік, оточили туарезьких лицарів. Адже ахаггарські туареги й шаанби, як ви знаєте, — смертельні вороги з давніх-давен. Шаанби гадали, що два-

¹ А мено хал — туарезький цар, або великий шейх.

дцять вершників — це авангард могутнього корпусу наїзників, і тому напали на них.

У нерівній боротьбі — між двома сотнями до зубів озброєних пастухів, очолених якимось тріполійцем Махмудом Алі та двадцятьма вершниками, що від утоми ледве трималися в сіdlі, — половина друзів аменохала загинула. Решта почали пробиватися, але під аменохалом упала верблюдіца, і він опинився в неволі.

Пощастило втекти тільки дев'ятьом.

Священик з уаргельської мечеті у відчай просив, щоб я знайшов тебе, мокаддеме. Він закликав, щоб ти перешодив злочинові, який може повергнути в лихо Сахару!

— А французьке військо тільки й чекає такої нагоди!

— Треба будь-що перешкодити Бен Манзурі вчинити злочин! Уперед! До Уаргли!

Хлопці перезирнулися. Чи вони й справді почули ім'я Махмуда Алі? Але на розпити часу не було, і вони підхопили:

— Уперед! До Уаргли!

Від Уаргли до Біскри майже чотириста п'ятдесят кілометрів. Липень. Щодня за Туггуртом може здійнятися піщана буря, яка лютує іноді й по два тижні. Під час бурі навіть найкращий верховий верблюд за день нестерпно тяжкого подорожування долає не більше двадцяти кілометрів. На коні у липні наважиться поїхати так глибоко до пустелі хіба що самогубець.

Тому мокаддем написав листа, в якому заклинав шейха, аби той не вчинив нерозважливо із своїм дорогоцінним бранцем.

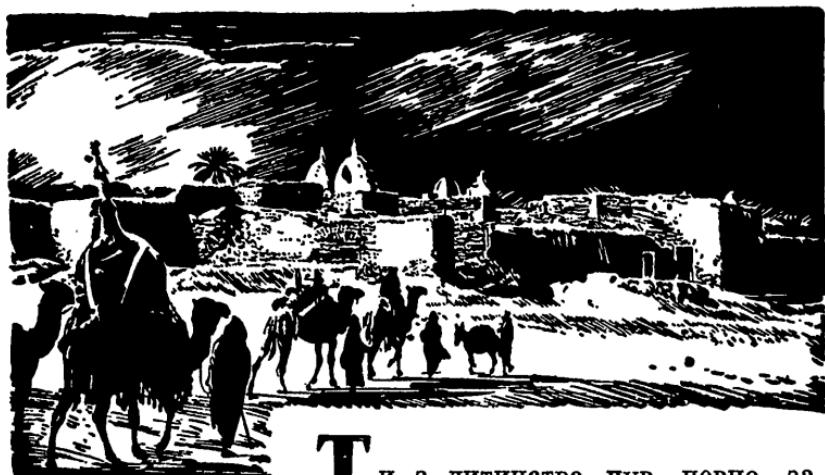
Ще ніколи не випадала така надзвичайна нагода припинити трьохсотлітню війну між шаанбами й туарегами, як на цьогорічному оборонному церковному соборі, що відбувся в Кайруані. Собор прийняв постанову, обов'язкову для всієї Шаанби:

«Шейх Манзур протягом найближчих трьох місяців певного дня здобуде місто Константіну і при підтримці місцевого населення вирве з рук французів цілу провінцію. Цією постановою наказуємо всім князям до дня повстання підготувати населення по цілій окупованій ворогом провінції. Хай шейх, одержавши цей наказ, негайно вирушає до Лагуата, де султан Абд-аль-Кадір дасть йому докладні вказівки».

Але це означає, що велика територія Шаанби довгий час лишатиметься без воїнів. Тому мокаддем повинен негайно домовитися йменням найвищого церковного синоду з марабутом тімассанінського монастиря — дипломатичним повіреним туарегів під час укладання миру між сусідніми народами, підпорядкованими в питаннях віровчення безпосередньо імператорові й халіфові марокканському.

А тепер, любий читачу, коли ми з тобою сяк-так подолали цей нескінчений вступ, що без нього ти, мабуть, не зрозумів би подій, про які розповідається далі й які відбувалися насправді, виrushай із трьома друзями до Сахари — території такої завбільшкі, як Європа...

КРІЗЬ ПУСТЕЛЮ

Ти з дитинства чув, певно, загадкове слово — Туггурт. І ось ти, нарешті, прибув до того Туггурта разом з Гасаном, Карембу та Бабулою в сідлі верхового верблуда. Там саме панувала тиха зоряна ніч. Великий пустельний базар дрімав під іскристими сузір'ями Африки, немов подорожній, що, геть виснажений пустелею, знеможено впав на пісок.

Одразу ж за міською брамою, осяяною вогнищем, починається рівна, широка вулиця, наче нескінчений майдан. Обабіч цієї вулиці на всю її довжину бовваніють два ряди колон і арка здіймається поряд арки... У м'якому піску дрімають верблуди з малятками; побіля них височать піраміди товарів і караванних сідел — усе це завтра знову буде навантажене на в'ючаків. Подекуди, навколо невеличких вогнищ, сидять погоничі верблудів, варять чай з перцевої м'яти, тихо співають або слухають яку-небудь оповідку, аби тільки скоротати недовгу літню ніч.

На невидимій фортечній вежі відбивають десяту годину.

Наш квапливий караван дістався до величезного базару. І тут теж, крім білої аркади, такої самої, як і на головній вулиці, та кількох димучих вогнищ, нічого не видно.

Десь ліворуч і праворуч у нічній тіні лежить квартал Мадшарія, де туггуртяни шиють бурнуси, про які йде слава на всьому Сході. Темрява оповила й старий негритянський квартал Гурарі. Спить багатолюдне місто, розпростерте на гладенькому піску. Спить, мабуть, у борджа¹ її султан з роду Бену-Джелаб, могутній володар тридцяти оаз навколошньої Рірської долини, з північного кінця якої, з Біскри, приїхали наші друзі.

В кінці розлого базару на них уже чекають верблюди,— напосні і споряджені в дальшу путь. Ще тільки треба зняти з втомленого верблюда зручний бассур² та прикріпити його на спині нового в'ючака, щоб марабут Захаріаш і мокаддем Сенусідів могли їхати в ньому далі.

Не минуло й півгодини, як караван вирушив. Промінув селище Назле і подався на південь пустельним путівцем, між пальмовими гаями цієї щедрої долини.

Біля містечка Темассін мандрівники зустріли схід сонця, яке поволі підбивалося вгору, а через кілька годин, від'їхавши від Туггурта понад двадцять п'ять кілометрів, отaborилися, щоб перебути спекотливий день біля старої мечеті Блідет-Амор, окрай великого солоного мочара. За сто метрів од мочара мандрівники побачили, як тремтить гаряче повітря над неозорою одноманітною рівниною, скільки сягає око вкритою білими солончаковими плямами. Це протягом зими виникли солоні мочари — себхи — пустельні солоні озера — шотти.

Тимчасом як люди спочивали у тіні пальми, підклавши під голови дерев'яні сідла, марабут Захаріаш, сидячи на килимку, покликав до себе своїх вихованців, котрі навіть не думали про сон і, замість того, щоб відпочити, гасали через кактусові живоплоти й тини, сплетені з сухих пальмових гілок.

— А чи знаєте, хлопці, де ми зараз? — спитав марабут.

— На шляху до Уаргли,— поквапливо відповів Гасан.

¹ Б о р д ж — палац.

² Б а с с у р — ноші на верблюді.

— На південному кінці довжелезної долини Уед-Ріп,— додав Карембу.

— У районі південнотутгуртських шоттів,— підсумував Бабула.

— Так, усі ви масте рацію, але про головне все-таки забули!

— Ми сидимо під стінами мечеті Блідет-Амор! — згадав Гасан.

— Правда, правда, та невже б я розпитував вас про такі зрозумілі речі? Ні, не знаєте ви. Та й звідки вам це знати? Адже ви тут уперше! Тож слухайте — ви сидите на дні річки!

— Річки? — здивувалися хлопчаки. Адже від річки тут немає й сліду. Справжнісінка тобі пустельна рівнина, залита сліпучим сонцем...

— Ви, діти, мабуть, уже чули назву цієї річки — Ігар-гар?

— Ні, такої назви, певно, ніхто з нас не чув! — відповів малий Гасан.— А що означає ця дивна назва, рабі? Адже вона, здається, не арабська...

— Так, Ігаргар — це слово з мови томагак, чи томашек. Томагаки, як я вже вам розповідав, пишуть не арабськими, а староберберськими літерами — тіфінаг.

— А, це та сама мова предків, яку ми чули в Кабілії і якою там розмовляють та співають кабільські хорали?

— Правильно, адже кабіли, ви і я — всі ми бербери, нащадки стародавніх імазигенів. А чи знаєш ти, Гасане, звідки походить ваш рід?

— Із Гафси в південному Тунісі, рабі.

— А до якого мандрівного роду належало плем'я твого батька, Бабуло?

— Е, наш старий шейх Ахір розповідав колись, що нашим праобразом був якийсь імазиген¹, син Канаанів. Наша праматір, мовляв, була тамазиген, гарна донька Меджделова. Начебто їх обох вигнав аллах із раю, який містився у горах Аїр, чи Азбен². Але шейхові, здається, було сто п'ять років. І кайд Алі Не-Догор казав, ніби старість потьмарює Ахірові розум: Наш шейх дістав од своєї матері, яка була віщункою, стародавній сувій пер-

¹ І м а з и г е н — самоназва берберів, у перекладі означає «вільний народ», «вільна людина».

² А ір, чи А з б е н — центральносахарські гори неподалік западини Чад.

гаменту. І на тому пергаменті все те було описано чародійськими літерами, якоюсь диявольською мовою,— скептично пояснив Бабула.

Захаріаш звелів Бабулі принести з намету паличку і, не промовивши й слова, заходився щось писати на піску.

— Поглянь уважно, Бабуло, чи не схоже оте диявольське писання ось на це?

— Ах, учителю! Та невже ти читав те диявольське заклинання?

— А знаєш, сину, що то я написав? Послухай же!

— «Юд'ер аджен мазіг — це озброєні імазигени. Юд'ер югаг імошарг — народ незалежний і войовничий, семінус тессаді кель-аг-мазіг — поділилися на п'ять щасливих родів — синів народу імазиген: гуедала, ламтуна, мессуфа, лемта, тарга».

— Але ж це, учителю, імена п'ятьох берберських племен з великої книги Ібн Халдуна!

— У тебе добра пам'ять, Гасане! Бачу, що недаремно я читав тобі ту книжку. А що ти ще запам'ятаєш?

— Що цей великий мандрівник, мудрець і святий Ібн Халдун жив восьмого століття хіджри¹. І що народився він, як я, як ти, учителю, як усі ми, в благородній берберській родині. Але оскільки в нас ведеться, що бути арабом краще, то й він мимовільно тримався такої думки.

— Гаразд,— погодився марабут.— Кожен наш рід шукав свій початок серед нащадків пророка Мухаммеда. Але знай, Гасане: наші предки бербери, які звали себе імазигенами, були анітрохи не гірші за багатьох арабів, що прийшли й приходять до нас після пророкової смерті!

Славетні маври — про яких араби розповідають, ніби вони були арабської крові і ніби вони створили «золотий вік» за часів свого панування в країні іспанській, а також побудували прекрасні палаци в Кордові, Алгамбрі та ще багато чудових споруд того часу,— насправді були не араби. Маври — це ламтуна, яких пізніше почали називати санхаджа. Були вони колись найчисленнішим народом з усіх п'яти народів імазиген, тобто берберів. Санхаджа становили найбільшу частину населення Західної Африки. Вони заселяли все південне узбережжя Се-

¹ Хіджра — переселення Мухаммеда з Мекки в Медіну, де була заснована перша мусульманська община (622 р. н. е.) Хіджру прийнято як вихідний пункт мусульманського літочислення.

редземного моря і вже з давніх-давен проходили — затуляючи собі обличчя — всіма розлогами Центральної Сахари, аж до кордону тропічних негритянських країн.

Коли на нашу землю прийшов іслам, то люди, що жили на морському узбережжі, і ті, що після поразки в битвах відійшли до неприступних гір Високого, Середнього та Низького Сахарського Атласу, стали зватися кабіли. Ці племена тільки третього століття хіджри зrekлися старої поганської віри, і нащадки Алі-бен-Абі-Таліба, тобто нащадки зятя пророка Мухаммеда, змогли їх підкорити. Поганських центральносахарських санхаджа навернув до істинної віри місіонер із Сіджільмасса, якого послав із племені лемта побожний Аггат. Отой місіонер і навчив їх нашої мусульманської релігії.

Саме ці помусульманені санхаджа під проводом султанів Альморавів заснували в Іспанії та в Північній Африці чудове царство, яке в Європі називали Маврське.

Далекі походи в глиб пустелі та джунглів, боротьба проти християн в Іспанії, проти негритянських царів на південь од Сахари, а також неймовірні розкоші за пізніших часів їхньої моці та благоденства — все це поглинуло санхаджа. Тепер від наймогутнішого берберського народу колишніх ламтуна лишилося небагато бідних пастухів, які розбрелися по степах Маврітанії побіля узбережжя Атлантичного океану та кілька найблагородніших родин із туарегів-ахаггарів, які мешкають у високих горах Центральної Сахари.

— Неймовірно! — вигукнув Гасан. — «Маандгум-еддін! Люди, які не мають релігії! Туареги». Іх іще називають таргії, тобто люди, яких покинув бог. Адже, як ви розповідаєте, вони були кровні брати благородних маврів — палкіх прихильників іслamu, що протягом століть мечем поширювали ісламську віру не тільки серед християн, а також і серед негрів у центрі Африки!

— Але про те, що ви почули від професора Захаріаша, не прохопіться й словом перед моїм племінником, Бен Манзуром, шейхом уаргельської Шаанби, — промовив мокаддем Хаджа-Ахмед-ет-Туаті, який щойно вийшов на поріг мечеті. — Будьте обережні, — підкresлив він стурбовано. — Майте на увазі — світ, до якого ви в'їжджаєте, вже тисячоліття роздирають ворожнеча та безглузді криваві помсти, що знову й знову розпалюють боротьбу між арабами й туарегами. Могутня навала християн-францу-

зів вдирається до нашої пустелі, а двоє найзгуртованіших і найгордовитіших народів цього континенту знищують один одного.

Якийсь час усі мовчали.

Чути було тільки спів тисяч невидимих цикад у зелених кронах фінікових пальм.

Раптом професор засміявся:

— Ох і плутаник я! Адже я покликав вас сюди для того, щоб показати висохле корито могутнього Ігаргару. Погляньте, он там, за мечеттю, за тими деревами — простір. Біла рівнина за ним взимку перетворюється на річку. Рівнина — від зеленої смуги фінікового саду і аж сюди — це корито казкової величної річки Ігаргар. Долина Рірська, куди ми оде приїхали, — теж річище. За сивої давнини Ігаргар розливався у східному напрямку, тобто на південь од сучасної Біскри, створюючи там Трітонове море, яке зникалося з Середземним морем і сягало глибоко в пустелю. Згодом, коли в хоггарських горах стало сухіше, в Північній Африці почало випадати менше дощів, і могутні потоки Ігаргару не змогли вже пробивати собі дорогу до Середземного моря через наноси піску та каміння. Оті потоки своїми піщаними наносами утворили великі внутрішні піщані моря. А коли могутній у минулому Ігаргар перетворився на річку, що тече тільки інколи взимку, нанесене каміння розпалося на пісок, і утворилася страхітлива пустеля Східний Ерг — тисячі миль піщаних барханів, де вже багато віків гуляє під пекучим сонцем тільки задушний сахарський вітер.

— Отака-то сумна доля Сахари! — проказав мокадем. — А були часи, коли тут, як і деінде, випасалися стада биків та овець. Земля квітла. Сила-силенна людей обробляла поля і луки. Але чим далі на південь, тим менше випадало дощів, і річки уже не могли нести пісок та каміння аж до моря, як це робить Ніл у Єгипті. Ослаблі течії стікали до внутрішніх улоговин, а там під сонцем щебінь перетворювався на пісок і кінець кінцем задушив річки.

— Ні, друже, воду не можна задушити. Ігаргар за тисячу кілометрів на південь падає із схилів Хоггару, що заввишки три тисячі метрів, і зникає під піщаними барханами Східного Ергу. Але за п'ятсот кілометрів на північ, на початку долини Рір, неподалік Туггурта, він знову вибивається на поверхню й сповнює життям двадцять

оаз. Цілком можливо, що й оази Зібану¹ завдячують своїм розквітом решткам цієї колись могутньої ріки, яка нині тече під землею. Адже недаремно предки берберів дали цій річці називу Ігаргар, тобто «потоки води».

Людина, що їде верхи на верблюді, при кожному кроці верблюда спочатку нахиляється уперед, а тоді назад; тому вершника можна порівняти з моряком, і тому, либо́нъ, верблюда назвали кораблем пустелі.

І отак увесь час: уперед-назад, уперед-назад! А людина в чудернацькому, не вдосконаленому протягом тисячоліть сідлі схожа на птаха, який затопив пазури в хребет звіра,— вона зберігає рівновагу, тримаючись за дерев'яну хрещату луку, припасовану до сідла. Той, хто ще не звик до такої хитавиці, незабаром впадає в розпач. Стиснуті руки починає судомити, людину охоплює таке почуття, ніби вона перетворилася на шматок трухлявого дерева. У голові гуде, і те гудіння передвіщає, що за мить станеться зло. Тоді людина думає тільки про те, що ось-ось знепритомніє і, описавши велику дугу, впаде.

Усе це відчув ніжний і незагартований Гасан, щойно караван виїхав з подвір'я біскрійського караван-саая.

Неймовірний страх, що він може зомліти, посилював його страждання. Аж тут хтось обережно взяв майже непритомного Гасана й поклав на сінник у марабутовім бассурі. Хлопчину прив'язали міцними личаними вір'овками, щоб він не качався по ношах, наче куля по таці.

За мить Гасан уже спав, а караван ішо довго йшов літньої ночі. Гасан прокинувся, коли верблюд зупинився.

Під час сну в Гасановій голові прояснило, і він трохи звик до ритму верблюжої ходи.

Від страху, що завжді супроводжує морську хворобу, не лишилося й знаку. Гасан, спаленівши, попросив дозволу сісти. Старі вершники пустелі вдали, ніби не помітили цього. А вельмишановні мужі кивнули:

— Гаразд! Тільки сміливіше, хлопче! За два дні подорожування ти навіть забудеш, що сидиш у верблюжому сідлі, а не на віслюковій спині.

Карембу теж важко переніс початок першого подорожування на верблюді. Коли б хто дізнався, як йому було недобре, то цей хлопчина, мабуть, умер би з сорому!

¹ Біскрійські оази.

У Тріполі Карембу вже кілька разів пробував коли-сатися на хребті в'ючного верблюда. Проте коли того надвечір¹ караван покинув білосніжну Ель Біскру, хлопець одразу ж мусив напружити всі сили, щоб утриматися на довгононому верховому верблюді. А опівночі, коли гамел — так звуть ватажка каравану — вигуком зупинив, нарешті, караван і погоничі голосними криками й палицями примусили верблюдів клякнути на пісок, Карембу безвладно скотився на землю, наче лантух ячменю.

Хлопець ще довго лежав, розплатавшись обік свого мегера¹...

¹ М е г е р — туарезький верховий верблюд.

Розумна тварина подивилася на свого господаря, по-вернула кумедну м'яку морду на довгій шиї, форкнула негреняті в обличчя й лизнула його довгим язиком, наче жаліслива мати своє ще сліpe малятко. Карембу швидко скопився, але одразу ж пошкодував: кожна кісточка в нього так нестерпно занизила, що наш герой голосно зйокнув і сів навпочіпки. А невдовзі караван уже ладнався рушати далі. Марабут раптом смикнув Карембу за халат:

— Гадаю, що на перший раз тобі досить! Ходи спати до мене! Зараз покладемо до тебе й Гасана!

Юні друзі швидко поснули, притулившись один до одного. А поруч сидів, скрестили ноги, добрий старий марабут і лагідно всміхався в білосніжну бороду. В бас-сурі панувала темрява, червоні атласні завіски, поночі темні, як найгустіше індиго, коливалися в такт верблюжим крокам — уперед-назад, уперед-назад, і отак увесь час, бо верблюжа хода витримана і одноманітна...

Від тієї першої ночі минуло багато таких, здавалося, однакових літніх ночей, і до Туггурта хлопці приїхали, вже почуваючи себе справжніми синами погоничів верблюдів.

Між Біскрою й південним Туггуртом у багатьох місцях височать бархани; якщо прямувати найкоротшою дірогою між оцими двома містами, то треба перетнути піщані гори заввишки метрів триста, якщо ж іти кружним шляхом, то можна обминути їх широкою, вкритою піском прибережною смugoю шottів, що мертво виблискують уздовж дороги.

Але марабут добре знає, що довшу путь, кружну, караван може пройти клусом за той самий час, що й навпростець через бархани — кроком. А тому марабут звелів найголовнішому хабірові¹ вести караван на цьому відтинку дороги швидкою верблюжою хodoю.

Отак қваплячись, мандрівники дісталися з Туггурта до мечеті Блідєт-Амор і лишилися там аж до п'ятої години пополудні переждати спеку, яка могла швидко знесилити не тільки вершників, але й витривалих в'ючаків. О п'ятій пролунала команда:

— Клусом уперед!

¹ X a b i p — провідник каравану.

Мабуть, не треба й казати, що юні й западто рано загорділі погоничі верблюдів незабаром геть утратили тяму...

Але що таке справжній галоп, можуть розповісти тільки ті, хто вдосвіта, мов зграя розлютованих гедзів, вилетіли з Ель Біскри на відгодованих і бадьорих верблюдах, щоб випередити караван на цілий тиждень і віддати в Уарглі шейхові настійний марабутів наказ, аби Манзур одпустив на волю аменохала Ахагтару!

Проте шаанби, найкращі після туарегів наїзники, в Сахарі не дуже розводилися б про це перед вами.

— Ми щосили гнали тварин, а вони були нагодовані, напосні, бадьорі. Тож це була приємна прогулянка...

Говорячи так, шаанбський хлоп'яга витирає би з обличчя порох, бо ж він із своїми товаришами цілий тиждень мчав піщаною рівниною, схожий на рухливий стовп білого пороху, що здійнявся на обрії, збитий копитами тварин.

Бабула, мрійливо приплющивши очі, немов зачарований дослухався до того свисту, з яким верблюжі копита глухо і майже нечутно вгрузали в глибокий пісок. До цього дивного свисту домішувалося ще багато інших звуків: дерев'яний стогін верблюжих сідел, дзвін міді і скрещіт заліза. А над усім панував характерний голос дзвіночка на шиї першого верблюда — на першому верблюді їхав ватажок каравану. Бронзовий голос того дзвіночка для незвиклого вуха лунав не як голос радості, а як мінорний, тужливий металічний стогін. Його тоскне «тім-там, тім-там, тім-там» вергає людину, що подорожує спекотливої ночі, в обійми безнадійного відчаю й заціпеніння — звичайно, ту людину, яка не звикла до цієї землі й для якої пустеля ніколи не стане матір'ю.

О! Мабуть, треба так безнадійно сумувати вісім років серед метушні велелюдного приморського міста, як сумував Бабула, щоб прудка їзда на хребті верблюда принесла таке велике щастя! Так, хлоп'ята, адже навкруги — рідна домівка довганя Бабули, а, як відомо, голос батьківщини ох який солодкий!

Бабулі легко-легко! Після вузьких вуличок міста Тріполі цей незgrabний хлопчина відчував безмірний простір небес і землі, нічим не обмежений, недозірний світ. Йому хотілося співати. Точнісінько так, як жайворонкові, що його крила легко несуть з борозни навстріч сходу сонця, близче, близче до ясної блакиті безхмарного неба!

Син кочівника роками щоночі мріяв там, на півночі, в чужім йому світі, про подорож з караваном, що гадюкою повзе долинами пустелі поміж довгими горами на-віяного піску... Але найсолідшою була мрія про шалену їзду на верблюді з вітром наперегони. Щоб зрозуміти це щастя, людина має народитися під вовняним покровом намету, в нашвидку збудованому з кілків, попон і линв селищі, оточеному запаморочливою самітністю страхітливої, але оманливої пустки. Тобто треба народитися під час походу, в сіdlі. І рости віч-на-віч з оцією землею, змалечку звикати до дивовижної музики хиткої верблюжої ходи, яка акомпанує материній колисковій...

О! Бабула дослухався до свисту піску, гомону сідел і збрui: де ж липшився вірний товариш його дитячих забав? Де бешкетує рипучий вітер його пустельної домівки?

Бабула думав тільки про вітер. Чому ж той вітер досі не привітав його?

Справді, Бабула сумував за плачливим вітром пустелі, якого мудрий марабут боявся найдужче. Отак воно і є: ніде, крім неозорих просторів пустелі, не живуть обіч люди, що так різняться одне від одного.

Одні живуть осіло, під глиняною, а то й під дерев'яною покрівлею, в щасливих, але вельми рідкісних околицях, де з пустельної землі струмить вода: це мешканці оаз. Поселенець у поті чола працює на своєму полі. Терпеливо саджає фіникові пальмові гаї. За кілька років дерева починають давати за сезон, як правило, два грони плодів, вагою центнер. Якої неймовірної праці вимагає це благородне дерево! Але за це піклування воно щедро винагороджує людину багатством: фініки-бо — хліб пустелі.

І за оте багатство — хліб насущний — син пустелі ще за кам'яного віку проміняв бідне, проте горде, вільне й прекрасне життя кочівника, який, випасаючи свої стада, з давніх-давен мандрує від обрію до обрію в пошуках трави та дощової води...

Бедуїн ніколи не осяде. З височини верхового верблюда він глузує з осілої людини, покори якої ніколи не збегне. Кочівник гадає, що поселенця звабило багатство оази через брак мужності. Отже, на думку кочівника, поселенець — жалюгідний цап, що сам себе прив'язав до клаптика землі, так, як кочівник прив'язує свого цапа до намету. «Вах! — каже пастух.— Хіба ж ти не з власної

волі обернувся на бичка й не напихаєшся соломою в хлів? А чому ти годуеш свою худобу в ясел? Щоб вона не схудла, бігаючи на пасовиську? Так, браття, хай собі той поселенець обростає салом, хай набиває повнісінькі комори! А я доберуся до нього й гарненько вишкварю з нього геть увесь жир!»

Жоден справжній бедуїн не поважає селянина. А селяни бояться голодного чорта — бедуїна й сплачують йому данину, аби той боронив їхні лани, сади, будинки й комори від таких, як сам, злиднів, котрі панують у пустелі, хоч і в лахмітті, проте надзвичайно хоробро й жорстоко, наче справжні дияволи!

— Дали ми їм перцю! — глузує бедуїн з обкрадених селян після насокону. — Тож тепер знову відчувають до нас належну пошану!

Ото, власне, й уся суть одвічних чвар між кочівниками й ксурями, тобто укріпленими селами, розкиданими по пасовиськах у пустелі.

І за «золотий вік» вважаються ті часи, коли тверда, загребуща рука голодних кочівників і комора осілої людини дійдуть згоди про данину та оборону.

Але Бабула не довго чекав того омріянного вітру, якого так боялися марабути.

Пополудні слабкий вітерець почав облизувати обличчя мандрівників. А тому що примчав він з південного сходу, то був немилосердно гарячий навіть вночі, коли звичайно спека літнього дня приємно спадає й до ранку пустеля холоне.

Це був гарячий подих велетенського Ергу — неозорої пустелі, яка здіймається зморшкуватими піщаними горами. Ця мертвa піч розжарює усю країну.

Ерг, чи Рег, сягає до західного кордону Тріполі, до передмість багатого Гадамеса. А на південь Ерг, здається, не має меж: каменисте поле гамади¹ Тідікелъ заступає йому дорогу на півдні, але не перетинає цілком, бо за гамадою бархани здіймаються до плоскогір'я Тасілі, розлогого передгір'я гірських ланцюгів Хоггару, чи Ахаггару, — батьківщини наймогутніших і найвойовничіших туарегів, які взяли собі ім'я гір своєї дикої країни...

¹ Гамада — камениста пустеля в Сахарі.

Аж туди, до межі тропічного поясу, сягає цей неозорий, розжарений «Аллахів сад» — Велика пустеля Ерг.

А тим часом сухий, гарячий вітер почав свою одвічну лиху гру: котив низенько над землею дрібний кременістий пісок.

І тоді з-під ніг у верблюдів раптом зникла земля, й недозірна земна поверхня перетворилася на навальну піщану повінь, на море піску, що нестримно мчало над землею.

Верблюд бреде немов затопленою долиною, і здається, що течія мало не збиває його з ніг.

Він незабаром утрачає бажання іти далі й помалу уповільнює ходу. Верблюд хоче лягти у затишку, повернувшись спиною до всього світу. Але кілька чоловіків починають заспівувати хором довгу й стару пісню. В ній уславляється верблюжа хоробрість, вода й соковита паша. Цю пісню любить тварина, бо чує її змалечку ще відтоді, коли верблюжатком ходила біля своєї матусі.

Той спів додає розважливому другові людини впевненості, впевненості у тому, що мудра людина, мегерів брат, не покине й підтримає його навіть тоді, коли б отут казилися всі чорти пекла...

На щастя, нічого лихого не сталося, вітер не дужчав, і тому пісок сягав тільки до колін верблюдів. А яке неймовірне видовище відкривалось у примарному свіtlі повного місяця! Чи то й справді тільки сліпуче сяючий струмистий пісок, що його гнав понад самою землею верескливий невтомний вітер? Чи, може, то розтопилися срібні гори й течуть від обрію до обрію в недозірному річищі?

Це надзвичайне видовище зникло тільки через два дні, коли караван дістався до білого борджа — укріпленої садиби, пальмовий гайок якої доходив до невисокого гірського пасма. Хоча те пасмо було невисоке, проте перетинало шлях вітрові й летючому піску. За годину вітер, а за ним і струміння піску вщухли. Дорога почала спускатися все нижче й нижче, і незабаром у пізньому місячному сяйві забовваніла вузенька смужка лісу: Уаргла!

Раптом на коні, який мало не падав од утоми, хтось під'їхав до марабутового бассура. Гонець щось переказав марабутові, і той гукнув кількох вершників-шаанбів.

Гурт разом із бассуром збочив з путівця на захід. Замить їх поглинула темрява синьої пустельної ночі.

Уаргла!

В останню хвилину зоряної ночі караван пройшов повз розлогий соляний мочар, який утворили води Уед-Міа, що збігали сюди з західних гір і тепер, улітку, загадково блискотіли викристалізованою білою сіллю. Це багновище оточувало оазу Уаргла з трьох боків. На світанку караван дістався до зеленавого живоплоту фінікових пальм і зупинився перед стародавнім, давно вже зруйнованим міським муром.

Бабула одразу зауважив, що низенька міська стіна не тільки оточує міські околиці, але й поділяє місто на чотири частини. Навіть тисячолітнє спільне життя не згуртувало мешканців цих частин!

— Ох, і чубляться вони тут між собою! — тихо мовив Бабула до своїх товаришів, коли караван зупинився на великому чотирикутному базарі, посеред якого стояла дивна, оточена аркадою біла споруда, притиснута до піску сяйно-білою банею. На протилежному розі височіла така сама біlostінна молитовня секти мзабітів.

Але Гасан нічого не помітив. Його зацікавило дещо дивовижніше: хто міг подумати, що в славнозвісній Уарглі повно-повнісінько негрів!

— Гей, Бабуло, то бену-уаргли — негри? — здивовано запитав він у старшого товариша.

На базарному майдані, дарма що дуже рано, вже було чимало чорнолицьких жінок в червоному, синьому, зеленому й жовтому лискучому атласному вбранні. Руки в них були рясно оздоблені сріблом, що виблискувало у проміннях ранкового сонця.

— Тож вони не негритянки, ти лишень придивись! — Карембу показав Гасанові на кількох негрів — майже голих, лише в набедрених пов'язках, простоволосих рабів, які саме виганяли з бічної вулички кіз та баранів.

— Це нубійки, такі ж самі, як і ті, що живуть у Мурзуку та в усьому Фецанському краї! — пояснив Бабула. — Хіба ж ти не бачив їх у передгір'ях на північному заході? Уаргла стоїть на дні великого висохлого солоного озера, колишнього шотту. Восени тут завжди лютує пропасниця, а тому люди з білою шкірою тікають звідси світ за очі.

— А як же це так виходить, що еретики-мзабіти мають тут на базарі свою молитовню? — спитав Гасан.—

Невже вони тут почорніли? Ото дивуватиметься мара-
бут Захаріаш, коли я розповім йому про чорних мза-
бітів!

— Гей,— звернувся Бабула до погонича верблюдів
шаанба Абу-Серккі, котрий наглядав, як розв'ючували
тварин,— ти звідки родом?

— З Бур-ель-Айша, за п'ять миль звідси путівцем на
північ,— відповів п'ятдесятілітній погонич і весело за-
мурмотів пісеньку — адже опівдні він знову, по кількох
довгих місяцях, побачить своїх дітей та дружину.

— А я знаю, про що ти співаєш,— добродушно всміх-
нувся Бабула,— хай, мовляв, щастить тим, до кого по-
спішаєш!

— Авжеж, авжеж! У мене семero синів і три доч-
ки! — похвалився засмаглий, аж бронзовий батько.

— Коли я впаду в око вашому султанові й він дастъ
мені хоч жменю дукатів, то хай тоді сім разів битий ка-
міньюччям диявол посадить мене на свою пекельну ско-
ворідку, якщо я не пошлю до вас старостів розпитати,
який посаг вимагає твоя дружина за наймолодшу донь-
ку! — пожартував Бабула.

— Не треба глузувати з батька, хлопче,— вдав, ніби
розгнівався, Абу-Серккі,— мій батько і мій дід анітрохи
не гірші за нашого великого султана Абу-Тгабула. Ми
всі однієї крові — і він, і ми — бену-уаггуйни!

Гнів у Абу-Серккі минув, як тільки він похвалився,
з якого роду походить. І, щоб навтішитися подивом
трьох марабутових вихованців, підійшов до них.

— Коли матимеш десять фінікових пальм, то приже-
ни двійко дворічних ослів, Бабуло. Тоді я спитаю тебе,
як доброго товариша: чи маєш ти два срібні браслети,
червону шовкову хустку та сувій м'якого полотна для
жіночих сорочок. Нашій. Теруліт чотирнадцять років,
і вона вродливіша за свою матір Техуллет, яку я колись
привів з нещасного Тлемсена... Моя Теруліт добре знає,
що вона найстрункіша дівчина аж до Н'Гусси! Вона
казала, що краще буде довіку діувати, ніж піде з дому
до чоловіка, який не покохає її й не дастъ їй у посаг
оті три речі. Тож я й кажу, що вона така ж уперта, як
моя добра дружина Техуллет!

— Ну,— весело засміявся Карембу,— пан Абу-Серккі
позбавив тебе свата, Бабуло! Ось я побіжу до марабута
ї твоїм іменем попрошу в нього весільний дарунок —
і тоді ти одружишся й житимеш осіло!

— Цить, Карембу, не верещи, наче мавпа! — гримнув на нього Гасан. — Чого нема зранку — то може бути ввечері. Але скажи мені, Абу-Серкі, що то за панії стоять біля водограя і перемивають наші кісточки?

— Оті? То жінки уаргла й жінки з племені сісінів. Адже це їхній міський квартал.

— То вони не берберки?

— Аякже, берберської крові — так само, як ми, як уаггуїни, бену-брагім та бену-мзаб!

— А тут і мзабіти такі чорні?

— Ну, де вже ні — де там! Мзабіт питав в князя, кого він може взяти собі за дружину. Але між ними є теж чимало темних. Це ті, хто одружився з туатками заради майна, але головне — заради дітей. В Уарглі, так само як і в Туаті, як і в інших місцевостях, де пальмові сади ростуть просто із себхи¹, взимку пропасниця може вбити всіх дітей у родині. А якщо матір — герратимка, то пропасниця до дітей не чіпляється. Герратими не негри, не думай. Вони живуть тут з давніх-давен. Розмовляють берберською мовою — як туареги. Кажуть, що прийшли герратими сюди з північних кордонів Абіссінії. Вирощувати фінікові пальми краще за них та за сомалійців не вміє ніхто. Якби тільки шаанби дали їм спокій. Адже герратими — не воїни, а поселенці. А жоден поселенець ніколи не буде справжнім погоничем верблюдов і забіякою!

— Але ж оті — як ти їх називаєш — герратими схожі на чистокровних хіджазьких арабів. І очі в них не схожі на негритянські, так само як і в нас — гауса!

— У гауса часто губи бувають, як у негра...

— Це тільки в метисів.

— Де ж це забарився марабут? — запитав раптом Гасан, бо на базарі вже вирувало від селян та їхніх товарів.

— Певне, поїхав до султанового палацу. Казба² міститься на півдні, в оазі. Бачите оті два мінарети? Перший належить до мечеті, яку звелів спорудити славетний предок вашого професора Захаріаша, емір Абу-Захар'я, коли став володарем західної великоарабської держави й халіфом. А другий — це вежа султанової молитовні в казбі. Я, мабуть, уже не побачу марабута до від'їзду. —

¹ Себха — мілке солоне озеро в пустелі.

² Казба — фортеця.

Погонич нахилився до хлопців і мовив: — Кажуть, ніби друзі полоненого аменохала дісталися аж до кімнат, де сидів бранець. Подейкують іще, ніби саме тоді скопили одного з перших радників кварталу Сісін, прибічника вчення Абу-Єзіда.

— Мзабіта! І що ж далі?

— Ще трохи — й аменохала б визволили. Ходять чутки, що голова бідолашного аменохала тієї фатальної ночі впала після втручання якогось чужинця з Тріполі, на ім'я Махмуд Алі. Шейх Бен Манзур, люди якого особисто стерегли в казбі полоненого, довідався про напад значно пізніше. Султан чекав марабута, який мав перевідходити своєму племінникові вчинити злочин. І тому протягом трьох днів брами казби були замкнені під тим приводом, що туареги після першої невдалої спроби визволити свого володаря нападуть уже цілим гаркахом¹ воїнів, і старезна казба не встоїть. А чужинець із Тріполі, на ім'я Махмуд Алі, умовив султана випустити його, бо він, мовляв, поспішає в торговельних справах. І тільки бог знає, як йому пощастило того ж ранку дістатися аж нагору, в Батен, де люди шейха пасли худобу. І шейх під захистком вечірнього присмерку приїхав до брами казби разом з тріполійцем у супроводі двохсот озброєних уллад-смайнів. Були, кажуть, з ними не тільки бену-манзур, а й найкращі вершники челяді отця Руба, шегуги, челядь отця Белера й також челядь Амарів — так би мовити, всі шаанби з тутешнього Габер-Ріпу. Хтось мені ще казав, ніби шейх Бен Манзур оголосив, що почне облогу міста, коли султан не накаже відчинити браму ще до сходу вечірньої зорі. А наш добрий старенький султан Абу-Тгабул уже не має для своєї особистої охорони тих двох тисяч найкращих вершників, як було за доби Такедди — за старих часів. Тепер султан так само бідує, як і всі міські ради окремих кварталів.

— То, значить, шейх Шаанби, Бен Манзур, туарезького аменохала...

— Авжеж. Ти ж знаєш, що Уаргла — маленьке місто! Люди тут швидко про все дізнаються.

— А що, коли про це дізнаються в Ахаггарі?

— То вже не моя і не ваша турбота. Той, хто власноручно пролив святу княжу кров, повинен сам подбати, як урятуватися.

¹ Г а р к а х — бойовий туарезький корпус вершників.

— Я не хочу жити під одним дахом з тими, хто може так учинити! Хоча б скоріше на обрії з'явився гарках ахаггарців!

— Гадаю, що ти непогано сказав, Гасане! Око за око, зуб за зуб!

Отак хлопці довідалися про таке, що навряд чи могло приснитися їм навіть у найхимернішому сні. Шейх Бен Манзур після втручання Махмуда Алі з Тріполі власно-ручно стратив полоненого аменохала! Даремно вони так поспішали, сподіваючись вихопити полоненого із мстивих рук. Знавіснілій шаанбський шейх продемонстрував, що він не боїться туарегів із Ахаггару...

Але що ж поробляє у шейха Бен Манзура Махмуд Алі?

УАРГЛА ВИРУС

3

З а мить їх було вже не сотня, а кілька тисяч. Лавина білих, чорних сунула вперед, лунали крики, лайка, зойки, вигуки. Кинь тільки камінь — і спалахне бійка.

— А ти хоч знаєш, Бабуло, що з цього буде? — спістав Карембу.

Обидва лежали на рівній покрівлі кайдового будинку на Великому базарі, де заворушення досягло вершини.

— Кладовище, — значуще відповів Бабула, майже не розтуляючи рота. І знову прикипів поглядом до людського виру, який з кожною хвилиною скипав чимраз загрозливіше.

Незліченні бронзові руки підсадили когось на високу призьбу білої споруди посеред базару, хтось змахнув руками — і натовпом прокотилося:

— Слухайте! Слухайте!

Аж тут з іншого боку базару, звідти, де стояли перелякані верблюжата, долинув вигук:

— Ганьба безбожникам! Геть мзабітів та сісінів!

І хвиля верескливих голосів, скаженого свисту й лайок нараз захлеснула базар.

Бабула й Карембу бачили, як кілька чоловік нахилилися до землі. Бачили, як у повітрі над натовпом пролетіли камені.

Жіночий вереск. Потім сухий постріл.

Миттю галасуюча юрба, що заполонила геть увесь простір, розділилася на пів, і перед мечеттю та кайдовим будинком посеред базару не лишилося нікого.

Люди згуртувалися обабіч базару. Видно було, як на тому й на другому боці високі темні постаті чоловіків у просторих абах шикувалися в дві непорушні ворожі стіни.

— А тепер воно й почнеться! — сказав Бабула із своєго спостережного пункту.

— Це вже кінець... — розчаровано кинув якийсь хлопець, що разом із п'ятьма такими ж, як і наші двоє друзів, підлітками видерся на покрівлю сусіднього будинку.

— Що — кінець? — звівся на ліктях Бабула.

— Гвалту не буде, еге ж? — хлопець обернувся до своїх приятелів у вилинялих низеньких фесочках, щоб ті його підтримали.

Хлопці з жалем кивнули. Ватажок цього гурту, який наготовував купу каміння, з огидою плюнув через карніз.

— То це ви приїхали вранці?

— Авжеж, — охоче відповів Карембу.

— Он як! — свиснув хлопець.

Але раптом ця багатообіцяюча розмова урвалася. Брама кайдового будинку широко розчинилася. З неї вийшли марабут Захаріаш і мокаддем Хаджа-Ахмед-ет-Туаті. Слідом за ними виступали сам кайд та султанів великий візир Абдул-ага, вдягнений у парадну уніформу полковника турецького нізаму.

Біля стіни вишикувалася рота турецьких піхотинців місцевого гарнізону і за наказом Абдула-аги поставила важкі рушниці на пісок.

Серед раптової тиші почувся голос Хаджі-Ахмед-ет-Туаті:

— Мир усім!

Люди ліворуч і праворуч загомоніли.

— Я поспішав до вас, благочестиві бену-уаргла, разом із моїм давнім другом, котрий стоїть поруч мене і є не хто інший, як марабут Сіді-Захаріаш, настоятель

славнозвісної древньої мечеті Мекилового сина з Тріполі-ель-Акса.

— Благослови аллах твій прихід! — пролунало з табору мзабітів і сісінів.

— Але приїхали ми запізно,— вів далі Хаджа.

— Іншаллах! — відповів йому той же прихильний голос.

— Так, брати, ми прийшли запізно, бо шейх Манзур уже довершив те, що не повинно було розпочинатися...

— Ого! — вороже загув натовп ліворуч, який досі очікував.

—і тим цілу Шаанбу втягнув у страшну небезпеку.

— Хай тільки прийдуть! — заволали ліворуч.

— Смертельна небезпека, правду кажеш! — погодилися праворуч.

І знову здійнявся неймовірний галас. Але могутній мокаддем змахнув свою паличкою. І стало тихо.

— Помиляються ті, котрі наївно гадають, наче я, ет-Туаті, колись сумішеватимуся щодо хоробрості воїнів Шаанби.

Обидва табори привітали це зауваження радісними вигуками, бо й мзабіти, й сісіни подумки боялися такого одвертого засудження вчинку їхнього покровителя.

— Ні! Тисяча разів — ні! Чуєте ви, вільні чоловіки цього славнозвісного древнього міста й усіх його околиць, чуєте? Це кажу я, ет-Туаті, ваш головний священик!

— То чому ж ти тоді не схвалюєш вчинку твого власного небожа, нашого улюблена пана Сі-Манзура?

Од натовпу ліворуч відокремилася чудернацька невеличка згорблена постать одягненого в лахміття старого дервіша, що важко спирався на довжелезний прочанський посох. У лівій руці дервіш тримав величезні зелені чотки — найвиразнішу ознаку керівного члена релігійного ордену Уллад-Сіді-Шейх.

Професор Захаріаш здивовано провів рукою по своїй білосніжній бороді й запитально глянув на сенусідського мокаддема ет-Туаті.

— Це особистий посол Сіді-Гамзи; він, кажуть, уже тиждень тому приїхав у супроводі якогось тріполійця з таємним дорученням до шейха Манзура. Ніхто не знає його імені. Але мені казали, ніби це може бути сам Сіді-

Аббас, Гамзин дядько! — пошепки пояснив кайд обом сановникам.

— Погана зустріч,— кинув ет-Туаті марабутові Захаріашеві.— Мені зрозуміло все: нас випередили і, скориставшись із надзвичайної нагоди, намовили шейха на злочин. Отже, вони перешкодили будь-якому порозумінню між шаанбами й туарегами!

Але тим часом як патови, втрачаючи терпіння, чекав відповіді, з другого табору вийшов чоловік, орденська блуза якого свідчила про його належність до могутнього ордену Теджаджні. Хуан теджаджнів, підійшовши до марабутів, схилився, щоб усі бачили, як він цілує облямівку Захаріашевого бурнуса, потім вишукано привітався з ет-Туаті.

— Вітаю вас! — промовив він високим, трошки вересклівим, але добре чутним голосом.— Дозвольте вбогому хуанові одповісти за вас:

— Хто є той, що наважується перед обличчям цього стародавнього міста обмовляти єдиного дядька нашого володаря й шейха нашої хороброї уаргельської Шаанби? Хто той, що хоче принизити наш добрий народ і вкласти йому в серце недовіру до того, чия побожна путь до вдосконалення знайшла визнання навіть у такого святого й благочестивого мужа, яким є наш Великий Сенусі, правдивий князь добра й божественного миру?

Це, справді, була надзвичайна хоробрість з боку хуана. І відвертий виклик тому, хто стояв, спершись на посох, на другому боці майдану.

Люди, яких почав розпалювати цей прилюдний бій між чотирма духовними проводирями, знову обернулися до згорбленої постаті, що спиралася на посох.

— Якщо мене так визивно запитує перед усіма сам Ель-Амін, тоді втрачає чинність наказ моого великого небожа, ігумена Сіді-Гамзи, князя нашого святого братства Уллад-Сіді-Шейха, за яким я не повинен був згадувати імені іншого, крім божого. Але тепер слухайте: я — Аббас Хаджа-Уллад-Сіді-Шейх!

Юрба заколивалася від подиву: сам головний князь Уллад-Сіді-Шейх стоїть з ними на одному майдані! Але цікавість була більша за подив, бо кожен відчував, що несподіванкам іще нема кінця.

Аж тут і справді Ель-Амін став навшпиньки й вигукнув:

— Вітаю тебе, князю! І знай, що в цьому гурті пра-

воруч од мене стоїть не тільки славний своєю мудрістю мокаддем Великого Сенусі, шановний Хаджа-Ахмед-ет-Туаті, але насамперед — двоюрідний брат царя! Його святість марабут Абу-Захаріаш, який з притаманної йому скромності останнім часом став настоятелем славновісної мечеті Мекилового сина. Але справжнє його ім'я — Сі-Ідрісі-аш-шериф Абу-Абдаллах-Захаріаш, найславетніший професор Аль-Азгарського університету!

Сталося щось неймовірне: натовп, розділений навпіл, іще не ймучи віри почутому, впав навколошки, випростав руки й заволав:

— Невже сам добрий шериф Ідрісі?

— Ох, дай нам, дай нам своє благословення!

Так, легендарне ім'я царів династії Ідрісів, володарів усієї Північної Африки за доби 791—926 років справді мало чародійну силу, якій і досі був підвладний тутешній люд.

Тож гордовитому й підступному старому князеві Аббасу бен-Уллад-Сіді-Шейхові не лишалося нічого іншого, як першому пришкандібати на чолі юрби городян до старого нащадка халіфів Абу-Захаріаша.

А коли старезний князь уже хотів, за традиційним звичаєм, кинутися марабутові в ноги, той підвів його і двічі поцілував.

Як усе змінилося!

Невідомо звідки взялися сотні жінок. Вони простягали до Захаріаша своїх верескливих малят. Приводили і приносили калік і хворих, вели сліпих. І ніхто не бажав нічого іншого, аби тільки до них доторкнулася жилава рука нащадка святих царів і полегшила їхнє страждання...

Коли Карембу згодом глянув на сусідню покрівлю, там уже не було нікого.

— Дивіться, дивіться, — здивувався малий Гасан, який саме вийшов на терасу. — Я гадав, що вони повбивають один одного, а воно все скінчилося поклонінням нашому любому вчителеві!

— Але ж, батечку, непогано бути в почті святого Ідріса! — з гордістю вигукнув Карембу.

— Отак ми могли б підкорити грізну Уаргу! Коли б узвітра наш святий добродій тільки наказав... то я нічого не дам за голову жорстокого шейха Бен Манзура!

— Стривайте, друзі, що ви кажете? Адже ви добре

знаєте — його святість ніколи і нізащо в світі не накаже вчинити щось лихе! — дорікнув базікам завжди розважливий Гасан.

— А хіба погано розчавити верблюжу блощицю, яка вкусила тебе? — заперечив Карембу. — Ти ж, мабуть, знаєш, до чого може привести шейхів учинок?

— Авже ж — до війни!

— Ні, ще гірше. Шаанби битимуться з ахаггарськими туарегами, а християни тим часом зійдуть з Атласу в північну пустелю, захоплять Біскру й Лагуат, а потім підкорять собі Тутгурт, цілу Шаанбу й кінець кінцем Ахаггар!

— Ну, це вже, любий, навряд! Це вже навряд! — похитав головою Бабула...

Оглядний чоловік, який сковався в тіні колонади, стежив за несподіваними подіями, що розгорнулися так бурхливо і так раптово закінчилися... Він щось бурмотів, кидаючи на натовп словнені знепависті погляди:

— Син Адама, який мирить смертельних ворогів самою тільки згадкою свого імені, не поїде далі в Сахару! — по цих словах чоловік обернувся до двох своїх супутників, владно наказав їм: — За мною! — і зник, загорнувшись у широчезний, розкішно гаптований халат.

ПІД ЗАГРОЗОЮ РОЗБІЙНИКІВ ПУСТЕЛІ

Біля халуп, оточених муром, височіли кілька пальм з обскубаними вітром кронами. Така картина відкрилася зненацька пізнього надвечір'я між двома низенькими попелястими горбами.

— Коли б ми їхали тут десь за годину, то й не помітили б, що в цій околиці живуть люди... — мовив Гасан. Ватажок гафлі¹ посміхнувся:

— Через дві милі побачиш, яке помилкове бувас перше враження...

І знову поринув у думки про свою торгівлю, яку полишив на чужі руки десь неймовірнодалеко, в місті Агадесі. Байдужий на вигляд ватажок на довгоногому верблюді скидався на кумедного божка, який хитається сюди-туди...

¹ Гафла — невеличкий караван, зв'язаний, за берберським звичаєм, ланцюгами.

«Ото ще противний», — подумав Гасан і зиркнув на Бабулу, який іхав праворуч од ватажка і теж погойдувався в сідлі.

Ватажка звали Сіді-ель-Малік. Його найняли в Уарглі за великі гроші. Місяць тому він приїхав з Агадеса до Уаргли на чолі невеличкого каравану й привіз різний купецький товар: страусові пера, пофарбовані індиго, бавовняні суданські тканини, слонові ікла й невеличкий вантаж сезаму¹.

Сіді-Абд-ель-Малік із Агадеса був заможний і шанований купець, спритний і відомий своєю обережністю. Зрештою, він був в Уарглі єдиний, хто найкраще знав стародавню й найкоротшу путь, що перетинала в найвужчому місці Великий Східний Ерг. Цю путь вважали найнебезпечнішою, але водночас і найкоротшою між північною Шаанбою та плоскогір'ям, глибоко на півдні якого лежить славетний монастир Тімассанін.

Сіді-Абд-ель-Малік уже ладився повернатися додому: він чекав тільки на вантаж — зброю, боеприпаси та різний скляний дріб'язок для обміну.

Війна, що точилася в Південному Алжірі проти французів, перешкоджала перевозити цей дорогоцінний європейський товар найкоротшим і найприроднішим шляхом — через алжірські порти на Середземному морі. Тому доводилося чекати, доки цей товар прибуде з атлантичних портів Марокко й Лагуата дорогою, що пролягає південною рівниною попід Атласом. Ціни підскочили так, що заробіток не виправдовував утратної і небезпечної дороги.

Неспокусливі перспективи... Але саме того дня, коли Сіді-Абд-ель-Малік уже мав вирушати, уаргельський кайд звелів покликати його. Й запропонував йому дарунок — п'ятдесят великих срібняків іспанської карбівки, які вже понад сто років не мали конкуренції у африканському обігові.

Купець узяв гроші охоче, бо ні про що, крім грошей, і не думав.

Потому кайд мимохідь запитав, чи пе думає Сіді-Абд-ель-Малік про Агадес та про повернення до родини і чи не хотів би він прислужитися добрим людям.

— Я знаю двох вельми святих мужів, які бажали б,

¹ Сезам, або кунжут — африканська однорічна олійна рослина.

щоб ти супроводив їх частину путі, і хотіли б звіритися на твій досвід та на твою хоробрість,— сказав кайд після довгенького блукання нетрями сторонніх розмов, які на Сході є атрибутом ввічливості освічених людей.

— Кожен правовірний Адамів син потребує добро-го пророцтва, а надто, коли він, як оце і я, ладнається ступить на небезпечний пісок Великого Ергу,— обе-режно відповів купець.— Куди прямають ті добри люди?

— До Тімассаніна. Один з них — мокаддем ет-Туат!

— Багатий орден, о кайде, дуже багатий орден! Його мокаддем, певне, не носить при собі миску жебру-щого дервіша — торби на сідлах його верблюдів повні золота...

— Але другий чоловік дуже бідний, сіді. Це настоятель мечеті Мекилового сина з Тріполі-ель-Акса.

— Проте мокаддем, певне, охоче допоможе йому в бі-ді. Адже кайд знає, яка тепер дорожнеча! За товар я тут платив не сріблом, а щирим золотом!

— Але за той товар у вас, на шівдні, в Судані, ти теж матимеш золото.

— Зваж на те, що ти вирішив довірити мені такі дорогоцінні скарби віри. І тільки від турбот про їхню безпеку та благо я з твоєї ласки буду позбавлений сну протягом усього подорожування, поки вони будуть зі мною!

Кайд удав, ніби розсердився. Адже, щоб ушанувати обох високих гостей, платити провідників доведеться йому та уаргельському султанові з власної кишені.

До дарунка в п'ятдесят талерів довелося додати ще чимало, та купець усе ще знизував плечима.

Після п'яти днів упертого знизування плечима хит-рий араб сковав у своєму поясі п'ятсот талерів і, поклавши руку на серце, вигукнув, чарівно усміхаючись:

— Яким щастям, вельмишановний, ви сповнили моє серце! Яка честь для сина, батько якого протягом трьох найблаженніших тижнів зможе перебувати у найяснішій близькості улюблениці нашого пана й пророка Мухаммеда, якому аллах — хай буде він благословен — дас в раю зазнати щастя своєї приємної близькості, так само, як дас в дорогу мені, грішникові, що кається, ці два благословенних колодязі мудрості й справедливості, аби нас під час нашого подорожування боронили самі ангели божі!

Отак з незмінною чемністю влаштовуються на Сході діла.

За наступні два дні в синьому досвітку на уаргельському базарі з'явилося стадо верблюдів, випасених у тіні фінікового лісу розлогої оази, а з ними десь із тридцять темних кель-ові. В полинялому старому одязі, проте озброєні до зубів, кель-ові погукували один на одного на азбенському (південноберберському) діалекті своєї далекої гірської батьківщини.

Мокаддем Ахмед-ет-Туаті, глянувши на них мимохідь, насупився.

Кель-ові, хоч і туарезького походження, не славилися хоробрістю, а тому жили під владою негритянської династії. Зате їхня зажерливість і брехливість були добре відомі; вони охоче вдавалися до грабунку, коли знали, що це їм минеться.

— Ще тільки бракувало, щоб вони належали до еретиків анісламінів!¹ — кинув мокаддем марабутові, стурбовано похитуючи головою.

Нікому нічого не сказавши, мокаддем пішов до султана, вклонився і шанобливо попросив, аби володар дав йому в дорогу кількох вершників як особисту охорону.

Султан дав мокаддемові десять солдатів, і ті, за звичкою, одразу заходилися попихати кель-ові. Тоді Сіді-Абд-ель-Малік, який миттю прибіг на майдан, назвав солдатів ненажерливими ледацюгами й смертельно образився, що йому не виявили цілковитої довіри.

Він, мабуть, відмовився б од зобов'язань, якби кайд не пригрозив, що це накличе на купця гнів султана. Караван покинув уаргельські укріплені міста і ліси й під спів погоничів рушив на південь...

Після кількох днів благополучного подорожування пустелею мандрівники побачили нарешті жалюгідні пальми і глиняні хижки. То була оаза.

Абд-ель-Малік казав Гасанові щиру правду. Навіть поночі не можна не помітити цього села. Хто прямував на південь, повинен був перейти глибоке й стрімке річище висихаючої річки Семгарі. Караван не міг подолати гострі й стрімкі береги там, де йому заманулося б. Тре-

¹ А н і с л а м і н и, або мерабетинці,— мусульманська секта.

ба було шукати зручного переходу. А перехід той лежав за брамою на терені села Гассі Бу Руба.

Караван отаборився. До намету марабутів прибіг що-найменше столітній шейх у супроводі старійшин села.

Адже мандрівники мали сплатити за перехід трібут — викуп, і шейх обома руками хапав мідяки. Та, щоб ця процедура хоч трохи скидалася на обряд, а не на здирство, дідуган під дзенькіт мідяків гугнявим голосом промовляв асаму-ллахі — тобто найславніші імена аллахові, яких загалом є дев'яносто дев'ять. Неймовірна жадоба до грошей збила скупинду з ліку імен божих. Марабут страшенно розгніався, коли почув, що шейх вимовляє ім'я боже тої миті, коли тремтячі пальці торкаються грошей.

А тому що як священик марабут мав на те право, то одразу ж припинив сплачувати гроші і тим урвав потік блюзнірських шейхових слів.

— Годі! Годі! Святий Тірміді заповів вимовляти слово «Правдивий» не як дванадцяту, а як шістдесят п'яту похвалу господові!

Всі вражено замовкли. Люди з жахом перезиралися, а старий скупинда так перелякався, що впustив гроші на пісок, аби якнайшвидше торкнутися рукою грудей, уст і чола. Блідий, трусячись усім тілом, він заходився белькотіти на вибачення якусь молитву.

Найстаріші з племені, які, скрестивши ноги, сиділи тут півколом, мали доказ того, що їхній зажерливий ватаг втрачає розум навіть перед гостями племені. А оскільки шейха обирають довічно, то плем'я може скинути його хіба що тільки у тому випадку, коли буде привселюдно доведено, як оце сталося тепер, що шейх уже не може бути першим читцем молитов. А це за законом — найперший шейхів обов'язок.

Один із старійшин племені Бу Руба звів угому руки і заволав:

— Я тут учитель закону й тому пропоную скликати міаад...

Усі мовчали. Тільки шейх низько похилив голову на груди, а потім, підтримуваний двома синами, ледь підвісся.

Гостей села вчитель закону запросив зайняти почесні місця на раді племені, що розпочнеться, як тільки в сусідніх селах буде врочисто оголошене це надзвичайно важливе повідомлення.

Незабаром троє хлопців почули молодих тутешніх барабанщиків і тих, які пригравали їм на однострунних дарбуках. Побачили, як за тими музиками бігли діти й цікаві, як усі вони зійшлися до річища, як на березі річки з'юрмилися переколошкані матері з малятами, котрі спросоння так верещали, що подеколи заглушували навіть музику.

Дехто чепурився, дехто, хапаючись, розпалював огонь, дівчата метушилися, репетуючи й шукаючи по схованках свої мідяні, а то й залізні каблучки, матері дорікали їм, а батьки та брати лаялися, що жінки завжди такі забарні.

Ну, чистісінський тобі переполох! Юнаки, озброївшись, зійшлися до гурту й почали стріляти, щоб привернути до себе увагу дівчат, до яких вони залиялися та з якими потай зустрічалися ввечері біля колодязя. Дівчата теж не хотіли пасті задніх і заходилися співати. В пісню вливалися все нові й нові голоси, і незабаром усе село співало старовинної пісні, що славила хоробрість чоловіків Бу Руба, котрі колись безстрашно відбили в Шаанбі жахливий наїзд кровожерних турків, що вдерлися сюди з гарматами, аби підкорити вільну Шаанбу.

Близько опівночі зібралися всі. Навіть пастухи племені, які випасали стада далеко на дні улоговини, примчали в село, пригнавши верблюдів, переполоханих кіз і отари очманілих покірливих овець, на яких раз у раз кидалися хорти...

Посеред майданчика, між двома фініковими пальмами, стояв великий колодязь. Недалеко від того колодязя простили килими для старих, а посередині розпалили вогнище.

Алі-бен-Ахмед, учитель закону, оголосив, що рада племені зійшлася, аби обговорити дуже сумну подію. Їхнє бідолашне плем'я втратило свого хороброго, усім відомого мудрістю й щедростю ватага.

Гурт зловтішно загомонів:

— Алі-бен-Ахмед каже правду!

Тоді підвівся брат шейха і сказав, що брат його хоче, аби він оголосив таке: недуги старості примушують шейха просити плем'я, яке він ось уже майже п'ятдесят років з дня смерті свого батька боронив з батьківською дбайливістю, щоб йому дозволили не правити молитов і не головувати в суді. Це означало, що шейх сподівався лишитися й надалі шейхом і хотів виканючити в племені,

щоб брат став його заступником, і тоді він, шейх, ділить
тиме з ним владу й усі численні доходи.

Хтось повинен був підвестися й гаряче оцінити ви-
няткову діяльність шейхової родини, а тоді одвести його
кандидатуру й таким чином оголосити жорстокий бій
усім багатим та могутнім родичам шейха. Це зробив ви-
сокий на зріст і, видно, сміливий молодик років тридця-
ти. Він ввічливо попросив слова, хоч і не був іще членом
ради старійшин. Натовп захвилювався.

— Шаанба — не сад багдадських халіфів, куди право-
вірні — а їх наче тих піщаник — благоговійно приносили
б з усіх кінців світу десяту частину свого врожаю.
Шаанба — бідна земля. Але її розжарене каміння родить
славних синів і гарних дочок. Тому треба, щоб нами
керувала рука єдина, міцна й рішуча, аби ми могли захи-
ститися від зажерливості краще озброєних і численніших
сусідів. Я, син Мухаммеда-ель-Рiacci, пропоную законний
бій за щойно звільнену посаду ватага й викликаю кож-
ного, хто бажає стати нашим володарем, на двобій чи то
в сідлі, чи то пішкі, чи то із зброяю, чи то без зброя!

— Сіді-Мухаммед-ель-Рiacci каже правду! — загукали
навколо. Молодий Мухаммед подобався всім і давно вже
підбурював людей проти шейхового боягузства та дра-
піжництва.

— Старійшини! Не дозволяйте, аби цей молодик втру-
чався в справи, на які не мали прав навіть його пред-
ки! — волали, охоплені люттю й страхом, родичі старого
шейха.

Аж тут при свіtlі вогнища бліснула зброя, яку досі
старанно ховали під рясним убранням. Юрба загомоніла
й завикувала.

Проте не сталося нічого.

Сіді-Алі-бен-Ахмед звелів барабанити. Юрба замовкла.

Вчитель закону рішуче промовив:

— Сіді-Мухаммед-ель-Рiacci має право викликати на
бій тих, хто претендує на посаду ватага. За традицією,
перші мають прийняти виклик родичі та найближчі друзі
шейхового роду. Оголошу! Чи хоче хто з близьких ро-
дичів Сіді-Мірзи боротися проти Сіді-Мухаммеда-ель-
Riacci?

Гнітіочу тишу сколихнув приглушений глузливий сміх
і зауваження щодо шакалів з Мірзиного барлогу. Юнаки
кричали:

— Який Мірза хоче скуптувати олова наших рушниць?

Під неймовірний сміх і стрілятину міаад оголосив ватагом Сіді-Мухаммеда-ель-Ріацци...

До річки Семгарі з Уаргли можна дістатися на найкращих інохідцях за чотири дні. Країна, що простирається тут, виступаючи з неглибокої зеленої западини, рясно всіяна пухирцями, піпчастими та округлими купками. Вони вкривають піщаний килим, наче нариви на хворобливій шкірі цієї землі. Це — гур. Далі на захід, на відтинкові од Уаргли до дайїв¹ Габесу, країна трохи здіймається й переходить у таємниче потріскане й вивіт-ріле ніздрювате плоскогір'я, яким біжить путівець на південь до Ель-Голеа. Там гури, всмоктуючи й затримуючи вологу зимових дощів, зеленіють ціле посушливе й довге літо... Але дорога до Семгарі облямована одноманітним килимом сліпучого попелястого дрібного піску, на якому ростуть хирляві, повзучі гіркі й солоні бур'яни, що їх верблюди, йдучи, поскубувають у зажурі та безнадії.

Семгарі утворює глибоку улоговину. Прямовисні береги ховають глибоко на дні спрагле річище, занесене вологим піском і мулом, порослим чагарями, що зеленіють поміж крем'яних стін, кидаючи на них фіалково-блакитні тіні. Стрімкі стіни річища, червоні, зеленаві та білі, оголяють строкаті горизонталі — різнобарвні смуги. Земля тут розітнута уедом і схожа на зріз стовбура дерева. Це наноси ще відтоді, коли води цієї річки розливалися в глиб буйних джунглів і приносили сюди глинястий намул із зелених південних степів нагір'їв.

Семгарі — перша ліва притока Ігаргару, корито якого, кілька кілометрів завширшки й колись дуже глибоке, — перетинало землю трохи на схід звідси в напрямку з півдня на північ. Семгарі — перша ліва притока Ігаргару відтоді, як хребет усіх тутешніх водотоків занурився у недозірний спраглий степ... А недозірний спраглий степ одного посушливого року раптом розсипався... Хмарі перетвореної на порох, спаленої трави, корінців та розтертого вітром випаленого ґрунту зненацька задавили слабкі течії і вимісили їх на грузькі багновища. І тоді

¹ Дайя — невеличкі западинки в пустелі, де збирається дощова вода.

піщані паноси тисячолітньої багатокілометрової ріки рушили в похід: піщані хвилі здіймалися щораз вище. Але під піщані бархани просякали рештки води, й тонесенькі струмочки текли між багновищами на північ — у низькодоли, густо порослі хвощовими оазами.

Із цього колись смарагдового степу за часів діловію утворився «Аллахів сад», шістсот кілометрів завширшки, де тепер квітне пісок. Це — Східний Ерг.

До річки Семгарі з Уаргли можна дістатися на найкращих інохідцях за чотири дні. Дорога, така стара, що ніхто й не пам'ятає, коли її тут проклали. Починається вона з порослої фініковими пальмами долини Уаргли, перетинає уед Семгарі біля колодязя Бу Руба й поспішає на південь, аж до Селасел Тайба, кордону пустелі, невисокого плоскогір'я, яке ще належить до Шаанби, а далі губиться в безодні «Аллахового саду», по горах і долинах квітучого буйного жовтого піску, де крокує сама лише смерть. Ця дорога веде далеко. Повз Тімассанін можна дійти через гори й долини плоскогір'ями й перевалами в скелях аж до гірського пасма Аїр, чи Азбен, і до могутнього суданського міста Агадеса — славнозвісного ринку золотого піску та перевалочної станції солі. Цю сіль щороку приносять велетенські каравани з копалень Більми до великої улоговини, що оточує озеро Чад.

На перехресті цієї старої транссахарської дороги й річки Семгарі стоїть вельми важливий колодязь — Гас-сі — південношаанбського племені Бу Руба. Найближче невисихаюче «Туарезьке джерело» — Айн-ет-майба — лежить на двісті кілометрів далі на південь, на території Великого Східного Ергу. Від цього джерела залежить життя й смерть тих, хто наважиться ступити до того безводного простору.

Коли прохолодним ранком погоничі почали брати з колодязя воду й напувати нагодованіх верблюдів, з намету вискочив щойно обраний шейх і почав просити, аби цього пам'ятного дня марабут і всі інші з почту були його гості... Опівдні пригнали молоду верблюдицю й невеличку отару овець. Надвечір їх урочисто забили, а близько полуночі спалахнули вогнища, на яких смахили жирне запашне м'ясо.

Врочиста учта розпочалася на світанку й тривала за співом і розмовами аж до ночі, оскільки, за звичаєм племені, гості мали призволятися в кожній хижці почережно. Серце нового шейха гості покорили дарунком, який набагато перевищував вартість усіх тварин, офіруваних на врочисту учту, та дорогоцінного ячного борошна й меду. Новий шейх дав гостям охоронців — п'ятьох близьких родичів, і по двох веселих днях гостили мандрівники вибралися, нарешті, на південний берег уеду й попрямували далі.

Але не минуло й години після полуденної зупинки, як один кель-ові наполохав усіх, крикнувши, що близько ворог. Всі схопилися за зброю — рейвах був такий, що старі й ватаг пе скоро дізналися, що ж все-таки трапилося. Кінець кінцем з'ясувалося, що вершник уаргельського хана разом з кель-ові, на ім'я Серккі, трохи забарилися на місці зупинки — треба було полагодити на сідлах порвані попруги. Раптом вони помітили трьох чоловіків, що швидко їхали до них верхи на верблюдах. Вершник із Уаргли негайно помчав навздогін караванові, а кель-ові лишився стежити, чи не з'являться ще які вершники. Незабаром кель-ові наздогнав вершника з Уаргли й повідомив, що вгледів удалині ще кілька верблюдів.

Ця звістка схвилювала мандрівників. Ті, у кого була вогнепальна зброя, одержали порох і свинець. Якби чужинці напали на них одразу, воши боролися б, не шкодуючи життя. Та, обміркувавши все спокійно, ватажки каравану вирішили, що переслідувачі можуть напасті тільки вночі.

Тому караван рушив далі й незабаром зустрів невеличку гафлу, що прямувала саме з глибини Ергу. То були купці, які гнали верблюдів, важко наладнованих суданським полотном. Вели верблюдів майже п'ятдесят рабів.

Незабаром на пустелю впав вечір. Караван збочив до неглибокої улоговини, де було трохи паші.

Обидві гафли отаборились якнайближче одна від одної, люди трималися гурту, аби, на випадок насоку, боронитися спільно. Ніч минула спокійно, але в досвітку з'явилися троє добре озброєних вершників.

Всі зрозуміли, що це розбійники, і не наважилися нападати на непроханих гостей, поки ті зберігали мир.

Найдебеліший із прибулих, з рушницею в руках, спістав здалеку гучним голосом, чи не візьмуть одважні мандрівники їх під свою охорону. Околицями, мовляв, никас розбійницьке плем'я торуду, яке вигнали до Ергу із східних пасовиськ за останній грабіжницький напад на родючу долину Феццану.

Ватаг Сіді-Абд-ель-Малік тільки знізав плечима, коли марабути сквильовано пояснили, що це розбійники з Шаанби й що не треба їм виявляти гостинності.

— Той, хто, бажаючи миру й спокою, просить серед пустелі захисту в дужчого, стає, як ви самі добре знаєте, гостем. Якщо ж ми не дамо такому гостеві поїсти й напи-тися, то втратимо свою честь перед цією пустелею. Ми пильнуватимемо.

Тroe наїлися, напилися й отаборилися за п'ятдесят кроків од ватагового намету. Полягали стомлені люди та верблюди. Призначена варта пильнувала табір, і ніч минала вельми спокійно.

Вранці троє вершників ввічливо розлучилися з табором. А опівдні від стад, які паслися в долині за горою, повернулися кель-ові й сказали, що бачили там багато слідів верхових верблюдов. Десь у темряві чигали розбійники, до яких помчали ті вершники.

Ще й вечір не наступив, як перед вартою табору знову з'явилися троє чоловіків. Це були не вчораши вершники, але й вони належали до загону тих, хто переслідував караван. У цьому не було сумнівів.

— Мир... спокій! Всемилостивий, за законом гостинності, що його милосердний звелів пророкові Мухаммедові оголосити всім правовірним, просить захисту для нас, переслідуваних...

— Мир і вам! Будьте як дорогі гости! — відповів ватаг, який тільки-но квапливо прийшов із табору.

Ці троє були чудово озброєні. Крім рушниць, кожен мав пістолі, ятаган і гострі, як бритва, ножі.

І цих гостей запросили до вечері, запропонувавши варене м'ясо й солодкий чай з перцевої м'яти.

Біля вогнища, за непорушним звичаєм, почалися розмови. Гости також повинні були розповідати пригоди.

Перший розповів, як могутній мокаддем Ес-Сенусі вирішив очистити Сахару від усіх мерабетинців, тобто «анісламінів», — бридких еретиків, яким незабаром взагалі заборонять ходити пустелею в торговельних справах.

Другий загадково розводився про те, як могутній

мокаддем Ес-Сенусі неподавно через своїх гінців наказав туарегам розпочати нищівний похід проти всіх, хто не заприсягнеться найбільшою присягою мусульман, що ніколи не допускався еретичних помилок.

Третій докінчив ті оповідки повідомленням, що на власні очі бачив у цім краї величого посла страхітливого Ес-Сенусі, який іде в Іделес до туарегів...

На запитання, яке поставив руба кель-ові, чи не знає гість імені відомого посла, той лише знизав плечима. Вночі в таборі майже ніхто не спав, але спочинок не було порушене. Проте все-таки щось сталося, бо зранку, перш ніж караван знову вирушив у дорогу, всіх прихильників мерабетинського віросповідання покликали на вроочисту молитву, а оскільки обидва марабути та їхній почет, зрозуміло, не брали участі в тій молитві, то таким чином були відокремлені від більшої частини каравану.

Через кілька хвилин караван рушив далі.

Невдовзі ті, що іхали попереду, помітили на невеличкому пагорбі чотирьох чоловік. Од каравану відокремився гурт легко озброєних вершників, серед яких були троє лучників. Караван не зупиняючись прямував до пагорба. Бабула, який їхав у першій шерезі, щоб почувати себе певніше, скочив із сідла й повів верблюда за вуздечку. Він здивувався, коли уздрів, як двоє незнайомих разом із кель-ові почали танцювати дикий танок війни. Потім незнайомі блискавично підбігли до Бабули, схопили за вуздечку його верблюда й почали вимагати трібут — данину. Хлопець уже ладен був вихопити пістоля, щоб захиститися від нападників, аж ті сміючись пояснили йому причину й значення цієї сцени. Тут є місце, де, за легендою, раби допомогли якомусь караванові перемогти жорстоких нападників. Тим рабам повернули волю, й тепер раби, які супроводять каравані, на цьому місці можуть вимагати од господарів невеличку данину. Негр, що підбіг до Бабули, був Серкі-н-бай, ватажок рабів.

За інших умов цей звичай зацікавив би мандрівників, але не тепер, коли переслідувачі йшли за ними по сліду і люди в напружені чекали нападу.

Подолавши, нарешті, хмари піску, що вже три години засипали очі, караван отaborився на каменистому ґрунті посеред скель. Троє непроханих гостей, які весь час трималися поблизу старих марабутів, одверто заявили кель-ові, коли ті зійшлися для молитви, що вони — послі благословленного ігумена ордену Теджаджна. Ігумен вирішив

будь-що привернути до свого ордену всіх мерабетинців і перешкодити властолюбним намірам Ес-Сенусі. Коли мокаддем ет-Туаті та його спільноти не відмовляться від цієї подорожі добровільно, то доведеться вдатися до примусу...

Наступного дня в похід вирушили рано-вранці й чвалили невисоким плоскогір'ям, на якому росла остання скудна травичка... Далі караван мав вийти до безмежного безводного Ергу.

Другого дня погоничі не знайшли своїх верблюдів, що випасалися в улоговинах.

Того ж дня понад п'ятдесят вершників на верблюдах швидко наблизилися до каравану. Всі страшенно розгубилися. Зброю з Абд-ель-Малікових запасів вмить розподілили між марабутовими супутниками. Кель-ові видали зброю і непроханим гостям. А ті негайно ж повідомили своє плем'я про все, що сталося в тaborі мандрівників. Отже, в каравані були тепер вороги, озброєні найновішими англійськими рушницями. Кель-ові та їхній ватажок з Агадеса хотіли забезпечити своє майбутнє й вирішили пожертвувати інтересами старих проповідників та їхнього невеличкого почту заради власних інтересів.

Надвечір табір зайняв бойові позиції. На лівому крилі залягли султанові солдати й частина кель-ові, які покинули власне таборище, щоб зайняти позицію перед наметом обох старих. Посередині були шейхові люди з Гассі Бу Руба; праве крило, біля скелі, утримували решта кель-ові, Абд-ель-Малік, Бабула, Гасан і Карембу.

О десятій на обрії з'явився загін озброєних до зубів вершників. Їх зустріли рушничним вогнем. Кулі не заподіяли їм ніякісінької шкоди, але нападники все-таки відступили, не маючи, мабуть, рівноцінної зброї. Стрілянина й галас не відчухали усю ніч.

Наступного дня ситуація не змінилася. Розбійники ще раз спробували піти в наступ, але знову повернулися ні з чим. Тоді наперед вийшли їхні ватажки й зажадали, щоб їм видали обох проповідників. Вони запевняли, що караван більше не чіпатимуть і що проповідників не буде скривджене — їх тільки повернуть назад до Уаргли, ввічливо попередивши, аби мерабетинцям лишили свободу їхнього віросповідання.

Коли марабут Захаріаш, який ні про що не мав і гадки, запитав, що це має означати, найзухваліший розбійник вигукнув:

— А правда, що твій друг — посол проклятого Ес-Сенусі?

— Ес-Сенусі — вчений і пристрасний оборонець нашої віри,— гордо відказав марабут Захаріаш.— А от хто ти, що наважуєшся ганьбити його?

— Ви чули ці зухвалі слова! — вигукнув представник розбійників, звертаючись до розгублених кель-ові, які стояли, похиливши голови.— Якщо не загинуть ті двоє, то загинете всі ви!

Але цього вже було забагато. Старший з Бу Руба, який від початку приглядався до представника розбійників, сказав:

— А відколи це ти і твої люди стали такі пристрасні прихильники мерабетинців?

— А тобі яке до цього діло? — крикнув розбійник.

— Я гадав, дядьку Слімане, що ти воюеш у північних горах проти невірних гяурів — хай їх диявол забере до найглибшого пекла,— а ти, значить, нападаєш на високоповажних і благочестивих учених, старість яких віддана під охорону цих хоробрих людей! Тож відколи твої злодійкуваті родичі стали найманцями в мерабетинців?

Зухвалий розбійник від люті не міг навіть глянути на молодого Бу Руба й лише ущипливо сказав:

— Гей, гей! Загарбник ватагової посади в Гассі Бу Руба, пес Мухаммед-ель-Piacci, купив у цих хитрюючих мулл підтримку проти нашого старенького шановного родича, шейха Мірзи, й тепер хоче сплатити свій борг вашою нерозважливою кров'ю? Гарний племінничок, який перед смертельним ворогом називає свого дядька ватагом розбійників і відлучає його від віри!

Але на обличчях кель-ові, які чули цю розмову, розбійник помітив розчарування. Кель-ові зрозуміли, що йдеться не про небезпеку, яка начебто загрожує мерабетинцям, а про те, щоб захопити обох стареньких як спільників нового шейха й примусити їх знову оголосити Мірзу ватагом та допомогти Сліманові погріти на цьому руки.

— Я зараз поїду по посла мокаддема ордену Теджаджна, і той особисто розповість вам, на яку небезпеку ви наражаєтесь, ви, що визнаєте анісламізм! Побачите, я так і зроблю! — розбійник метнувся до свого верблода, скочив у сідло, продемонструвавши неабияку спритність.

Минула година гнітючого напруження, минула й друга, сповнена ще гнітючішого мовчання. Нарешті вдалини

з'явилося, мабуть, вершників сто. Коли вони зупинилися на скелястому пагорбі, від них відокремилося двоє дуже дивних верхівців.

Гасан протер очі, а Карембу стиха скрикнув. Бабула збентежено ущипнув себе, аби впевнитися, що він не спить. Майстер з вулиці гаптарів у Тріполі-ель-Акса, Махмуд Алі, поважно клусав до табору обіч розбійника Слімана. Так, це був Махмуд Алі!

Гасан схопив Карембу та Бабулу й потяг їх за намет.

Верхівці зупинилися. Гаптар із Тріполі, у розкішному пурпурному халаті й у велетенському зеленому тюрбані хаджі, милостиво дозволив Сліманові, щоб той допоміг йому зліти з верблюда, і, взявши коштовну паличку, по-гордливо запитав:

— Де ті нещасні, яким треба почути спасенні слова нашого милостивого Хаджі-Алі-бен-ель-Хаджа-Айсса?

— Спасенні слова, сіді, це ті слова, які були записані в священну книгу Коран,— гнівно проказав Захаріаш.

— Я шериф Махмуд Алі-ефенді,— докірливо відповів розгніваному старому колишній вуличний борець.— Тобі відомо, мулло, що я прийшов як посол великого мокаддема святого ордену Теджаджна, чи, може, тебе досі про це не повідомили?..

— Махмуд Алі-ефенді,— сказав старий професор найдавнішого університету ісламу,— такого імені немає в славнозвісному кодексі нащадків пророка Мухаммеда. А яке ім'я в твоєї побожної родини, сіді?

Надимаючись од зlostі, Махмуд Алі якусь мить пильно дивився на свого величного супротивника й міркував. Потім ввічливо промовив:

— Ви, вчені професори, дуже цікаві, й тому я тебе зараз заспокою. Ім'я це я взяв собі, бо я насправді — Мухаммед-ель-Баккай¹...

— Я знаю двоє з тих найславетніших імен нащадків святого шерифа Сіді-Окби-бен-Нафії бен абд Каїс Нафа ель Фігрі. Котре з них належить тобі, шановний шерифе тімбуктський? Ти син чи племінник великого марабута з Тімбукту?

¹ Ель-Бакка — нащадки роду Окби, члени тімбуктського релігійного ордену, шерифи.

— Племінник,— відповів шахрай з ледь помітною полегкістю.

— То відколи ж ти вже не живеш у Аїрі, шериф? Тільки вчора мені про тебе довго розповідав Сіді-Абдель-Малік, ватаг гафли. Може, ти повертаєшся в Агадес до султанового двору? Тоді ти міг би скористатися з нагоди й з послуг цих побожних кель-ові, пристрасних прихильників учення мерабетинців, до якого останнім часом, мабуть, прихилилася висока школа твого великого дядька...

То була несподівана спритність, з якою старий учений викрив шахрая.

— Згідно з наказом згори я мушу вводити в оману звичайну людську цікавість. Твій ватаг із Агадеса, певно, засвідчить, що я не племінник, а...

— Син великого марабута! То ще раз вітаю тебе, шериф! Я також поспішаю через Тімассанін до Іделес. То, може, ти як верховний третейський суддя збираєшся відідати імананів? Тоді ми бодай частину путі могли б проїхати вкупі, і я заздалегідь тішуся з цього.

На це негідник глухо відказав:

— Про все це ми ще поговоримо з тобою... Але хто ти?

— Я Сіді-Ідрісі-аш-шериф Абу-Абдаллах-Мухаммед Захаріаш,— просто відповів марабут Захаріаш,— професор найстарішої вищої школи ісламу.

— Як? Шериф? Ідрісі?! Онук халіфів «золотого віку» тепер занепалої західної держави?! — скрикнув зблідлий ватаг шаанбів і впав перед старим на землю, пілуючи порох, у якому лишилися сліди марабутових ніг.

— Ідрісі! Хіба це можливо! — закричали зачудовані родичі молодого шейха з Гассі Бу Руба й попадали долілиць.

Слідом за ними впали геть усі, навіть ті, хто вже стільки днів переслідували гафлу.

Хлопці вийшли з-за намету, щоб схопити злочинця, але по Махмудові Алі тільки смуга пролягла. Поки хлопці серед сум'яття довели пошитому в дурні шаанбському шейхові Сліманові, що того негідника треба будь-що схопити, Махмуд Алі зник.

Ватаг Сліман гримнув на своїх охоплених жахом людей і помчав, здіймаючи хмари куряви.

Вночі він повернувся. Сліди верблюдиці Махмуда Алі загубилися на Гранітній рівнині.

А гафла, зазнавши таких знегод, після дводенного пепочинку рушила далі. Тепер починався похід справжньою пустелею, страхітливим і небезпечним садом пісків, грізним своїм мовчанням.

Мандрівники вступили до проклятих гірських хребтів Великого Східного Ергу.

У МОНАСТИРІ TIMASSСАНІН

Тимассанін лежить на південному схилі плоскогір'я Тінгерт, і, щоб дістатися до нього, треба проїхати двісті кілометрів страхітливим Східним Ергом, справжнім океаном піщаних бархапів. За десять ночей подорожування мандрівник матиме лише кілька ковтків теплої лужної води з двох скудних колодязів. На площі дванадцять мільйонів гектарів джерел більше немає.

Тимассанін — це оаза із славнозвісним монастирем, єдиним на пустельних розлогах, що розкинулися на три мільйони квадратних кілометрів. На тих розлогах, де живуть і вишасають свої стада туареги.

Хто хоч раз подолає у верблюжому сідлі відстань, що відокремлює сахарську північ од сахарського півдня, той має бути не тільки чудовий верхівець, але й людина залізної волі.

Марабут Захаріаш подолав зневоди цієї виснажливої подорожі тільки завдяки дивовижній силі волі. Його троє юніх супутників, хоч і смертельно втомлені, проте живі й здорові, теж опинилися в тінявих альтанках ті-

массанінської завії¹, радіючи, що цією неймовірно важкою подорожжю успішно склали іспит на зрілість.

Марабут зважився на цю далеку путь, щоб відвідати ігумена другого монастиря могутнього ордену Теджаджна, молодого й мудрого марабута Сі-Утмана, і за його допомогою вплинути на темассінського великого ігумена ордену Теджаджна, Сіді-ель-Хадж-Алі-бен-ель-Хадж-Айсса.

Тімассанінський марабут Сі-Утман оддав належну шану колись уславленому професорові азгарського університету, але під час конфіденційної розмови натякнув, щоб марабут Захаріаш не витрачав марно сили:

— Коли сказати тобі святу правду, то я сиджу тут тільки як місцевий чауш!² — щиро й зажурено признався Сі-Утман.— І маю завдання пильнувати туарегів. Я виховую хлопців і дівчат із знатних родин і улагоджую відносини між азджрами й ахаггарцями. Великі пани в Темассіні зовсім не зважають на мої поради й роблять політику у власних інтересах. Події, які розгорнулися останні десять років на півночі Алжиру, не радіні, коли глянути на них твоїми очима, великий пане. Ти дивишся на все з точки зору історика, і я цілком розумію, як ти маеш страждати, бачачи, що діється навколо; та все ж внутрішні чвари між братствами перейшли межу можливого порозуміння. Тому заспокоїся й упокорися, як і я упокорився з перебігом подій, котрі не можна зупинити, як не можна зупинити камінь, що зірвався з кручини й лягти униз до безодні.

Потім марабут Сі-Утман сказав своєму вченому гостеві:

— Як ти добре, мабуть, знаєш, наше братство заснував Сіді-Ахмед-ет-Тіджані, який походить з марабутської родини Айн-Мадгіїв. Королі й візири Близького Сходу віддавали йому шану. Його поважали навіть у царському дворі в Фесі й у дворі бея в Тунісі. І тільки турецькі янічари, олігархія яких самочинно захопила владу в Алжірі, переслідували Ахмеда-ет-Тіджані, бо його вчення спрямоване проти їхнього піратства й проти експлуатації всього поневоленого й жорстоко гнобленого люду. Але цей засновник нашого братства незабаром помер. Він лишив нам двох синів, обох на ім'я Мухаммед. Тому

¹ Завія — монастир разом із школою.

² Чаш — стражник.

старшого назвали Мухаммед-ель-Кебір-великий, а молодшого — Мухаммед-ес-Сегхір-малий. Обидва були ще надто молоді, щоб після смерті батька боронити інтереси могутнього й усіма шанованого ордену. За заповітом засновника місце ігумена посів марабут з Темассіна Сіді-ель-Хадж-Алі-бен-ель-Хадж-Айсса. Можливо, засновник нашого братства перед смертю передчував майбутнє. І оскільки він знов фанатизм турків, які необмежено панували в країні, то сподівався, що таким чином одверне удар від своїх синів.

Старший син засновника Мухаммед-ель-Кебір 1822 року захищав від турків Айн-Мадгі. 1827 року він загинув на Ег-грейському плоскогір'ї, під Мааскарою. Кажуть, що його вбили люди могутнього племені гашемів.

Кров старшого сина засновника ордену Теджаджна назавжди роз'єднала наш орден з турками та гашемами. Коли 1832 року в Алжірі розбили турків, гашеми обрали султаном свою людину — Абд-аль-Кадіра, Мухіддінового сина. Перше, що зробив молодий султан, коли взяв у свої руки військове керівництво й прийняв титул ель-мумма, це закликав до боротьби проти французів, які саме висадилися в Орані, другому за значенням порті Алжіру.

Абд-аль-Кадірові, головнокомандувачеві військ правовірних в Північній Африці, треба було в цей фатальний момент звернутися до молодшого сина засновника напопо-го могутнього ордену, щоб той допоміг йому в боротьбі проти окупантів. Але чомусь Абд-аль-Кадір не вчинив так! Навпаки, щойно уклавши мир з християнами, він рушив на Айн-Мадгі, оточив місто і дев'ять місяців тримав у облозі останнього Сі-Тіджані.

Коли відбувалися ці сумні події, на темассінського марабута Ель-Хадж-Алі, власне, суверенного володаря ордену, напали члени іншого братства, Мулай-Тайеб,— наші найзапекліші вороги. Їх вів у бій сам туггуртський султан, Бен Джеллаб, непримирений ворог французів, які в той час просунулися аж до передгір'я на північ і загрожували безпосередньо Біскрі.

Ці події спричинилися до того, що теджаджни попали в обійми до французів. Інакше вони не могли захиститися від переслідувань свого ж народу.

Сі-Утман докінчив розповідь трохи невпевнено. Він сподівався згоди гостя. Проте марабут мовчав, похиливши білу голову на старечі груди.

Тільки після тривалого мовчання спітав:

— Хто тобі казав, що гашеми зрадили старшого сина засновника вашого ордену?

— Ель-Хадж-Алі!

— Ель-Хадж-Алі в усьому цьому фатальному розколі відіграв лиху роль...

— Що ти маєш на увазі, вельмішаповний?

— А те, що Ель-Хадж-Алі неждано-негадано завдяки простодушності Ахмеда-ет-Тіджані дістався до надто сполучливої влади й до сили-силенної орденських грошей. Він хоче втримати здобуту владу навіть ціною громадянської війни. Так-так, щоб за допомогою багнетів ворога підкорити собі геть усю країну. А це зрада, зрада віри й рідної землі, яку Ель-Хадж-Алі на очах у всіх продає нашому спільному головному ворогові!

Запала багатозначна тиша.

Сі-Утман, марабут двох найбільших туарезьких конфедерацій, сидів, як вимагали туарезькі звичаї, закривши обличчя запиндалом. Можна було бачити тільки його очі, що з жахом уп'ялися в старого.

Тепер неважко було відгадати мету приїзду марабута Абу-Захаріаша аж до Тімассаніна. Відверте звинувачення верховного ігумена в зраді було цілком ясним закликом, щоб Сі-Утман теж повстав проти підлотного керівника ордену і в інтересах суспільства розпочав проти нього боротьбу. Орден Теджаджна повинен стати нарешті під прapor геройчного ватажка народного визвольного руху — Абд-аль-Кадіра.

То було, по суті, все, про що цієї миті думали співрозмовники.

Нарешті Сі-Утман запитав:

— Хто тебе послав до мене в такій важливій справі?

Сіді-Утман хотів знати силу, на яку він міг спиратися в своєму небезпечному заході.

— Хаджа-Ахмед-ет-Туаті.

— Невже?!

— Великий Сенусі призначив ет-Туаті мокаддемом західної області, і ет-Туаті має завдання мобілізувати всі сили країни для спільної боротьби проти спільногоВорога,— сказав Абу-Захаріаш.

— Ет-Туаті особисто виступає як вербувальник для Абд-аль-Кадіра? Це для мене новина. Але безглуздо було б подавати тобі надію. Між мною, тобто між нами — обома конфедераціями туарегів та між ет-Туаті і

його прагненнями тече ріка шаанської крові. Адже ти знаєш, що немає на цій землі запекліших ворогів, ніж туареги та шаанби!

— Знаю!

— Але ти, мабуть, не знаєш, що шейх уаргельської Шаанби, Бен Манзур,— племінник ет-Туаті, а тому зневажає все, що на землі туарегів шанують із покоління в покоління. Яке нещастя, що старі чвари між племенами нас роз'єднують,— навіть тих, хто бачить правильний шлях! Однак пута цієї ворожнечі сковують нас міцніше, ніж військових полонених!

— Я знаю і про це. Проте сталося так, що дядько і племінник назавжди розійшлися. Послухай те, чого ти не знаєш...— і Абу-Захаріаш розповів Сі-Утману про жахливий злочин — убивство аменохала, якого допустився пихатий і знавіснілий шейх Бен Манзур.

Приголомшений такою страхітливою звісткою, Сі-Утман зблід, підвівся й схвилювано вигукнув:

— Зрозумій, шановний марабуте, що це лихо, яке наче грім з ясного неба впало на Ахаггар і на всіх туарегів, вимагатиме від мене всіх моїх сил. За годину я поїду звідси. Будь ласка, користуйтеся гостинністю моого монастиря скільки завгодно. Я накажу, щоб люди монастиря були до твоїх послуг, кожен брат виконуватиме твої бажання. Бувай здоровий!

Абу-Захаріаш сподівався саме на таку відповідь і тому запитав усміхаючись:

— Ти хочеш негайно вирушити до Іделес?

— Так.

— Мені треба було почути це, бо я хочу просити тебе зробити ласку й узяти мене з собою.

— І ти, шановний отче, бажаєш вирушити до диких ахаггарських гір?

— Я, стара людина, бажаю хоч раз на віку, власне, на схилі моого віку, відвідати наш дикий Хоггар і побачити його лицарів-войнів. І це тому, що зі мною приїхав хлопець, котрого я взявся виховувати напередодні моого від'їзду. Ні, не бійся, я не віддам його в науку ахаггарським наїзникам. Це слабка фізично, але дуже метка дитина. А оскільки незабаром я сам повезу його вчитись у Марокко або в Єгипет, то хочу показати йому, що бути бербером анітрохи не гірше, ніж бути арабом!

— Гаразд, їдьмо. Аби тільки подорожування нашими дикими й суровими горами не запшодило тобі!

ВГОРУ, ДО ОРЛІВ

Темно-сині оксамитові гори височіли на південному виднокрузі. Вони щогодини, ніби з нудьги, змінювали свої шати. Коли вогненні стріли сліпучого тропічного сонця відкривали їх у ранковій далечині, то незліченні гірські шпилі на кілька хвилин забарвлювалися в червоний колір і ставали схожі на частокіл із сокир і кинджалів, вістря яких були щойно заплямовані кров'ю ночі, тисячу разів ними простромленої, ночі, що бездиханним трупом упала на той частокіл. Потім гори запинає серпанок синюватої імлі, який без угаву мінився в розквітаючому дні.

Навколо них пустеля в чимраз яскравішому денному освітленні втрачала свої певні форми — аж до тієї миті, коли кожен з мільярдів камінців і каменів на всьому просторі плоскогір'я сяяв у цьому світляному буянні своїм власним розжареним джерелом світла.

То вже сонце висіло над головою. І все, що наважилося прийти до цього мертвого світу, аби дихати тут і

рухатися, лежало тепер, розплатане, десь у тіні звислих скель, висолопивши набряклий од спраги язик, марно намагаючись сховати під повіками змучені від болю очі. Сліпуче світло на кілька годин уражало всі клітини мозку...

Кожного дня людина думала, що це вже настав її останній день. Аж сонце починало непомітно хилитися на спадень. І о четвертій усьому живому трохи легшало. Гігантські маси тремтливого повітря помалу зрушали з місця, і людина здивовано ковтала те повітря, немов пила з теплого джерела.

Лежала й дивувалася, як витримала те жорстоке й страшне випробування вогнем, і намагалася збегнути, як взагалі могло статися таке диво.

Але подорожні ніколи не дозволяли собі байдикувати. Похапцем попоївши, кожен повинен був допомогти згортачи намети й вантажити на верблюдів, які несамовито кричали й з ненавистю дивилися на тих, хто вихопив їх із блаженної дрімоти.

О п'ятій караван був уже знову на ногах. В устах вершників розквітала пісня, ритм якої надавав ритму ході верблюдів. Так вони прямували під безмір'ям небес, які опівдні були нестерпно білі, а тепер стали лазурово-блакитні...

Гори десь там, на півдні, надвечір синішали і скидалися на скляні бурульки. Вони здіймалися в небо, наче ліс, зачарований якимось могутнім земним духом.

Коли ж звивиста смуга гір спалахувала в останніх променях дня і темрява ось-ось мала упасті на світ, коли диск тропічного сонця занурювався за обрій,— гори там, на півдні, теж за мить, наче фата моргана, розставали у оздобленій самоцвітами небесній синяві.

Цілісін'ку ніч, безконечну, безсонну мерехтливо-сіню ніч, ланцюги гір ховалися від каравану, так, як, маєтъ, ховалося плем'я степових пастухів, забачивши на виднокругзі ворогів.

Коли ж новий ранок з муками пробився штолньєю, що виходила на поверхню десь далеко на сході, серед охололого каміння, й караван ставав табором в тіні якоїсь гори, що химерними формами й сумною самотою нагадувала велетенську брилу на глухій рівнині, всі ті синяві сокири й кінджали вже знову стриміли у ви-сочинь ген-ген далеко в ранковій блакиті. Дарма що караван ішов без ушину цілісін'ку ніч і що довга вервечка

верблюдів дванадцять годин збивала в кров копита на гострій щебінці. І що караван пройшов уже двадцятою долиною...

Марнота марнот! Всемогутній лукавий гірський дух щоразу клав ті гори до казкової золотої скрині й на крилах кигучого пустельного вітру відносив їх на південь рівно на стільки, на скільки просувався караван за неймовірно важку ніч.

А земля непомітно й невпинно здіймалася щораз вище. Караван уже давно-давно йшов угору на південь.

«Уесь простір являє собою величезні сходи. Гігантські природні сходи, які утворюють дивовижний ступінчастий п'єдестал гір. Посеред Центральної Сахари, яка простяглася на мільйони квадратних кілометрів, з цього недозірного п'єдесталу здіймаються центрально-сахаарські Альпи — гірський масив Ахаггар, чиї дикі й безладні конуси похмурих чорних скель зненацька виростають із казкових прів і западин до такої височини, що тут, у центрі спекотливої Сахари, вже за два місяці до настання осені їхні найвищі шпилі вкриваються сніговими шапками».

Але всі ці пояснення мало втішали. Смертельна втома наклала свій відбиток на засмаглі вуста кволого Гасана. Полуничні вуста Карембу скривилися, ніби він скуштував келих гірких ліків... А караван тим часом уже знозу вирушив на світанку в похід до долини, яку провідники називали уед Ель-Гассі, Долина колодязів.

Коли Бабула допоміг друзям пройти пішки останні триста кроків поміж камінням, за виступом скелі відкрилися густі білі квітучі чагарники, а за ними — величезна чаша в голій скелястій ущелині із зеленавого порфиру, повна кришталевої води.

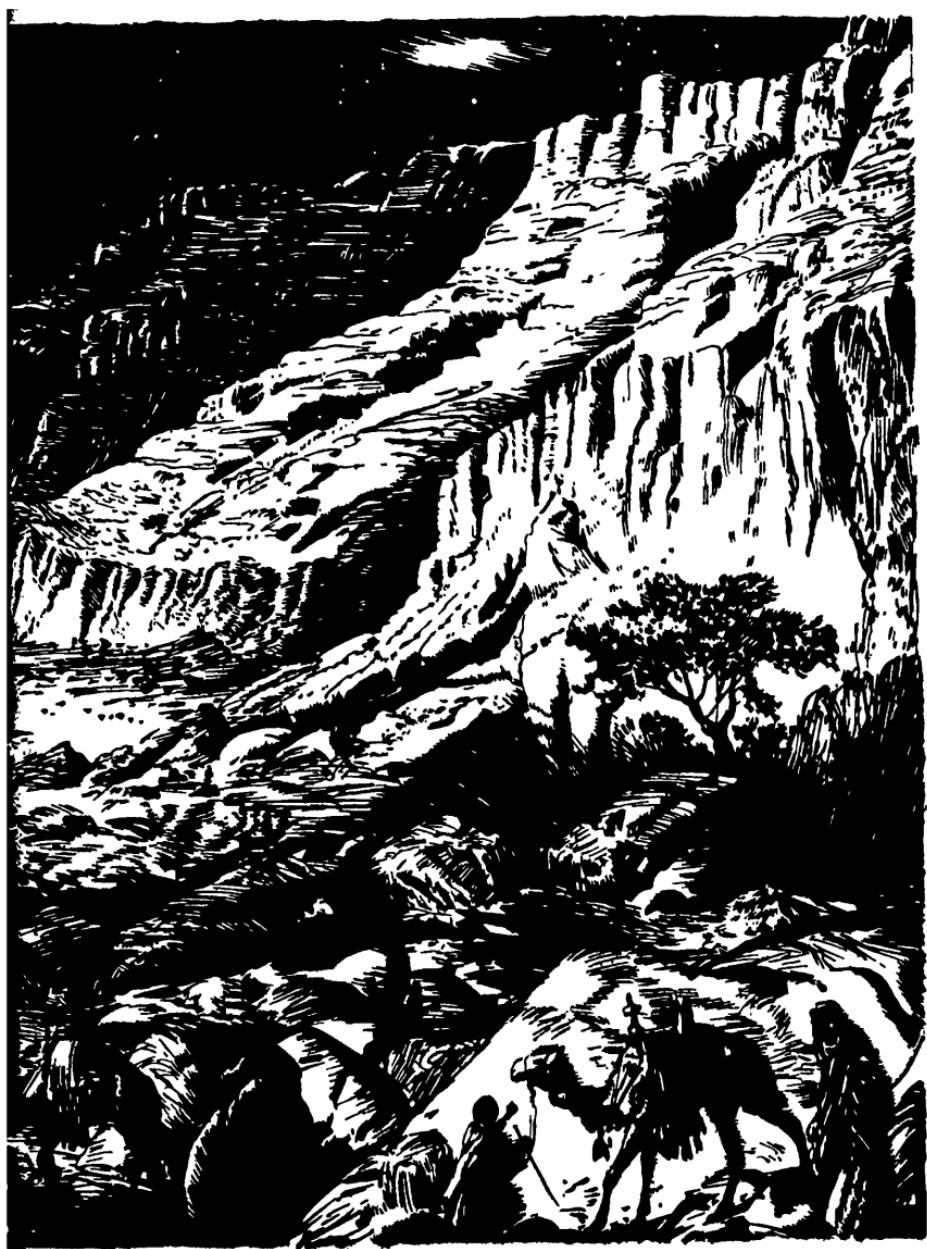
— Звідки в безводній пустелі набралася така сила води? — приголомшено спитав Гасан, немов уздрівши якусь примару.

— Та це ж дощова вода! — вигукнув Карембу, змочивши спраглі вуста.

— Дощова вода! Атож! Адже у скелі не видно піякого джерела! — всміхнувся Бабула — він радів, що може повчити своїх недосвідчених друзів.

— І вода зберігається тут так довго? — здивувався Гасан, який не йняв віри, що в цій пустелі, де каміння потріскалося від спеки, взагалі могли колись іти дощі.

— Якщо вода під захистком тіні, то вона може зберігатися в скелі навіть ціле літо.

— Ціле літо, кажеш? То, може, сюди приходить і зима? Невже в центрі Сахари може бути зима? — обернувся Гасан до чоловіків, які співаючи підійшли до ущелини наповнити усі бурдюки цією чудовою водою.

— Буває. Незабаром настане осінь. Десь за тиждень або днів за чотирнадцять ти сам її привітаєш, — відповів ставний наїзник. Очі його з-під запинала блищають від задоволення — адже ранкова каша, зварена на дощовій воді, — це ж справжні ласощі. В дощовій-бо воді немає присмаку гіркого лугу, соди або солі, які є в переважній більшості пустельних джерел.

— То тут йдуть дощі... — мовив Гасан до Карембу, але той не сушив собі цим голови, а побіг туди, де вро-чisto запалили вогонь, — шлунок у хлопчини давно вже просив гарячої пшоняної каші з фініками.

Тут долина вкрита зеленавими купками зів'ялої трави. З голої й потрісканої глини, яка хтозна-звідки взялася тут, ростуть чагарі. Солодке листя цих чагарів нагодовує донаситу сотні верблюдів, і тому погоничі на таких місцях зупиняють гафлу на два дні.

І знову дорога в'ється то схилом вгору, то почерез гранітне дзеркало пустелі. Спекотливе літо кінчалося, і тому гафла подорожувала тільки вночі. Гасан, який чув од когось, ніби Місяць — це згасла зірка, сказав Бабулі, що йому на цьому нагір'ї здається, наче вони йдуть не по лагідній землі, а десь по поверхні Місяця.

Потім караван просувався рівниною, на якій подеколи здіймалися самітні Свідкові гори. Хлопці довго гомоніли про химерну форму тих гір:

— От та — наче вежа стародавнього саацінського замка!

— А коли примружиш трішки очі, то он та скеля праворуч нагадує зведену вгору кінську голову.

— А ось росте справжня печериця!

— Ні, зморшка!

— Кажу тобі — печериця!

— А взагалі це схоже на величезну шахівницю, на якій давні боги зіграли партію, але фігури забули пристрати! — вигукнув Гасан, задоволений з власного дотепу.

— На мою думку, — мовив Карембу, — ми не здіймаємося щораз вище східцями поодиноких рівнин, як ти нам оце пояснював, а навпаки — день у день сходимо вниз

до якоїсь величезної ями. Але через те, що весь час ідемо долинами, то не помічаємо цього спуску.

Був прохолодний ранок. Караван виповз із голої долини, яку проминув уже наприкінці ночі, й тепер ладнався швидким тригодинним походом дістатися через плоскогір'я до наступного уеду, де на них чекала вода, паша і прохолода.

Карембу, говорячи так, дивився на гори, які тепер, на світанні, здалися йому значно вищими.

— Ти помиляєшся, Карембу! — всміхнувся Бабула. — Хіба не бачиш, що подекуди вже навіть простим оком можна розгледіти поодинокі вершини?

— Наші наполегливі й уперті нічні походи, мабуть, утомили тих джіннів, які щоночі віддаляли од нас гори! — замріяно проказав Гасан.

— Отакої! Ти ще скажи, що тим джіннам розболілися ноги і тепер вони з горами не біжать, а шкандибають! Тож завтра ти вже доженеш їх! — глузував бешкетливий Карембу.

Того дня спека була така страшна, що навіть увечері не відчувалося прохолоди. Ранком усі були схожі на сонних мух. Караванні ватажки вирішили отaborитися в долині.

Опівдні задуха стала майже нестерпна. Але невдовзі над ущелиною вперше за весь час подорожування попливли хмари. Небо почорніло.

Нараз посутеніло. Спалахнула блискавиця, потім ще й ще.. І раптом ринула неймовірна злива, посилювана ударами навальної бурі. Буря зривала з берегів ущелини каміння й з гуркотом кидала його додолу. Саме тієї миті, коли злива ринула з неба, мов справжній водоспад, пролунав крик. Люди в панічному жаху почали згортати намети й з гарячковою поквапливістю вантажити все на верблудів, які ревли й виривали вузечки з рук погоничів.

— Геть звідси! — з жахом кричали мегаристи. — Вгору, негайно вгору!

Вони вказували на стежину, що стрімким схилом спиналася вгору, до відкритого плоскогір'я, де в спалахах блискавиць, у шалу бурі та водянім потопі немов справляли шабаш відьми.

Наляканий Бабула, несамовито галасуючи, підштовхував Карембу та Гасана: хлопці вже подумали, що на караван блискавично напали вороги. Аж тут у безупин-

ному гуркоті грому й гуготінні скаженіючої бурі почувся дивний шум, який заглушив усі інші звуки.

Йде вода!

Справді... Неймовірна річ! Потоки спіненої води почали затоплювати спраглу ущелину й за три хвилини перетворилися на справжню бурхливу річку, яка видирала кущі й несла їх на своїх пінявих хвилях через незліченні кам'яні брили.

Якби караван трохи загаявся, то і люди, і тварини загинули б!

Після того буревного дня мандрівники не наважувалися тaborитися на дні уедів, бо погода весь час змінювалася. Доцило день через день...

Так на передгір'ї Ахаггару оголосила свій прихід осінь, а за п'ять чи шість днів хлопці вже не йняли віри власним очам.

Скрізь, скільки сягало око, зеленіло. Всі ці випалені й глибоко порепані, встелені щебінкою неозорі плоскогір'я, які, здається, не знали життя від самого створення світу,— після двох злив устелилися зеленавим килимом чудової степової трави.

За п'ять днів сила-силенна білих і жовтавих квітів, синюватих дзвіночків і стокроток несміливо визирнула з-поміж рідкої низенької трави.

— Це друга весна. Тобто осінь на високогірному південносахарському степу,— пояснив хлопцям мовчазний тімассанінський марабут, який досі мав багато клопоту з тим, аби караван щодня долав визначену путь од водою до водопою.

А скільки розповів їм цей святий муж за одненьку годину! Він розказав, що коріння деяких оцих напрочуд стійких степових рослин, які нині розквітають за дюйм над поверхнею землі, сягають сажнів двадцять або тридцять завглибшки, де й у найпосушливішу пору струмую волога. Ця волога живить рослини навіть тоді, коли дев'ять років над краєм не впаде ні краплини води.

Марабут пояснив також, чому вже треба готовуватися до зустрічі з туарегами. Адже днів за чотиридцять перед настанням цієї благодатної дощової пори вони лишають свої літні таборові селища високо в горах і женуть голодні стада на плоскогір'я Амадгор. Тож тепер їх можна зустріти першої-ліпшої хвилини!

Тімассанінський ігумен Сі-Утман походив із туарезької родини азджерських марабутів, і тому добре

знав усі звичаї цього неозорого краю, верховним духовним і політичним головою якого був іще славетний ма-
работів дід...

Справді! Наступного дня, тільки-но зазоріло на світ, караван зупинився, ніби його раптом пришили спи-
сом до землі.

Ані Гасан, ані Карембу не розуміли, що б це мало означати. Та Бабула, примруживши очі, дивився на об-
рій. За десять хвилин напруженого мовчання хлопець скрикнув. Його товарищи теж обернулися до самітної скелі. Але спершу нічого не побачили.

Тільки за хвилину помітили, як ген-ген удалини, біля чорно-синьої скелі, щось рухається... То чорніли троє, ні — четверо вершників на неймовірно довгоногих і пруд-
ких, мов страуси, верхових верблюдах... Вершники тікали напрямком до смуги чорних і похмурих скель, які в далечині наступали на зелені степи...

— Розвідники. Вони, напевно, стежили за нами вже під час нашого нічного походу! — сказав хтось із мегаристів.— Повідомте їх якнайшвидше, хто ми такі!

Шість таємничих чорних Сі-Утманових вершників миттю схопили рушниці, спритно набили їх порохом та свинцем і вистрілили в певній послідовності: один, потім два, тоді знову один і, нарешті, ще два постріли.

Сухі постріли линули свіжим, осяйним ранковим по-
вітрям і глухою луною поверталися назад.

Останні постріли, очевидно, здивували вершників-розвідників, бо ті, наче по команді, зупинили верблюдів.

А тоді почали сигналити мандрівникам темними та білими хустинками, що їх прив'язували то до довгих стволів рушниць, то до залізних списів.

Отже, розвідники зрозуміли, що караван — це не гурт купців, які наважилися вирушити до Судану крізь високогірні пасовища теджеге-н-у-сідів. Про наїзників теж не може бути й мови, бо понад половина верблюдів каравану мали на собі вантажні сідла з товаром та бурдо-
ки з водою. А наїзник виrushає до чужої країни з такими запасами, які може нести тільки його власний вер-
бллюд.

— Якщо це не купці і не наїзники, то хто ж це подорожує на початку осені, великої пори пасовиська? — дивувалися туарезькі розвідники.

Незабаром вони повернули своїх верблюдів, аби якнайшвидше порадитися між собою й не дістатися, бува, до якоїсь пастки.

Потім двоє з них помчали по підмогу напрямком до скель. Там, імовірно, під захистком розкиданих по пло скогір'ї чорних пагорбів, випасало свої стада їхнє плем'я.

Інші дві темні постаті на білих, ніби танцюючих верблюдах поволі під'їздили чимраз ближче до каравану. Мандрівники примусили своїх верблюдів лягти, аби показати, що вони й не думають тікати.

Нарешті можна привітатися і навіть роздивитись маски на обличчях та знаки на велетенських щитах із антилоп'ячої шкіри.

— Теджеге-н-у-сіді! — закричали тімассанінці радіючи. — Мир вам! Ми шукаємо вас! З нами Сі-Утман, мара бут із Тімассаніна!

Тільки тепер вершники зрозуміли, що являє собою хоробра гафла, яка наважилася прийти просто «до лігва левів» — на високогірні пасовища найблагороднішого й найвойовничішого ахагтарського племені. Похиливши страшні списи, вони, мов ластівки, промчали останню

відстань. Ось вони вже біля гафлі, де серед інших виднілися високі постаті обох марабутів у білоніжних шатах.

Встромивши в землю страшні вістря списів, розвідники вихопили із піхов довгі прямі мечі й, затулившись по горло щитами, привітали марабутів помахом мечів, які спалахували у вранішньому сонці, наче блискавиці.

Потім кинули зброю й у самих темно-синіх масках та червоних бліскучих атласних бурнусах поквапливо підійшли поцілувати край халата тімассанінського ігумена.

— Якій зірці повинно дякувати плем'я теджеге-н-уїсіді за таку честь, о шейху!

— На жаль, мій юний герою, зірка, яка привела мене до вас, сяє в сузір'ї Нещастя...

— Навіть коли б ти приніс найсуворіший вирок половині наших мегаристів, то й тоді ми привітали б тебе як найкращого друга, котрого має імошарг серед наших ворогів!

— Іншаллах!

Похмурий тімассанінський марабут усміхнувся й зауважив з батьківською докірливістю:

— Відколи це туарезький лицар перестав покладатися передусім на грізне вістря свого меча та міцність власного щита? Сіді, сіді! Аллах поважає лицаря за його спритність та хоробрість і не вимагає, щоб воїн цілими днями читав молитву. Хто б тоді іменем аллаха боронив стада, немічних старих, жінок та бідолашних дітей?

Надміру чесний лицар зрозумів, що переборщив у своїй непцирій гречності. Але водночас його здивувала воювничість слів побожного церковного сановника, котрий був відомий усім як провісник миру й завжди віддавав перевагу дипломатії примирення перед військовими діями.

У лицаря заблищали очі, й він спітав погрозливо:

— Ти попереджаєш воїна, щоб міцно тримав власного меча, й приносиш звістку про омріянський бій?

— Так, сіді, це вперше мої уста спонукають до нещадної боротьби проти ворога.

— То, певно, ти маєш на це серйозні підстави!

— Ще ніколи я не мав таких серйозних підстав!

Лицар у масці мовчки вступив очі в ігуменове обличчя, проте розпитувати далі не наважився.

— Встань, чоловіче, й одведи нас до табору!

Обидва туарезькі лицарі низько вклонилися, підняли

зброю й хвацьким акробатичним стрибком вихопилися на високі сідла, навіть не давши клякнути благородним мегерам. Потім подали знак неквапливим погоничам, щоб гафла рушала слідом за ними.

За півгодини назустріч гафлі виїхав знаменитий туарезький цеп. Грізні воїни центральносахарських пустель були в цілковитій бойовій готовності. Схиливши вістря списів до голів мегерів, вони за кілька хвилин оточили гафлу.

Від авангарду каравану одділився лицар, який допіру вітав прибулого ігумена.

А за дві хвилини, обмінявшись кількома гортанними вигуками, туарезька кавалькада пустилася в справжній кавалерійський танок. Лунали постріли з рушниць, залишні списи бряжчали об важкі бойові щити. І все це під супровід тисяч дзвіночків, якими були оздоблені сідла, вуздечки й чапраки туарезьких мегерів.

Коли загін знатних молодих вершників у бойовій грі примусив свого уявного суперника панічно відступити, тоді всі, наче зграя яструбів, помчали до голови каравану й надзвичайно спрітно осадили своїх прудконогих верблюдів.

— О аллах! — здивувався марабут Захаріаш. — Адже на чолі їх — жінка!

— Вітаємо тебе, Сі-Утмане, любий друже! — почули ті, що були поблизу, чистий, лагідний, але впевнений голос.

— Фетум! Це ти?!

— Мені доповіли, що до нас їде наш любий і добрий Утман... То це тебе обрали за посла, який має повідомити про нещастя, що спіткало моого чоловіка та його хоробріх друзів?

Мудрий мокаддем якусь мить допитливо й сумно дивився на жінку, а тоді мовчки похилив голову.

Тінь перебігла ясно-синіми очима султанші, чиє незапнене обличчя було біліше за її шовкову хустину й нерухоміше за кам'яну маску. Тієї миті в її очах наче погасло сяйво.

Запала гнітюча мовчанка. За хвилину султанша ніби опанувала себе. Очі в неї були повні сліз, але голос не втратив сили й звучності, коли вона неквано й рішуче промовила:

— Уперед!

Молоденька султанша обвела поглядом своїх наїзників, які в шанобливому півколі, нерухомі, наче статуї,

у індигово-синіх масках, схиливши вістря зброї до землі, чекали її наказу.

На голосний заклик воїни віддали честь. Кілька вершників і гості під'їхали до султанші. Вона подала знак, і всі рушили до гір.

Тихо, приглушеного і погрозливо залунала якась уроčиста геройчна пісня. Мандрівники не розуміли слів цього старого грізного хоралу, але чули, що в ньому повторюється страхітливе ім'я шейха Мухаммеда-ег-Тінекербаса, ім'я Імангассатена Котики, орагенів і назви міст, де кілька віків тому точилася кривава боротьба між панівним родом орагенів та імананами, які відтоді втратили своє панівне становище серед туарезького народу, бо шейх ег-Тінекербас переміг колишнє панівне плем'я імананів і помилував його лише тоді, коли іманани присягнули ег-Тінекербасові на вірність і віддали свою країну під владу орагенів.

Не тільки хлопці, а й обвітрені тімассанінські мегаристи прислухалися до приглушеного й незрозумілого хоралу, якого так піднесено співали двістівойовничих наїзників дивовижної країни диких гір і квітучих степів. Підкоряючись сумному співові, верблюди виступали наче похмура вервечка якихось прадавніх войовничих духів. Незліченні разки дрібнесенських срібних дзвіночків дзвеніли в такт їхніх кроків, наче тисячоголоса музика гірських гномів, які зійшлися на вкритому травою плоскогір'ї, щоб подивитися на досі не бачене видовище.

На фіолетове небо випливали вітрила біlosніжних хмаринок, яскравою молодою травицею перебігали хвили.

Почорнілі, наче обпалені вогнем, скелі стриміли вгору рідкими рядами й з кожним кроком чимраз щільніше стискали досі розлогий простір квітучого степу. Незабаром почало відлунювати те срібне третміння тисяч дзвіночків, що його викликала ритмічна хода кількох сот верблюжих ніг...

Бабула, Гасан і Карембу клусали плече в першому ряді каравану, де, за туарезьким звичаєм, усі верблюди були прив'язані один до одного довгими вірьовками.

— Мені якось моторошно! — прошепотів Карембу, коли приглушений хорал нарешті замовк. — Людині таке не привидиться навіть у сні!

Бабула багатозначно подивився на затихлі шереги вбраних у темне замаскованих вершників. Велетенські шкіряні щити при кожному кроці ритмічно били мегерів

і, наче двісті барабанів, похмуро акомпанували неугавному срібному дзенькоту незчисленних дзвіночків.

— Я думаю, що цей ескорт веде до самісінького диявола! А ці почорнілі скелі, напевно, не що інше, як горе-звісна брама до сьомого кола пекла, де нас незабаром смажитимуть!

Бабула хотів пожартувати, але жарти чомусь не клейлися.

Від самої думки, що паступної хвилини може зникнути яскраве сонячне світло й вмить посутеніс; що й тоді доведеться їхати кілька годин поміж цими загадковими мовчазними воїнами в масках, які ні сіло пі впало заведуть своїми гортанними голосами ще одну грізну пісню; що й під час нічного походу їх огорратиме цей невимовний дзенькіт тисяч срібних дзвіночків; що в дурманному повітрі й далі дуднітимуть велетенські щити й криця важких бойових мечів та ланцюгів збрюї,— навіть Бабулі, тверезому й хороброму хлопцеві, ставало моторошно.

— Чи ти бачив таке?.. — прошепотів Бабула наляканому Карембу, який, кліпаючи очима, сидів на довгоно-гому мегері й за весь час не наважився навіть поворухнутися.

— Бр-р-р! — стрепенувся Карембу від Бабулиногого шепоту.

Він помалу опанував себе й усміхнувся, але так, не мов оце допіру з'їв гірких ягід.

— Враження справді приголомшиле! — докинув і свого Гасан, який уже теж трохи оговстався. — Жах вони наганяти вміють! Ви тільки уявіть собі, як би ми почувалися в такому оточенні, коли б не належали до почату нашого дорогого марабута — їхнього жаданого гостя! Що, коли б ми були в звичайнісінькому каравані торговців, який серед цього степу ненароком здібався б з їхніми мегерами?

— Гм! Коли вже ти, Гасане, згадуєш черта проти ночі, то чому не кажеш, приміром, що найкраще нам було б зустрітися з туарезькою ахаггарською віправою тоді, коли ми подорожували разом із шаанбами до Уаргли!

Всі троє засміялись. Цей сміх вивів хлопчаків із стану заціпеніння, й страхітливе враження від їхнього неквапливого ескорту помалу розвіялося.

Хлопці добре пам'ятали, що вони — жадані гості й що грізні н-у-сіді йдуть не похоронним походом, а виявляють

у такий оригінальний спосіб надзвичайну пошану до гостей.

Незабаром жах поступився місцем невситимій хлопча-чій цікавості.

— А чи ви бачили в них на руках великі сталеві браслети із шпичаками? Навіщо це? — спитав Карембу.

— Що ті браслети! Погляньте на кинджали, прикріплені до обох зап'ясть!

— А чому всі вони в темно-синьому і тільки деякі вдягнені у вогненно-червоні плащи?

— А чи помітили ви, що у багатьох на скронях під великими шапками грубелезні коси, наче баранячі роги?

— І що обличчя вони закривають запиналом не одного кольору? Дехто — чорним, дехто — індиговим, а хто й зеленим.

— Оті запинала найстрашніші — за кілька кроків годі й побачити очі лицарів!

— Вони схожі на вдягнених у чорне небіжчиків, які щойно вилізли з могил...

Очі хлопчаків так і грали, коли вони позирали на похмурих, мовчазних, зневажливо гордовитих і грізних туарезьких лицарів, що їхали попереду, позаду, праворуч і ліворуч на відстані тридцяти кроків од них, у колоні по чотири, так струнко, як не спромоглася б їхати найдисциплінованіша гвардія.

Зненацька на чолі колони знову залунав спів.

Чоловік у пурпуровому плащі, могутньої постави, з трьома разками різниколірних амулетів на шиї заспівував якусь пісню, а вершники хором відповідали йому:

— Ава-аг-Аманаї!

З цією піснею караван кінець кінцем дістався до вузької, всіяної камінними брилами улоговини між двома стрімкими скелями, від яких слова «Ава-аг-Аманаї!» відбивалися багатоголосою луною.

Коли вершники проминули улоговину, перед ними відкрилася широка, поросла чагарниками й деревами прірва. На її пласкому дні у підковоподібному порядку розкинулися кілька сот наметів. На внутрішньому боці тієї підкови стояли червоні шкіряні намети, помешкання вельможного панства.

Згори неукріплений туарезький табір був такий малловничий, що Гасан мимохіт вигукнув:

— Яка краса!

Справді, це було красиво! Прямо висні скелі метрів двісті-триста заввишки, які оточували овальне дно прірви, поросле ясною травою та білим квітучим чагарником, були чорні й виблискували сахарською слюдою. Позаду стрімким схилом до прірви стікало кілька перлистих стрічок невеличких водоспадів, які біля піdnіжжя ступінчастих гір зливалися в бурхливий потік, що звивався посеред ніжкої зелені.

Туарезькі наїзники тіхали тепер один за одним. Їхні мегери, трохи зіщулившись, мов гірські коти, спритно й сміливо бігли крутою й небезпечною стежиною просто над прірвою. Тімассанінські незgrabні верблюди злякано форкали — вони не звикли до таких доріг, бо зросли на неозорих піщаних рівнинах. Тому їх довелося вести, тримаючи гнуздечку біля самісінької морди.

Десь напівдорозі назустріч караванові вибігли босоногі туарезькі імргади¹, закутані у запинала й помітно біdnіші, хоч теж одягнені в темне.

Вони одразу взяли поводи, і караванні погоничі могли тепер безтурботно спускатися вниз.

У супроводі тімассанінців хлопці підійшли нарешті до входу в табір. Тут їх привітали два старійшини, які на чолі чималого гурту вийшли гостям назустріч.

Старійшини подали хлопцям прісні коржі, спечені в приску, та сіль, а кожен гість побажав шановним господарям усіляких благ.

Позаду старійшин нетерпляче тупцяли цибаті хлопчаки. Вони, мабуть, уже чули про Карембу, Гасана та Бабулу. Бо, коли хлопці, одкусивши та проковтнувши посоленого коржа й так само, як і їхні попередники, згідно зі звичаєм, чесно побажавши господарям усілякого добра, стали осторонь, їх миттю оточили туареги-піdlітки. На старших хлопчаках були запинала, колір яких відповідав ієрархії племені.

Один з них задирливо заступив прибулим дорогу, вклонився й сказав:

— Я молодший брат хороброго Акіра Улд Біски — Ташша Біска-бен-Теджеге-н-у-Сіді — імошарг²! — останнє слово він вимовив з гордим притиском.

Гасан, Карембу і Бабула подумали, що цей п'ятнадцятирічний, високий на зріст піdlіток має посаду, яка

¹ Імргад — туарезький піddаний, орендатор.

² Имошарг — туарезький барон.

зветься імошарг і якою він страшенно пишається. Обидва друзі весело підморгнули Гасанові, і той мовив:

— Люний імошаргу Ташшо Біско-бен-Теджеге-н-у-Сіді! Я Гасан син Абу-ль-Гасана з Тріполі-ель-Акса. А це мої друзі: старший — Ташша, син Кенена й племінник Едеддела, шейха кель-зуїлів! А молодший — Карембу, син Аль-Асса з країни Гобір.

— Якщо Карембу гауса, то чому він носить наший-ник? Чи, може, його батько заборгував твоєму батькові стільки талерів, що каді продав його вам у рабство?

— Ні, імошаргу! Наш любий приятель Карембу народився рабом. Але його «дядечко» — добрий і побожний марабут Абу-Захаріаш — незабаром дасть йому волю.

По тих наївних Гасанових словах бідолашний Карембу перестав існувати для гордовитих молодих туарегів.

Бабула поглянув на Гасана, аби той на початку знайомства рішуче й твердо став на захист товарища. Та Гасан відчував, що нерозважливий вчинок може привести до непорозумінь, а тому, трохи помовчавши, сказав:

— Не знаю, що означає твій сан — імошарг, любий Ташшо, не знаю також ваших звичаїв. Але знаю, що гість має право просити хазяїна про послугу. І що хазяїн не образиться й не розгнівається, коли прохання гостя відастися йому незвичайним!

— Не говори манівцями! Чи ти, може, хочеш навчитись у нас дипломатії? То чим можу тобі прислужитися?

— Коли ти змушуєш мене говорити відверто, то знай, що Карембу — наш друг. І негоже одривати його від нас...

— Що ти кажеш? — обурився молодий туарег. — Ви обидва прилюдно признаєтесь у дружбі з сином рабині? І ваші батьки дозволяють вам отаке неподобство?

— Карембу — учень Абу-Захаріаша, так само як і ми, імошаргу Ташшо. А коли всесесній Абу-Захаріаш прийняв молодого гауса в свою родину, то хіба ми не можемо наслідувати його приклад?

— Гм... — видно, посилення на марабута вплинуло на молодого туарега: — А що імаїрген Абу-Захаріаша?

— Який імаїрген? Як я знаю, Абу-Захаріаш не має ніякого імаїргена!

— Я кажу про його дружину!

— Он воно що! То дружина вашою мовою — імаїрген? Абу-Захаріаш удівець.

По цих словах туарег обернувся до свого почту:

— Ти вченіший за мене, Ticci, бо ти мерабетинець і колись будеш марабутом! У кого ми повинні з'ясувати, чи може цей раб стояти поряд з нами, не зашкодивши нашій честі?

Ticci, довгани років шістнадцяти, у білосніжному бурнусі, відповів без вагання:

— Навіть беручи до уваги застереження книги гостей, гадаю, що це неможливо. Адже написано: раб є річ!

Бабула спохмурнів і якусь мить стояв мовчки, а тоді проказав виразно й рішуче:

— Якщо релігія каже, що всі люди рівні, бо не існує закону божого спеціально для велиможного панства, не існує закону божого спеціально для простого люду, то, значить, не існує закону божого спеціально для раба. Чому ж ви називаєте декого рабами й зневажаєте цих людей? Коли ж хто і поневолив іншого, аби нажитися з його праці, й гребує поневоленим, аби виправдати свій злочин, то чому йому не спаде на думку гребувати і плоцьми праці свого поневоленого? Він керується законами, які сам собі вигадав, бо вони йому вигідні!

I, не чекаючи відповіді, високо звівши голову, Бабула попрямував до намету Абу-Захаріаша, де, скрестивши ноги, сидів убитий горем Карембу.

Захаріаш одразу збагнув, що щось скоїлося, й тому Бабулі довелося повторити слова, які він кинув у обличчя молодим туарезьким паничам.

Марабут похитав головою. Потім підвівся і схвилювано мовив:

— Карембу, мій хлопчику, підійди до мене! Прикро, що Бабула так просто указав дорогу мені, старому. Насправді ж ти ніколи не був у мене рабом, і я, мабуть, ніколи не зловживав своїм правом. Тільки те, що турки заборонили мені мати власних учнів і що я з твоєю допомогою обходив цей закон, затримувало тебе в неволі. Відтепер ти вільний! Бабуло, перепилий мерщій нашийник своєму другові!

Гасан, який саме зажурено зайшов до намету й став свідком цієї розмови, зворушеного сказав:

— Гадаю, що я побачив світло на цій похмурій землі...

Незабаром у намет до прибулих прийшла дівчина років п'ятнадцяти у супроводі молодих туарезьких імошарів. У неї було біле незапнене обличчя, сині, мов крини-

ці, очі та дві довгі біляві коси, перев'язані рожевими стрічками. Проста широка сукня гарно облягалася стрункий стан.

Хлопець, який привів цю вродливу білявочку, злегка вклонився:

— Ми допіру довідалися, що благородна сестра, яка має титул правительки, може взяти під свою опіку раба.

Бабула тільки тепер зрозумів, яке сум'яття викликав він своїми словами.

— Марабут Захаріаш усе вже розв'язав! — показав Бабула перепиляний нашпийник.

Ташпа посміхнувся:

— Отже, вільновідпущеникові буде трохи легше.

Бабула насупився й уже хотів гостро відповісти, але в цей час білявочка вклонилася і подала тоненьку, оздоблену тільки одним вузеньким браслетом руку спершу ошелешеному Гасанові, потім Бабулі.

— Я — імаїрген Тін-Дідуан. Вітаю вас. Сподіваюся, ви добре подорожували? — мовила вона лагідно.

Гасан з Бабулою ще зроду не бачили такої сміливої дівчини. Вона не тільки не закривала обличчя запиналом, хоч тисячолітній закон велить це робити всім правовірним мусульманкам, але й сама звернулася до хлопців з невимушністю та гідністю. Хлопців вразили її біляві коси та сині очі.

Гасан, що опам'ятився перший, відрекомендувався та представив Бабулу, якого тепер звали Ташпа, бо це було його справжнє берберське ім'я. А потім, усе ще вкрай збентежений, відповів, що подорож була справді дуже цікава.

— По вечірній молитві запрошую вас, любі гості, на агел¹, — усміхаючись мовила Тін-Дідуан. І, начебто згадавши щось, додала: — Сподіваюся, ти приведеш своїх друзів, чи не так, сіді?

По тому дівчина пустотливо всміхнулась, швидко вклонилася й одійшла до своїх приятелів.

— Ти розумно вчинила, благородна Тін-Дідуан! — голосно сказав Ташпа, наче дякуючи за дотепність і тактовність, з якою дівчина запропонувала вільновідпущеникові своє заступництво.

¹ А г е л — місце, де туарезька молодь розважається навколо вогнища у святкові дні.

— Наші вільні гості мають тепер право привести на агел своїх друзів. То хто ж із вас приведе звільненого сина рабині? — поважно запитав Тісси.

— Я запрошу їого! — сказав Бабула, ледве стримуючи гнів.

— Зрозуміло, що я також сердечно запрошу їого! — вигукнув Гасан.

Карембу протягом усієї цієї розмови стояв позаду своїх приятелів і плакав. Коли обидва товариші обернулися до нього, щоб щирим потиском руки втішити хлопчина, Карембу мовив до Гасана досить голосно:

— Дякую тобі, Гасанку. Я хотів упевнитися, що ви обидва любите мене. Проте Карембу — син Аль-Ассу, який гордо носив залізного списа, так само, як батьки цих сіді! Дякую вам обоим, але не вимагайте від мене, щоб я зловживав ласкавою гостинністю друзів моого «дядечка» марабута. Я нікого не забрудню щойно знятим нашийником!

Сказавши так, він, наче природжений король, обернувся і попрямував до тих, хто юрмився навколо міааду.

Молоді туареги страшенно обурилися. Ті, що розуміли арабську мову, перекладали своїм товаришам зухвали слова юного вільновідпущенника, які він наважився кинути у вічі всім присутнім.

Коли б усе це відбувалося не так близько від султаншиного намету, то, напевно, скілося б лиxo! Бабула правильно розміркував, що така зухвала гордіня коштувала б Карембу життя. Меткий і спритний, Гасан, обмінявшись із Бабулою красномовним поглядом, над силу проказав:

— Послухайте мене, наймолодшого з п'яти синів шахновного купця Абу-ль-Гасана: нам важко зрозуміти ваші суворі звичаї. Кожна людина в чужій країні може легко допуститися сотні помилок, хай вона буде навіть найревніший мусульманин. Лайллах!

— Гуа! — мусили відповісти туареги, та ще й при тому доторкнутися до чола, вуст і грудей.

— І коли б хто з вас прийшов до Тріполі-ель-Акса, то йому було б так само важко скласти іспит щодо звичаїв наших моряків...

Що тут скілося! Ті, що зрозуміли Гасанові слова, вигукнули до інших свою мовою, і всі закидали хлопців запитаннями:

— То ви бачили море? Море... Яке воно?.. Там і справ-

ді стільки води, що вона сягає аж над голову тому, хто стоїть на морському дні?.. А звідки там береться стільки води?.. Мабуть, у вас дощ іде й удень і вночі — без упину?.. Кажуть, ніби там води більше, ніж у Нігері під Тімбукту?!

Наїvnі запитання ринули зливою, аж поки хтось із гурту, що стояв трохи далі, дослухавшись до розмови, гrimнув на туарегів.

Тільки тоді хлопці схаменулися. Більше того! Одягнений у білосніжні шати Ticci покваліво спітав у Ташші дозволу і, перш ніж гості оком змігнули, притяг із гурту збентеженого Карембу й весело оголосив:

— Наши благородні сестри до самої смерті не простили б нам, коли б хтось розповідав про море, про кораблі та про моряків за їхньої відсутності! Отже, добрий син Аль-Ассу розповість нам про все це сьогодні ввечері на агелі. А щоб ми не лишилися перед нашими гостями в боргу, пропоную вирушити полювати на лисицю, яку вчора пастухи сполошили біля Чорного нагір'я.

— Гуа! — увітали всі слова члена шановної мерабетинської родини.— До вечірньої молитви ми можемо мати чудову здобич!

Непорозумінь як і не було.

Слуги-імргади, що мовчи стояли остроронь, швидко підхопилися й, вислухавши накази своїх господарів, заходилися сідлати мегерів і лаштуватися до ловів.

Десь за чверть години молоді туареги уже дісталися до вузенької стежки й напрочуд спритно почали сходити схилом угору. На плоскогір'ї стояли трирічні мегери з легкими мисливськими сідлами.

Слуги принесли рушниці.

Ташша особисто пояснив гостям, як підкорити гарячого туарезького бігуня.

Туарезький мегер, або мегері,— найблагородніший вид одногорбого сахарського верблюда. Туарезький мегер граціозний, мов страус. Вуха в нього такі маленькі, наче у газелі. Але найбільше вражаютъ його очі. Вони опуклі, чорні та бліскучі, мов очі гордовитого і могутнього молодого оленя. Варто тільки, щоб мегер глянув на тебе, і ти вже розуміш, що будеш ставитися до нього, як до людини, що кликатимеш його на ім'я, що ти повинен, так би мовити, «потиснути йому руку» як товаришеві, бо не він тобі, а ти йому довіряєш. Мегер ніколи не вищиряє зуби, як це роблять інші верблюди. Мегер не кри-

чить: почути його голос — справжнісінька дивина. Мегер слухає тільки свого господаря. Ніяка небезпека, ніякі спонукання не примусять тварину виявити вголос страх, хвилювання або невдоволення.

У мегера дуже малеп'який горб, надзвичайно довгі ноги: від копит і до колін тендітні й стрункі, наче ноги газелі; а від колін — міцні, немов сталеві пружини. Груди мегера — це груди спортсмена. Мегерові копита такі ж, як копита степових антилоп: на ніжних подушечках, що допомагають благородній тварині в швидкому бігу і в легкій, хиткій ході,— тому здається, ніби мегер ледве торкається землі.

— Між мегером і звичайним верблюдом — велетенська різниця,— повчав Ticci Гасана, Карембу і Бабулу.

Хлопці задоволено гладили мегера. Шерсть у тварини була така світла, що в сонячному сяйві здавалося, ніби вона виткана з морської піни.

— Якщо під час швидкого клусу ви раптом утратите рівновагу й вам доведеться падати через голову мегера, то треба згорнутися клубочком і скотитися в пісок.— Ticci наказав своєму молодому імргадові скочити в сідло й беркицьнути через голову верблюда.— Якщо ж ви падатимете назад,— вів далі Ticci,— то треба, перекидаючись через спину, упасти на випростані руки і зробити стойку. Інакше скрутите собі в'язи.

І Ticci сам показав, як робиться такий стрибок.

Бабула аж причмокнув язиком від задоволення. Карембу теж був у захваті. Тільки Гасан, який під час безконечного подорожування більш-менш навчився їздити верхи на верблюді, вважав, що цього йому вистачить на всеньке життя. Він і чути не хотів про те, щоб опанувати ще й мистецтвом акробатики туарезьких наїзників.

— Скрутити собі в'язи або поламати хребет! Чи не надто це дорого за якусь там лисицю?

І Гасан посміхнувся так кисло, що туарезькі принци, які оточували його, наче султана, котрий допіру носів трон, раптом щиро й нестримно зареготали, мов бешкетливі хлопчаки.

— Поїдемо повагом, аби ви трохи звикли до нових сідел,— приязно усміхаючись, підбадьорив Гасана Ташша.— Ти сказав: за якусь там лисицю! А чи ти взагалі бачив коли-небудь справжнього дикого арголега?

— Арголега? Що це таке?

— Наша степова лисиця! Пустельна лисичка! Колись давно, перш ніж у пустелі з'явилися рушниці, любий Абу-ль-Гасанів сину, мисливець не так просто міг похвалитися біля таборового вогнища хутром упольованого лиса,— повчав хлопця освічений Тісса.— Племена в ті часи дуже радили, коли їхній шейх успадковував два лисячі хвости, які належало носити ватагові імазигенів. Про це розповідають стародавні літописи та пісні наших предків. У одній такій пісні принцеси співають про ватага могутнього племені воїнів гарамантів, який протягом дев'яти років разом з усіма ловцями племені не міг здобути на своїх розлогих пасовищах жодного хвоста арголега. І тому ті дев'ять років він не міг прийти до свого старшого брата — царя, що з нільської рівнини панував над велетенською єгипетською державою. Адже єгипетський фараон в урочисту хвилину теж надідав шати, неподмінним атрибутом яких була корона, оздоблена двома хвостами цього найпрудкішого звіра нашої Африки!

Вчений поет, який склав цю пісню, розповідає далі, що після смерті гарамантського ватага Тегена, на території гарамантів владарювали понад триста сімдесят п'ять амгарів і що ця легенда зберігається в країні щонайменше двадцять століть. Поет розповідає також і про надзвичайну посуху, бо тільки посуха, що багато років поспіль випадає землю, виганяючи із степу всяке життя, може вигнати і того лукавого лиса, який завжди тримається близче до куріпок і пустельних жайворонків!

Ідучи поволеньки, Тісса пояснює гостям, що осінь, яка оце настає,— найслушніша пора в степу для таких рідкісних ловів.

— Після першої-лішої зливи розвиваються засохлі трави і земля, яка все літо була мертві і яку посуха поділила на дивовижні правильні восьмикутники — ви їх, певне, бачили, коли їхали степом,— зеленіс буйним килимом трав. Наше гаряче сонце вдихає в незліченні квітки запаморочливий аромат. Від того молоко наших верблюдинчиків стає запашне. Кожному, хто тільки покуштує його, воно дасть наснагу до пісень, до нового бою проти ворога!

— Так, це найщасливіша пора вільних кочових племен нашої волелюбної країни! — гордовито всміхаючись, впав у розмову Ташша.— Хто не квапиться до бою, до далеких едш¹ чи на службу до свого караванного

¹ Едш — віправи, наїзди.

купецького братства, той вихором мчить на лови в недозірний степ.

Крапчасті табунці гірських куріпок, степові жайворонки, дики зелені канарки і попелясто-сині гірські голуби з високих відкритих нагір'їв Атакор-н-Ахаггару, де віють крижані вітри, а ранками інколи випадає сніг, перелітають сюди, нижче, де ще два місяці триватиме друга квітуча весна й де можна знайти вдосталь їжі. Тут із вір вилазять лисиці, щоб наловити птахів після довгого літнього посту. Адже влітку вони перебували тільки сараною.

— Справжній арголег щодо їжі такий же невибагливий, як і туареги. Цілий тиждень він може жити, з'ївши одного жайворонка. От і уявіть собі — скільком лисицям вистачить зграйки куріпок, що випасались улітку на гірських луках!

Раптом усі замовкли.

Даремно гості запитували поглядами, що сталося. Провідники заніміли й, примруживши очі, пильно вдивлялися у неосяжний зелений простір поміж двома ланцюгами чорних скель, що простяглися аж за сліпучий, перлинно-мілливий обрій.

— Коли я так напружене вдивляюсь у далечінн, — прошепотів Гасан до Карембу, — то мені здається, ніби тисячі, ба навіть мільйони метеликів біланів хмарами виходять з-під обрію. І тільки-но ці казкові хмари торкнутуться блакиті небес, як миттю тануть, немов роса на вранішньому сонечку!

Але очі Карембу, звиклі до приголомшливої сяйва тропічного степу, вгледіли десь ген-ген удалині якісь невиразні жовтаві плями.

— Мабуть, я бачу табун страусів, — мовив Карембу.

— Антилопи! І, здається, таке велетенське стадо, якого я зроду-віку ще не бачив!

— Тамелалт, — сухо промовив Ташша.

— Що це — тамелалт?

— Ел-мега — амелал, — так ми її називаємо. «Тамелалт» — це множина від слова «амелал», — напівголосно пояснив Ташша.

— Ел-мега, антилопи ел-мега? А їх багато? Я ж бачу самих тільки метеликів, — пробурмотів невдоволено Гасан. — Які то треба мати очі, щоб помітити отих тварин так далеко?

— Цьому не навчишся, Гасане. Такі очі треба успад-

кувати, а потім протягом усього життя привчати їх до безмежних просторів, щоб у хисткій траві за двадцять миль розпізнати слід звіра.

Ташпа сказав щось гуртові імргадів, які їхали назирці за двадцятьма принцами. Імргади щось гукнули на мегерів. Тварини витягли вперед ший, що були схожі на виставлену назустріч вітру рею бушприта.

— Вони спробують нагнати нам стадо з півдня,— пояснив Бабула і облизав губи, уявивши собі шматок антилоп'ячого м'яса, спечений у попелі ретамового чагарника й напаханий смолою.

Імргади неймовірно швидко зникли в ущелині.

Коли вітер ущух, Гасан почув спів жайворонків, які сполохано злетіли до високості й тепер тріпотіли в небесній блакиті, розливаючи свою дзвінку пісню над спокійною землею, немов кроплячи її блискотливим сріблом.

Ніхто з хлопців не озивався.

Бабула вже збагнув, що Ташпа хотів дістатися до чорних скель, які виблискували на сонці, наче велетенські брили вугілля. Якщо ловці там сковаються, а нагоничам пощастиТЬ загнati частинu стада до тієї ущелини, то добрий стрілець зможе застрелити кілька прудконогих тварин.

За годину хлопці уже були в зазначеному місці і заходилися споруджувати ловецькі засідки з галузок колючого чагарника.

Щойно ловці зайняли свої місця й на мить запала напруженатиша, як од скелі на півкруглу галівинку вискоцила сила-силенна сивих мишей.

Здавалося, що ці попелясті блискучі кожушки пустилися в несамовитий танок, поміж розколисаною вітром травою й ніби танцюристів з неймовірною швидкістю хтось мчить на невидимому візку.

Ticci стиснув Гасанові руку, щоб той, бува, не скрикнув. Геть переляканий Гасан подумав, що ось-ось почнуть стріляти по цих степових мишках, але раптом побачив, що за гризунами, які лавиною мчали й вистрибували над травою, у глибині зеленого килима сунуло щось схоже на хижу рибину. Змій? Чи, може, який кіт так швидко повзе на животі?

Ось плигаючий клубок уже зовсім близько, ще мить... І Ташпа вистрілив... Враження було таке, ніби він цілився в степовий килим, що хвилювався під вітром. Аж тут

щось підскочило... Ні, це не лисиця... І не степовий кролик!

Хорт стрілою помчав до місця, де на якусь мить майнув світлий хвіст і великі вуха звіра.

Та всі побачили, що він не знайшов там нічого. Но-ра! Поранений звір сковався в одній з багатьох десятків невидимих нір, що вели під землю до головної лисячої нори.

Ловці тихо забурмотіли й покликали хорта назад.

Але постріл уже кілька разів відбився луною від блискотливих шпичастих скель і сполосив куріпок, що з криком важко здійнялися в повітря...

Птахи круजжляли, не наважуючись одлетіти до відкритого нагір'я, бо десь побіля скель лишилися яєчка. Несподівано зграя куріпок сіла просто посеред галявини і почала спокійнісінько дзьобати траву, гребтися й перегукуватися своїм голосним «тік-ток»...

Жодному ловцеві й на думку не спало одним пострілом покласти в траву половину цієї зграї.

Це дуже збентежило наших хлопців. Од хвилювання вони почали крутитись, і ловці щипками примушували гостей сидіти нерухомо.

На що туареги чекали? На те, що якийсь голодний лис прийде по куріпку? Чи, може, була надія, що імргадам таки поталанить загнати до цієї природної пастки стадо антилоп із степової далини?

Хвилина повзла за хвилиною, жайворонок співав...

Раптом туареги схопилися на ноги й потім наче скам'яніли з подиву. Що ж таке сталося, чого вони не передбачили?

Жоден з хлопців нічого не помітив. Але невдовзі зачули в квілінні вітру якісь дивні звуки... І — леле!

З-поміж скель з неймовірною швидкістю до степу виходився загін дівчат, що по-чоловічому гарцювали на мегерах. Їхні запинала та коси майоріли на вітрі, наче барвисті прaporці, а поряд мегерів, що майже не торкалися землі, валуючи, мчали жовті хорти...

Яке мальовниче видовище!.. А ген-ген у далині, затопленій сонячним світлом і вже оповитій перлистою млою полудневої спеки, шалено чвалував ще один, не менш численний загін дівчат-ловців.

Поміж першим і другим загонами бігло стадо антилоп.

Постріли сполосхали антилоп і змусили відхилитися від попереднього напрямку. Стадо блискавично розверну-

лося і... Кілька найшвидших мегерів заступили їм останню путь до втечі! Чулися постріли; п'ять, десять приглушених відстannю пострілів... Хорти кидалися то на ту, то на іншу тварину, що, поранена, потроху притишувала несамовитий біг.

— Марау-дессін! — голосно вигукнув Ташша й вискочив із своєї криївки.

— Марау-диен! — розчаровано відповів Ticci, нібито заперечуючи Ташшові: — Не дванадцять! Присягаюся, що вони поклали тільки одинадцять!

Коли б важкі темні запинала не затуляли так щільно обличчя молодих туарегів, то можна було б побачити, як ті обличчя видовжились від розчарування.

— Вони показали нам, що й до чого! — щиро признався Ticci.

— Хто ж міг сподіватися, що тут буде стільки тамелалт?

— Та ми, зрештою, виїхали полювати на лиса,— заспокійливо сказав Гасан.

— Гм! А ти думаєш, що лис іще вилізе з нори, коли наші благородні сестри здійняли тут таку несамовиту стрілянину?

— Що ж сталося з тим лисом, у якого ти стріляв? — запитав Гасан.

— Ладен випити джбан блекоти, коли я не поцілив його!

— Поцілив, він ще й хвостом майнув,— підтакнув Ticci.

— А тепер той лис здохне там, долі, і хіба що нагодує мурах.

— Шкода! — зажурився Гасан.

— Сором,— щиро визнав Ташша.— Дівчата глузуватимуть з нас, коли ми повернємося ні з чим.

— Будуть співати: Ташша гав ловив та витрішки продавав!

— Годі-бо, Аксене! Треба було сподіватися, що наші зловредні дівчата, тільки-но ми подалися в степ, одразу ж виїхали слідом за нами, прихопивши з собою хортів. Хто їх повідомив про таке велике стадо антиlop? А де були наші слуги?

— Але ж ти не міг виїхати з нашими гостями полювати на газель! Хіба не так? Наші любі сестри збегнули все тієї ж миті, коли побачили, як ми підсаджували шановних гостей до сідел на мегерів!

— Не годиться тобі, Алахмоче, говорити про гостей без належної поваги. За це ти сьогодні не будеш присутній на агелі!

Алахмоч знітився. Хлопці зрозуміли, як усім лицарям кортить почту про море та про кораблі.

Раптом Гасан ляслув себе по засмаглому чолі:

— Я радий був би, сіді, відшкодувати вам збитки, але...

— Що таке? Кажи! Проте, зрозуміло, ти не повинен відшкодовувати...

— Я весь час думаю про того пораненого лиса, що жаль мене бере, що він може дістатися мурашві...

— То що ж ти надумав?

— А чи не можна його... викурити? — спітав Гасан (звідки тільки взялася в нього ця ловецька спритність?)

— Викурити! Гай-гай, братця! — захоплено скрикнув Ticci. — І як тільки нам це не спало на думку? — він докірливо похитав головою.

— Хай повернуться слуги, — сказав Ташша, але цього разу не досить щиро. Йому було прикро, що його, справжнього ватажка, перевершив гість найнедосвідченіший з усієї трійці, перед якою він хотів похвалитися ловами.

— А коли ж вони повернуться? — гаряче допитувався Гасан, бо, зрозуміло, радів своїй влучній думці.

— Мабуть, десь за годину, — відповів Ticci з помітною зловіткою.

— А чи лис не здохне до того часу? — не вгамовувався Гасан.

— Візьмемося до роботи самі, — рішуче проказав Ташша й посвистом покликав тих слуг, що разом з мегерами ховалися в затінку.

За п'ять хвилин слуги вже стояли поряд, а ще за мить стрільці всю галявину тримали на прицілі. За наказом Ташші запалили сухі галузки, поклали їх на траву та на вогкий дерев, щоб на вітрі все те розгорілося й дим шугонув до середини галявини.

Але буйна трава не давала вогненній смузі посуватися так швидко, як того бажали збуджені мисливці. Аж тут, гнані дивовижним інстинктом дикого звіра, з чотирьох чи з п'яти ніким досі не помічених нір одночасно вискочили лиси... За найбільшою, майже білошерстою лисицею викотилося на галявину четверо переляканіх вересклівих маленьких лисенят.

І тут сталося щось неймовірне. Хлопців двадцять ки-

нулися наздогоняти маленьких лисенят. Але зненацька самиця зупинилася і, вишкіривши сліпучо-білі зуби, вчепилася в запинало першого нападника.

Її одразу схопили три пари дужих рук. Хlopці взяли лисицю живцем. Впіймали і чотирьох малят. Ще двох лисиць забили імргади. Однією з упольованих була лисиця, яку підстрелив Ташша.

Стару лисицю зв'язали і засунули до шкіряної торби. В двох інших торбах сковали решту здобичі: в одній — живу, в другій — мертву.

Ото було вереску! Гасана назад до верблюдов несли майже на руках.

Адже успіх ловів звичайно залежить од кмітливості ловця.

— Хай живе Гасан-бен-Абу-ль-Гасан, який перехитрував сімох лисиць! — щиро й захоплено кричав Ташша, коли вершники вже сиділи на мегерах.

— Хай живе Гасан-ліс!

— Слава Гасанові-арголегові! — кричали всі, а найголосніше, звичайно, двоє вірних Гасанових друзів.

Отже, з усього видно, що Ташша не пам'ятив лиха. Йому тільки не хотілося, щоб увечері з нього сміялися дівчата.

Тепер Ташша щиро співав хвалу кмітливості кволого чужинця й анітрохи не заздрив його тріумфові.

Коли ловці вже були напівдорозі до осіннього табору племені н-у-сідів, їх наздогнали імргади, в яких дівчата забрали здобич з-під самісінського носа. Імргади розповіли, що вони під'їхали надто пізно й таким робом тільки сприяли надзвичайному успіхові дівчат — бо це ж саме вони в останню мить заступили путь антилопам, коли зацьковані тварини ось-ось уже мали втекти від переслідувачок.

Але що не кажи, а молоді ловці домоглися успіху — вони мали здобич: лисиць. Та коли хlopці дісталися до ущелини, на дні якої в призахідному сонці виднівся табір їхнього племені, всі завмерли.

З дна прірви під скрегіт десятків ребаз долинав моторний плачливий спів, похоронний спів кількох сот чоловіків, жінок, дочек і синів, які стояли навколо червоного аменохалового намету...

— Що сталося? — здивовано запитав ватажок юних принців, який з першого ж погляду зрозумів, що унизу, в таборі, умер хтось дуже поважний.

Ташшин найстарший брат, Улд Біска, супроводив самого аменохала в далекому фатальному поході — кажуть, аж десь до уеду Драа, на самий південь Марокко, за тисячу кілометрів звідси на північний захід. То кого ж — о боже! — з тих найвідважніших воїнів оплакує тепер у такій урочистій зажурі все плем'я?

— Аменохала вбито,—тихо й схвильовано проказав Гасан.— Ми знали це, але нам суворо заборонили й словом прохопитися, перш ніж наші шановні охоронці, ма-работи, сповістять про це міаад.

Сумна стоголоса пісня то здіймалася вгору над долиною, то знову перекочувалася й затихала десь унизу. Сонячна заграва уже позолотила обрій на заході, й над похмурим, облямованим у чорне кратером прірви густі-щали сутінки, аж поки морок оповив усю долину разом із сотнями її мешканців.

А похмура, аж моторошна пісня лунала й досі — їй не було кінця-краю...

Жоден вогник, жодна іскорка не порушували ту безпросвітну темряву, той кратер смутку. Звідти здіймався й там затихав скрботний спів людей, що гірко й безнайдійно оплакували свого молодого царя, уславленого героя, справжнього, безстрашного, благородного лицаря, якого на тридцять п'ятуму році життя замордувала рука вбивці.

**«НЕ ПІДДАМОСЯ
ЛІХОВІ!»**

- Т

е д ж е - н - у - с і д !
Плем'я султанів

усіх благородних лицарів Ахаггару! Знатні панії та шановні панове, цнотливі панянки та воїни, що мають додадчий голос на цих історичних зборах! Шановні орендатори землі, пасовиськ і стад! Вільновідпущеники та слуги! Послухайте уважно те, про що розповість один із ваших найдостойніших лицарів. І коли ви не хочете образити червону шкіру його благородного намету, то вірте їй довіртесь! До вас промовлятиме відважний Улд Біска, друг і двоюрідний брат вашого володаря!

Могутній і врочисто піднесений мокаддемів голос замовк.

Навколо великого вогнища, яке червоними омахами полум'я освітлювало пласке дно дикої ущелини, перекотився глухий гомін. Вітер доніс шум водоспаду, що линув недалеко з прямовисної скелі й розбивався об граніт.

Триста двосічних кинжалів, металевими браслетами прип'ятих до правиць, блиснули у вогненній заграві. Ці триста гострих кинжалів належали трьомстам молодим знатним воїнам н-у-сіді, які брали участь в нечувано сміливій експедиції до уеду Драа на південь Марокко. На чолі тієї експедиції стояв цар. Та коли цар з особистою охороною неперебачливо відокремивсь од головного гаркаху, його оточили шаанбські пастухи, і вперше в історії Сахари ахаггарський аменохал опинився в руках у свого найлютішого ворога.

Двадцять два тоболи — «почесні барабанщики», юнаки з найзнатніших родин ватагів усіх племен конфедерації, здійняли вгору бойові барабани племен туарегів. Барабани загули, ніби десь у мороці ущелини раптом прокинулися двадцять два грізni берберські чорногриві леви.

Ніщо не можна порівняти з нічним ревінням туарезьких барабанів. Те ревіння — наче саме втілення моці!..

Коли барабани нарешті замовкли, мокаддем поправив спущене запинало й сів на почесне місце високих гостей ахаггарської ради.

Потім підвівся Улд Біска й підняв бойовий щит. За старим звичаєм, сперся на нього, щоб мати змогу захиститися від списа, коли б його кинув ворог, присутній на раді.

— Нашого пана, милостивого аменохала Кхеддеша, нема вже серед живих! — промовив цей найближчий родич аменохала по чоловічій лінії і найвірніший його друг.

Всі прагнули почути сумну звістку безпосередньо з уст друга замордованого володаря. Тож на підковоподібному просторі табору, оповитому майже цілковитою темрявою, ставало тісно. З'їхалися представники багатьох племен. Уже було поночі, а до табору їхали все нові й нові представники племен. Прибули улад-сіді-бен-сід-маліки, тайтокви, кель-реала, ікдаеени, іргешімени, теджеге-мелени, дехто з імананів і орагенів, посли туарезьких азджрів. Декому з них давно минуло сто років. Були тут і такі, яким сповнилося тільки два роки. Матері наділи на них вбрання дорослих воїнів, аби ті, коли змужніють, могли похвалитися, що брали участь у цих загальних зборах туарегів. Повсюди стояли імргади — напіввільні орендатори берберських земель. Чорні раби трималися поблизу своїх господинь.

Всі були вдягнені у найліпші шати. Жінки прикраси-

ли свої смугасті святкові убори всіма родинними коштовностями. Чоловіки, якщо вони були потомственні воїни, вбралися в довгі сорочки-тікаміст з білої шовковистої вовни або з тоненької антилоп'ячої шкіри, пофарбованої в синє. На всіх були рясні шаровари-картеба з синього атласу, витканого в Судані. Довгі блузи з індигово-синього шовку під час спалахів вогню сяяли наче сталеві панцири. Поверх блуз чоловіки накинули пурпурові плащі, оздоблені золотом по краях і навколо шиї, а на грудях здебільща розкішно гаптовані. Коли ж такий плащ був зроблений з верблюдячої шкіри і пофарбований у червоне, то це вважалося справжнім багатством. Він коштував стільки ж, скільки стоголовий табун з найліпших верблюдіць. На червоних поясах-таментіках у розкішних піхвах висіли важкі мечі з хрещатими ефесами.

На голові туареги носили високі шапки з шовковими китицями й стъожками-відзнаками. Ці шапки разом з подвійним чорним запиналом були справжніми маскарами з забралами, наче в середньовічних лицарів, закутих в обладунок.

Жінки й простий люд наділи звичайні сандалі, але поодинокі ватаги братств мали на собі розкішні чоботи з червоного сап'яну. Лицар у пурпурному плащі, підпрезаний червоним широким поясом, у високих, аж до стегон, червоних чоботях, у високій шапці й у чорній

масці на обличчі був більше схожий на диявола, ніж на людину.

— Аменохала Кхеддеша нема вже серед живих! — тихо повторив натовп.

— Цю надзвичайно сумну звістку приніс мені Уфе-наєр. Я послав його разом з п'ятьма нашими братами назирці за підлотними шаанбами, коли ті за наказом аменохалового вбивці видалили до ущелини, через яку пролягла дорога до Уаргли, щоб викинути останки нашого замордованого володаря. Шаанби сподівалися, що ми, повертаючись додому, неодмінно знайдемо ті останки.

Запала лиховісна тиша.

Чоловіки стискали важкі двосічні мечі й списи — начебто присягалися смертю помститися лиходіям, які й досі не змили кров'ю свій злочин.

Далі Улд Біска розповів про той підступний бій. Про вбивство й про ганьбу гордої країни. Скінчивши розповідь, він низько вклонився вдові оскверненого царя й вигукнув:

— Хай по всій країні залунають барабани журби! Наша володарка мені сказала: «Накажи моїм іменем замкнути базари всіх міст і сіл на ознаку того, що всю купівлю-продаж, які відбулися від цієї миті, визнано недійсними. Хай люди й тварини покинуть базари! Хай усі товари лежать там без господаря й доглядача три дні й три ночі! А коли хто-небудь захоче щось привласнити, хай навіть попіл, того буде оголошено смертельним ворогом дорогої царевої пам'яті!» Оголошую також недійсними всі заручини та одруження, що відбулися б протягом дванадцяти тижнів з дня аменохалової смерті. Дітям, які народилися або народяться в цей час, милостива султанша під кінець трауру знову дарує життя, приклавши їх до своїх грудей, і вони стануть дітьми померлого володаря!

Найстаріший тайток підвівся й проказав:

— Присягаемося, що кожен муж нашого племені під час трауру від сьогодні їстиме лише ті страви, які приготує сам!

А знатна жінка з могутнього племені ргела проголосила:

— Чую твій заклик, старий Феруане! Жінки й діти! Коли й ви чуєте це, то встаньте, підіт' одягніться в усе найліпше і опівночі зберіться гуртом, щоб, покинувши

вигаслі родинні вогнища, вирушити із своїм племенем до могил предків!

Жінки, що стояли й сиділи навколо, підвелись і разом з дітьми, дівчатами, рабинями та дружинами імргадів, уклоняючись, покинули збори.

Незабаром вони повернулись у своїх найпишніших шатах, підперезані поясами з овочої шкіри, в найліпших блакитних і червоних фартухах. Кося прикрасили стрічками, на головах мали великі запинала, якими затуляли обличчя. Дзвеніли браслети, виблискували намиста, сережки й персні...

Тим часом окремі представники знатних родів по черзі виголошували найдивовижніші присяги: найпалкіше схвалення дістала пропозиція не голити й не розчісувати бороду. Всі присутні прийняли її одностайно.

На другий день по тому, як жінки повернулися від могил, де вони прокляли тіні вбивць, аменохалів труп було спалено. Разом з останками володаря спалили й силу-силенну дорогоцінних трав та олії, що їх принесли на похорон посли всіх племен і родів. Зірвавши великий червоний намет, воїни з заупокійною молитвою поклали на те місце попіл аменохала.

Потім у долині накидали могилу. Вона весь час зростала, бо всі посли, які приходили до султані, додавали до тієї могили каміння. В могилу, як і годиться, не впала жодна слізоза.

По всій країні справляли поминки, на яких ніхто не мав права вимовити вголос аменохалове ім'я. Те ім'я пішло в непам'ять — туарег ніколи не згадує померлого, хіба що тільки тоді, коли оспівує його перемоги.

Синам і дочкам геройів, тих, що загинули або з величими почестями повернулися після бою за звільнення аменохала з полону, в день аменохалового похорону за бажанням їхніх матерів змінили імена. Кожному дали прізвисько «вірний, любий». Від них у майбутньому пішло нове плем'я високошановних благородних імітрапланенів. Шістьох з них повелителька піднесла в дворянство. Дванадцятьом імргадам надала волю й дозволила разом з нашадками як вільним воювати справжнім мечем і заливним списом. Усім дружинам і матерям геройів подарувала землю, щоб ті могли прогодувати сиріт.

Наступного дня після похорону зібралися всі носії почесних відзнак племен. Вони склали присягу до ніг Фетум:

— Хай прийде хто завгодно й зруйнує наші знеславлені оселі, намети й оселі наших васалів, халути наймитів і хижки рабів! Хай випадить урожай і знищить геть усе знаряддя в нашому господарстві! Хай переб'є всю нашу робочу й рогату худобу, а також весь наш дріб'язок! Хай переб'є навчених до бою собак і мисливських хортів! Хай стягне з кожного з нас усе, що маємо на собі та в торбах при наших сідлах! Хай хто завгодно проколе нас стрілою, мечем, списом, або застрелить нас, або віднесе на власному щиті на розжарене вугілля, коли ми протягом року не помстимося за аменохала!

Після того, як присягнули носії почесних відзнак племен, прийшли почесні барабанщики-тоболи, після них — лицарі й воїни всіх двадцяти племен. Знову й знову лунали слова грізної присяги. Одні відмовлялися від своїх рабів, інші зрікалися племінних титулів та прибутків. І коли б родичі з жалю та співчуття не годували їх, то багато хто, мабуть, умер би з голоду. Адже надходила зима, і про виправу, так фанатично обіцяну, до весни не могло бути й мови.

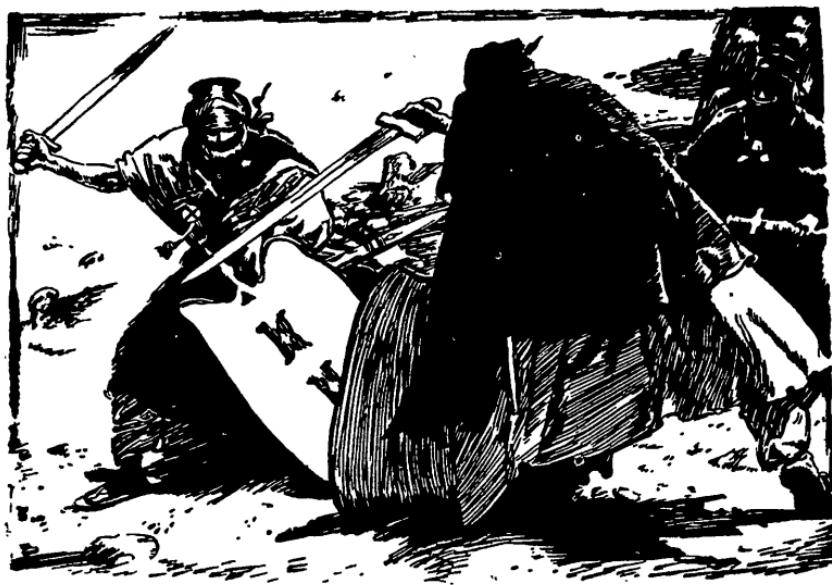
Неодруженні благали Фетум, аби та власноручно вишила їм на запиналі, що за ним кожен туарег ховає обличчя, якусь доброзичливу приповідку, або від широго серця написала на бойовому щиті якесь гасло-побажання, ѿ таким робом милостиво прилучила їх до гурту своїх шанувальників. А шанувальники вже почали оточувати молоденку вдову, щодня влаштовуючи всілякі змагання, аби привернути до себе її увагу.

Осінь була в розпалі. Плем'я згорнуло табір і перекочувало до оази Іделес. Там воно у супроводі безлічі гостей і шанувальників розмістилося в укріплених будівлях села, а також під мурами султанської резиденції, оточеної потрійним старовинним валом.

Ту грандіозну подорож на чудових мегерах довіку не забуде жоден з наших трьох хлопців.

Фетум ласково прийняла наших друзів і дала поцілувати руку. Потім вони разом з усією молоддю співали на аменохаловому агелі пісню, в якій народ уславляв свою володарку:

— Тебе питаютъ, чи має якась жінка Ахаггару синіші очі, ясніше волосся? Чи є в країні жінки вродливіші й цнотливіші? Хіба наша пані Фетум не супроводила

свого хороброго чоловіка в сіdlі бойового верблюда в усіх походах, поки народила йому дитину, яка стане нашим царем? Хіба наша повелителька Фетум не брала участі в усіх наших походах, аж поки не стала матір'ю? А яка героїчна жінка у вирішальну мить підбадьорювала свого сина словами полум'янішими й жестами рішучішими? Хіба вона не ділила з нами, неначе справжній воїн, всі знегоди безконечних мандрів пустелею? Хіба вона вимагала води чи фініків, коли їй дошкуляла спрага або голод?

Фетум, зачувши улесливу пісню, вийшла зного по-мешкання й перед натовпом, що гучно благословляв її, поцілувала жилаві руки старих, які співали разом з молоддю. А оскільки вдова не хотіла, щоб її занадто величали, то попросила лицарів, аби ті замовкли, бо вона щиро сумувала за своїм коханим чоловіком і вважала, що негоже вдові слухати славослов'я. Закохані лицарі пішли з агелу по країні, й незабаром скелі навколо Іделес в радіусі десяти годин їзди були геть списані ім'ям найвродливішої та найліпшої жінки Ахаггару.

Князі та посли приїздили з Тімбукуту, Туата, Радамеса, Рата, приїздили і з далеких суданських дворів чорних нігерійських володарів. Приїздили туареги кель-ові

з гір Аїру, темні тіббули, з гір Тібесті. Приїздив шейх пастухів кель-аюліммідів з Кого біля Нігеру, чорний гарратимський шейх із Туата, а також багаті кайди з Більми й Тауденні — цих двох найважливіших сахарських соляних копалень. Ба навіть із Марокко приїхало кілька знаменитих купців, які зроду-віку платили ахаггарцям проїзне мито. Весь у золоті й пурпурі, в супроводі розкішної гафли рабів, прибув посол марокканського султана, бо марокканський султан з давніх-давен був халиф церкви, до якої належали ахаггари. Фетум той посол улесливо називав «царевою двоюрідною сестрою».

Пишні посольства, яких супроводили й по п'ятсот озброєних воїнів,— а найпишніші серед них — посольства туніського бея та марабута — шейха Ель-Баккайя з Тімбукту — привозили високошановній удові дари: старовинні килими казкової цінності та коштовні шовкові тканини, гаптовані золотом. Фетум приймала посольства милостиво й з гідністю. Її почесна варта, яка зросла до двохсот молодих дворян, дістала чудові святкові шати із суданського шовкового атласу, аби гості бачили, як їх тут шанують. Ахаггарські лицарі не могли справити собі такі чудові шати самі, бо попри свою знатність і спорідненість із султанами вони — бідні. І гостинність царського двору, якою лицарі користувалися цілу зиму, надавала їм можливість принаймні раз на день досхожу на годувати свої родини...

— Зворотний бік усієї цієї слави,— сказав меткий Карембу Гасанові,— полягає в тому, що всі ці туарезькі вельможі як слід їдять у вдовиному замку...

— Та що ти! — здивувався Гасан, сприймаючи слова Карембу за жарт.

— Коли б ти знов, які жалюгідні прибутки мають оці пихаті туареги!

Бабула кивнув головою, й тому Гасан запитав:

— А звідки ти про це знаєш?

— Пхе, та хіба ж я князь чи сіді? Вони ж мене спочатку вважали за раба! А тому я пішов до їхніх імргадів і програв кілька мідних монет. Ми швидко з ними залишалися, і я за годину знову знав комори тих славних воїнів ліпше, аніж власні діряви кишені! Ну, то що ж, на твою думку, має такий знатний туарег?

— Напевно, поля, стада, будинки, комори, рабів...

— Помилляєшся: нічого, крім голоду. Я ж тобі кажу: зворотний бік слави! Кожен могутній рід має пастухів

і родових орендаторів ґрунту. Проте туарег не має стільки рабів, аби їх вистачило для всіх орендаторів. А що ж орендатор? Того не можна ані вигнати, ані продати. Орендатора успадковують так само, як ґрунт і взагалі все господарство. Крім того, орендатор-імргад разом із своїми синами в усіх битвах воює пліч-о-пліч з паном і повинен оддавати панові дві третини воєнної здобичі — то хіба ж можна відмовитися від такого годувальника?

Імргади також бербери, але колись, за давніх часів, переможені в бою. Тепер вони з численними родинами живуть на своїх малих ділянках часто-густо куди лішче, аніж їхні пани.

Але найцікавіше ось що: земля тут належить жінкам, і успадковують її жінки. Хижки й взагалі більша частина вбогого туарезького маєтку належать також жінкам і переходять від матері до дочки...

Отож через злидні туареги такі забіякуваті та непосидющи. І хоч жінки мають тут дуже мало, але все-таки більше за чоловіків. У чоловіків є тільки те, що вони видеруть у сусідів або зароблять у купців. Родина живе з того, що чоловік заробить, коли несе сторожову службу, — він кілька місяців охороняє караван купців під час подорожування в глиб материка, — або виторгує який лантух борошна на ін-салаському базарі. З жінчного маєтку родина живе тільки в добу великого голоду.

Податки, які імргад сплачує хазяйнові, невеликі. Він повинен виростити своєму володареві за рік одну верблюдицю, дати горщик верблюжого масла, децию меду та трохи проса. Але імргад має годувати рабів, і тому в неврожайний рік імргад разом із дітьми благає свого хазяйна, аби той не дав їм вмерти з голоду й послав куди-небудь у похід. Імргад воліє краще вмерти на полі бою, ніж страждати з голоду. Якщо ж видається врожайний рік, то милостивий пан тиждень живе то у того, то у іншого орендатора «свого маєтку» й разом із своїми рабами геть об'їдає їх. Адже туареги справжнісінські ненажери.

— І справді, я ще зроду не бачив таких їдців! — засміявся Гасан.

— Недаремно кажуть, що ситий туарег з'їсть стільки, скільки п'ятеро арабів, які п'ять днів голодували. Коли це й перебільшення, то не дуже велике.

— М'ясо туареги їдять раз на рік, коли гостюють у сусідів. А так вони цілісінський рік в сіdlі, весь час у мандрах.

— То чого ж вони тоді не працюють?

— Е ні, вони працюють. З кожної більш-менш при-
датної степової билинки плетуть рогожі. Що завгодно
змайструють із шкіри. Вони дуже спритні ковалі й лу-
дильники, природжені ремісники... Але з чого ти майстру-
ватимеш, коли твоя країна — сущільний камінь, а там, де
є трохи ґрунту,— немає й краплині води? Оазу Іделес,
кажуть, було принесено до тутешніх джерел у кошиках,
навантажених на змучених віслюків. Землю несли до води
за кілька десятків миль. Та, зрештою, скільки землі мож-
на отак перенести? А тут іще після кількох місяців посу-
хи рине злива, й усю з такою мукою принесену землю
за п'ять хвилин зміє бозна-куди!

Отакі розмови Гасан, Бабула і Карембу вели тепер
досить часто, бо здебільша бували на самоті, сидячи в на-
меті, по велетенських масних заонах якого, сплетених
із стяжок шкіри та тоненької верблюжої вовни, без угаву
періщив холодний зимовий дощ та подеколи люто шма-
гав навальний гірський вітер.

Хлопці лежали в хутряних спальніх мішках та ху-
кали на закляклі руки або ж гріли їх над розжареним де-
ревним вугіллям у глиняній посудині, що стояла між
іхніми ліжками, зробленими з рогожі й підвішеними над
мокрою паруючою землею.

Долиною, відкритою до гірської сивуватої синяви,
дув кигучий плачливий вітер. Він подеколи заглушував
монотонну сумну пісню дощу й виганяв з розколин скель
велетенські хмари випарів та клуби туману.

А бувало й таке, що на світанку, відхиливши рогожу,
хлопці скрикували з подиву: все навколо біле від снігу!
Де це? В тропіках чи в горах Кабілії? Поодинокі фіні-
кові пальми, витягнувши, мов жирафи, шиї з-під сніго-
вого запинала, вилискували вічнозеленою перистою
кроною.

Проте ці чари розвіювалися за кілька хвилин — коли
в глибинах скель спалахувало яскраве ранкове сонце.
Тоді земля знову ховалася в тумані, і десь опівдні гори
заливала така задушна, нестерпна спека, що руки става-
ли наче налиті свинцем.

Тільки найвиці шпилі, що стриміли у блакитній дале-
чині, світилися білими сніговими шапками й вигравали
чи то криваво-червоним, чи то холодним синьо-зеленим
слявом.

А одного дня мандрівники справді-таки набралися страху.

Чорна хмара, яку грайливий вітер випадково не розбив об химерно потріскані скельні вежі, просковзнула до розлогої пласкої долини й поповзла понад самісінькою землею. Тільки тепер можна було відчути, що село Іделес лежить на височині двох тисяч метрів. Прозорий, сонячний і гарячий полудень за кілька хвилин перетворився на зловісний присмерк, насичений випарами. А ще за кілька хвилин здійнялася нестримна буря. Блискавиці крижем розтинали не небо над головою, а простір унизу, в незліченних підступних, похмурих прірвах.

Цілісінський вечір і ніч темряву осявали спалахи сліпучого вогню, без угаву гуркотів грім і відбивався стоголосою луною. Тисячі блискавиць за хвилину запалювали каламутну й мокру темряву, до якої з розколин у скелях ринули оглушливі й люті водоспади. Камінні брили,

що, може, сто, а то й тисячу років стирчали над стрімкими прірвами, тремтіли в своїх гранітних ложах, і одна чи дві скотилися з таким неймовірним гуркотом, що заглушили навіть громотіння бурі, яка в своєму шалі не мала, здається, ні кінця ні краю.

Тієї ночі в горах од блискавиці вщент згоріло кілька халуп, загинуло десять чоловік, а багатьох верблюдів, що ховалися в ущелині, згодом знайшли спалених на вугілля.

Цю бурю люди згадуватимуть десятиліття. Синьої гірської ночі, під небесами, увінчаними незліченними сувір'ями, чоловіки складатимуть на агелі довжелезні пісні про двобій тутешніх духів з духами сусідніх азджрів, страхітливий ворожий наїзд яких було рішуче відбито.

Пекельна буря була, так би мовити, заключним акордом зими з її щодennими зливами й холодними ночами.

Ранком по тій бурі порожевілі снігові шапки гір Гікени й Вадану видавалися в росяному сяйві чи не вдвічі менші, ніж досі.

Зима кінець кінцем відступила з високих нагір'їв, а дощ, який кілька днів підряд запинав обрій, був на диво теплий, лагідний і ніс з собою якусь таємnicу передвесняну знемогу. Проте дощова пора на нагір'ях центральносахарських гір і в тисячах похмурих та безладних ущелин із чорно-синього, в блискотливу білу смужку кварцових жил сахарського пісковику порушила перебіг вроčистих зборів.

Люди, які з далеких країн примчали поклонитися овдовілій володарці, роз'їхалися.

У зимових таборищах родин і родів ахаггарських туарегів о дощовій порі чоловіки завжди починають клопотатися господарством.

Колоди дорогоцінного дерева — справжнього скарбу, що його привозять з неозорих лісових просторів західно-африканського узбережжя, — вправні й терпеливі руки чоловіків перетворюють на чудові миски, тарілки та великі ложки. Жінки ті вироби розмальовують простим, але напрочуд гарним народним орнаментом. Старі плетуть кошики, дівчата, зібравшись у гурт, співаючи плетуть тонкі рогожі з податливої степової трави гафлі. Пастухи овець та верблюдів приносять шкури, які протягом літа сушаться на сонці. То шкури антиlop та хутра дрібних ссавців, упользованих в степу. Ті шкури вимочують в настоях чинбарників рослин, вичиняють і оброб-

ляють. Перед наметами жінки тчуть на простих ткацьких верстатах грубу вовну, цупкий льон і древесні пальмові волокна, змішані з ликом чагарника, з якого видобувають славнозвісну в цих краях арабську гуму.

Ту арабську гуму збирають скрізь. Заради неї часто споряджають виправи чорних рабів, котрі приносять гуму у велетенських глиняних джбанах з передгір'їв, про які знають тільки вони. Так само велику увагу приділяють тут заготові страусового пір'я. Найспритніші жінки роблять з тим пір'ям справжні дива. І внизу, на ін-салаському базарі, за нього можна буде виміняти більше жита, пороху та шроту.

Можна було б довго розповідати про наполегливу працю цього простого люду в зимовому таборищі побіля розлогоного й розпорощеного по долині села Іделес.

Гасан, Карембу та Бабула годинами милувалися силою й спритністю тутешнього коваля, якого туареги шанували як особу дуже поважну,— посада майстра-коваля в племені майже завжди належить родичам шейха. Гончарство теж викликало в хлопців великий подив. Гончарський круг од самого світання обертається без упину, а спритні руки майстра чаклювали над ним, створюючи прості чудові миски й важкі велетенські каолінові вази, в яких на Сході споконвіку зберігають дорогоцінне зерно.

Скільки ж то побачили й скільки почули діти! З великими труднощами вивчали вони мову своїх предків.

Найкраще велося Бабулі, найгірше — Карембу. Карембу хоч і зінав уже чимало слів, проте з вимовою в нього було не гаразд. Бабула заприятелював з пастухами й тижнями ходив з ними вузькими гірськими річищами по траву, яка тепер, у дощову пору, виростала скрізь, де між камінечкам у вузесенькій шпаринці або в западинці на скелі затрималося хоч трішки землі. Гасан у тих виправах участі не брав. Карембу пішов, так би мовити, в науку до славнозвісного чинбаря, який напрочуд гарно фарбував у великих ступах козячі шкури, а Гасан залюбки відвідував тутешню школу, де ретельних учнів та учениць вчили марабути. Тут вивчали арабщину, письмо, історію, математику, астрономію і дуже багато уваги приділяли поезії. В поезії кохалися й дорослі, адже недаремно кажуть, що кожен туарег — природжений поет і музикант.

Зима перешкодила обом марабутам вирушити в зворотну путь. І тому, коли матері (а матері тут самі вчать

своїх дітей читати й писати, бо вони освіченіші за чоловіків, яким у безперервних подорожах та пошуках заробітку нема часу поглиблювати свої знання) попросили марабутів повчити дітей, обидва охоче погодилися. До школи приходили літні жінки й з ретельністю навчалися всього, що викладали їхнім дітям.

Гасан допомагав учням виконувати завдання і таким чином став помічником учителя. Учні та учениці радо запрошували хлопця до себе, і незабаром він уже знав життя простих родин куди краще, ніж обидва його приятелі.

Вдосвіта молоді лицарі після купання в крижаному гірському потоці робили гімнастику. Спершу вони робили вправи з велетенськими й надто важкими для підлітка металевими списами. Потім вели бій з мечем і щитом, під час якого не в одного текла кров. Варто було тільки забаритися на частку секунди, не встигнути затулитися щитом — і гострий, наче бритва, бойовий меч, що ним туарезький воїн володіє як ніхто інший, залишить на тілі юного лицаря кривавий слід.

Опівдні, коли й узимку спека буває нестерпна, а розжарене повітря починає тримтіти, наче в пропасниці, сини суворих лицарів цілісіньку годину тренувалися в киданні списа.

Гасан мусив брати участь у тій небезпечній грі й за весь час перебування в Іделес міг побалакати з своїми друзями лише в ті дні, коли періщив дощ.

Але як змінився хлопець! Його кволі руки після болячих і виснажливих вправ швидко зміцніли й стали такі ж дужі, як і руки інших хлопців. Перші два тижні він лягав спати, нарікаючи, що в нього геть пошматоване тіло, що в нього «lopнув сухожилок», що йому, певно, порвався шлунок... Він не засинав, а швидше непритомнів.

Можливо, марабут Захаріаш першого ж дня натякнув вихователеві юних воїнів, аби той як слід узяв у роботу тендітного хлопчину. Хеліл познайомив Гасана з його однолітками і вимагав од новачка все, що й од хлопців, які тренувалися з семи років.

За кожен поганий кидок, за кожен невлучний удар — покарання. Хлопець, котрому суперник виб'є з рук меча, повинен спинатися по прямовисній скелі, під якою лежала мертвa заводь з крижаною водою.

Отак Гасан за п'ять місяців пройшов крізь усі най-

тяжкі випробування, які за кілька років роблять з молодого туарега людину нечуваної спритності, наполегливості, витривалості й хоробрості.

О четвертій годині ранку — купання в крижаній воді гірського водоспаду, потому — нескінченне ходіння з неймовірно важким списом і щитом, потім — поєдинок, на зразок середньовічних турнірів, зі списами, але без коней. Після поєдинку — стрільба з лука та рушниці по рухливій мішенні — за мішень може правити будь-який сполоханий птах, бо туарег уважає, що кожен птах, так само як і риба, — це погань, і жоден туарег, коли він шанується, не скуштує їхнього м'яса, навіть якби умирав з голоду.

А тоді знову купання й школа...

Але не думайте, що потому настає ситний обід! Замість обіду — знову бій з мечем та щитом або вправи в сідлі — і все те в найнемилосердішу денну спеку.

Водночас із хлопцями муштрують і школених до бою мегерів.

Туарезьке верблуденя-асаха від народження живе з туарегом у ҳалупі, наче домашній' пес. Діти граються з ним. Але після другої стрижки на верблуденя чекають важкі випробування. На веселому родинному святі господар загостреною цуркою проколює верблуденяті ніздрю. Рана швидко зарубцьовується, але цурка, яка лишається в ніздрі, не дає верблуденяті ссати материне молоко, й воно змушене шукати пашу.

Навесні наступного року молодого мегера знову стрижуть, а наприкінці року починають вчити підкорятися слову. Він повинен за наказом схопитися на ноги або нараз зупинитися. Це навчання триває доти, доки верблуд зможе без нагляду пролежати, не поворухнувшись, двадцять чотири години.

Кінець кінцем ковалъ просуне йому крізь ніздрі кільце, в яке потім просмикують ремінці вуздечки. Відтоді молодий верблуд носить на собі сідло й вершника. Тварину треба вчити вклікати. Й підводитися за наказом, а також бігти вчвал скільки є сили. Цієї пори верблудів муштрують молоді лицарі, які й самі звикають мчати чвалом у сідлі в полум'яну спеку поміж розпеченими скелями.

Тимчасом як спритний Карембу навчився вичиняти й фарбувати шкіри особливим способом, а також трохи навчився мистецтва карбування по криці в старенької,

славнозвісної жінки, яка від ранку до ночі попахкувала люлькою, карбуючи метал чи складаючи неперевершенні орнаменти з перламутру; тимчасом як Бабула безупинно мандрував гірськими схилами і теж навчився багато чого корисного, передусім, полювання на гірських цапів, Гасан пройшов чудову науку, зміцнів і виріс.

Через два тижні після лихої бурі прийшла перша піредвінниця наступаючої короткої й бурхливої гірської весни.

Лицарі й знатні юнаки, що приїхали з далеких передгір'їв, влаштували перед замком султанщі турнір, хизуючись кавалерійською спритністю, силою рук та грізною підступністю ударів.

Хоч про це ніхто не говорив, але кожен знат, що султанша повинна вийти заміж. І хоч потім вона і її чоловік мали володарювати тільки до повноліття султанового сина Іменаса, кожен юнак доброго роду за любки віддав би геть усе за титул амгара¹, за дев'ятнадцятилітню вродливу, знатну, хоробру й благородну жінку, якою була наша повелителька Фетум.

Турніри тривали до самої ночі. Одразу ж після боїв посеред двору збиралися жінки й співали імпровізованих любовних пісень, акомпануючи собі на старовинних лютнях. Молоді лицарі стояли півколом перед вродливими співачками, вbrane на їхню честь у свої найкоштовніші шати.

Після одного такого велелюдного свята нарешті підвела султанша й мовила:

— Багато хто з вас просив моєї руки, але всі дістали одну й ту ж відповідь. Я пригнічена горем й дбаю тільки про свої удовині обов'язки. Залиште мене в моїй самотіні до весни — до тієї пори, коли стада звичайно потребують досвідченої руки мужа й володаря. Але перш ніж хто цієї весни порядкуватиме нашими стадами, нам треба заплатити по рахунку...

— Помста!

— Хоч я й кажу тільки: заплатити по рахунку, але це означає, що той рахунок має бути підписаний кров'ю злочинця! Так, присягаюся життям моого осиротілого сина Іменаса, вашого майбутнього шейха: хто з вас принесе мені голову Бен Манзура, тому я стану дружиною!

Грізні, темні, закутані у запинала, воїни підвелися й під голосні вигуки потрясли важкими мечами, і на тих

¹ А м г а р — володар, князь.

мечах на мить спалахнули червоні відблиски двох величезних вогнищ, вогняні омахи яких злетіли в нічне небо.

Так було складено лицарську присягу. А після наради, яка тривала цілу ніч, багато найдосвідченіших імргадів вирушили вдосвіта з Іделес, щоб простежити за ворогом і не лишити поза увагою жоден його порух. Адже наблизався той день, коли ненависні шаанби мали переганяти свої численні стада верблюдів та коней, що зимували під захистком добре укріплених і озброєних оаз, до височин, вкритих буйною весняною зеленню.

Чваньковитий шейх Бен Манзур, суворений володар північної Шаанби, теж змушеній разом із своєю родиною вирушти слідом за челяддю, бо, за стародавнім непорушним законом, шейх пастушого племені — це передусім суворений ватаг пастущих кочівель і поодиноких таборищ войовничого арабського племені.

Тому туареги послали розвідників аж до уаргельської долини й до гір, що здіймалися на північному заході за плоскогір'ям побіля Лагуата. Розвідники повідомляли далеко в гори про лаштування та постачання окремих сіл Шаанби.

Нарешті було повідомлено, що шаанби з першими сотнями верблюдів вирушили вгору до височин, а за ними незабаром мали податися й інші.

— Завтра рушимо в похід, щоб привезти тобі наш весільний дарунок! — оголосили розпалені вершники.

— У цей нерівний бій ви не підете без мене! Я виrushаю з вами в перших лавах гаркаку! — захоплено вигукнула Фетум.

До самого ранку в таборі панувало пожвавлення. А вранці й справді султанша на чолі трьохсот найznatніших неодружених молодих ахаггарців у супроводі васалів і слуг племені вирушила проти підступного араба, певного, що ніяка сила в світі не зможе дістати його на його сувореній і багатолюдній території.

Вгодовані стада арабських шаанбів на густо заселеному передгір'ї завжди могли знайти порятунок в численних і добре захищених ксурах, тобто укріплених селах, та борджах — цитаделях, побудованих біля великих і повноводих колодязів на дні ущелин з прямовисними камінними берегами. Численні округлі невеличкі гори були надійним захистком і вигідними позиціями.

Пихаті, відважні й жорстокі шаанби — арабські кочівники, які в сімнадцятому столітті за нашим літо-

численням захопили ці родючі сахарські пасовицька в розрізних берберських племен, були певні, що їхній тил надійно прикривають високі гори Сахарського Атласу. Що з обох боків, на сході й на заході, їх захищають безводні піщані пустелі Великий Східний Ерг і Великий Західний Ерг. Через нестачу колодязів у ці недозірні пустелі не могло вирушити велике військо, бо воно безперечно загинуло б од спраги. А безмежні моря лиховісних барханів не дали б зможи відбитому ворогові повернутися крізь них до далекої домівки й колодязів.

Тож коли тил Шаанби так надійно був захищений високими горами на півночі, а вузькі перевали тих гір захопили ворожі загарбницькі війська французького короля, то середні гори, що належали Шаанбі, утворювали наче трикутник, спрямований вершиною на південь. По трьох кутах ту територію обороняли могутні міста. На півдні — Ель-Голеа. На північному сході — густо заселені долини та оази навколо тутгуртської фортеці, де випасалися стада породистих бойових коней, славнозвісних своїм швидким чвалом. А між Ель-Голеа на південному куті і Тутгуртом у глибокій улоговині лежала Уаргла — центр східної оборонної смуги Шаанби.

Західну частину цього уявного трикутника становили сім міст республіки Аль-Мзаб, що тулилася десь посеред сотень безладних долинок, вкритих голим гострим камінням. Крізь це каміння пролягала долина Мзаб з трьома тисячами штучних колодязів, видобуваних у твердо му вапняку доломіті завглибшки 120, ба навіть і 160 метрів.

Так само, як Тутгурт на сході, цей простір на заході замикала скеляста фортеця й місто Лагуат, чи Аль-Аруат, неприступне гірське гніздо арабських султанів Бену Лаарба, що лежало на височині 900 м над рівнем моря, під захистком високих гір Джебель Амур.

В означеному трикутнику, нахиленому від північного заходу до південного сходу, було близько десяти великих ущелин, одна поряд одної, які під час весняних та осінніх дощів ущерть наповнювалися водою. Колись тими ущелинами струмували могутні річки й ліворуч вливалися до повноводного Уед-Міа. Уед-Міа витікав на плоскогір'я Тадемаїт, на південь од Ель-Голеа, ніс свої води улоговиною уаргельського басейну, а біля Тутгурта зливався з Ігаргаром — наймогутнішою рікою, що текла з ахаггарського масиву до казкового Трітонова моря. Про

існування в сиву давнину цих морів та річок нині свідчить ціла низка південноалжірських і південнотуніських солоних озер, а також ті велетенські долини, до яких тепер лише в дощову пору стікають води з високих гір.

Навесні завжди доволі води для стада, що випасається на зелених берегах та на колишньому дні цих доistorичних річок. Залишки води просякають крізь ґрунт і, захищені таким робом од висихання, течуть під валняковими каньйонами. На зелених стежках, що в'яться по дну ущелин, пастух протягом цілого року може знайти питну воду, якщо викопає неглибоку ямку. Тож навесні й восени кочівник випасає стада по схилах уедів і напував їх з великих калюж дощової води. Коли ж настає гаряче літо, кочівник зганяє свої стада на дно такої ущелини, і худоба там має пашу. Тому середні гори Шаанби — це край багатого скотарства. А табуни баских коней та стада породистих верблюдів становлять силу племен шаанбів, адже в пустелі тільки той сильний, хто має доброго верхового коня, верблюда та великі стада.

Городяни в цій країні тільки частково живуть з фінікових гаїв, малесеньких садів та полів жита. Добра половина населення має зиск з караванної торгівлі. І ті, й інші мешканці міст підтримують дружні стосунки з могутніми степовими пастушими племенами, бо караванна торгівля в пустелі потребує ревних охоронців.

Безсоромна зажерливість войовничих арабських пастуших племен досягла такого ступеня, що життя герратимів, темношкірих хліборобів та садівників, не дуже відрізняється від зліденної життя суданських рабів.

Шаанби могутні й заможні: по-перше, вони мають багатющі стада, а тому володіють пустелею та оазами, заселеними працьовитим людом; по-друге, вони мають прибуток від сільськогосподарських культур — фініки для власного прожитку й доскочу фуражу та добірного зерна для коней; по-третє, їм платять торговці за те, що їхні каравани проходять теренами, доволі забезпеченими водою. Шаанби беруть чималу данину за охорону базарів, де за міцним міським муром можна купити або продати золотий пісок із Судану, збіжжя з родючого середземноморського узбережжя, а також рабів, яких приводять сюди в ярмі, досмерті змучених страхітливим переходом через безмежну пустелю.

Отакий стислий опис країни, яка зветься Шаанба. Південну частину цієї країни становить куди біdnша,

майже гола пустеля з дуже важливою фортецею — замком стародавніх берберських султанів — Ель-Голеа.

До цього могутнього підступного капкану й вирушили триста туарегів, аби в центрі суверенної землі покарати свого одвічного жорстокого ворога.

У безмежну Сахарську пустелю прийшов травень.

І хоч чужинцеві це може здатися дивним, але й на спраглій сахарській землі травень — найчудовіша пора року.

На початку травня від негритянського півдня через Сахару на північ у похід вирушають каравани з наладнованими збіжжям в'юками, бо настає найсприятливіший час для подорожей,— Сахара щедро дає усім людям воду, а тваринам — соковиту пашу.

Кочові пастуші племена по всій Сахарі згортаютъ намети й переганяють зголоднілих тварин у недозірні степи, які з настанням травня вкриваються зеленню.

Туарег також сходить із своїх суворих гір, щоб за-безпечити худобу багатою пашею.

Невелика, але грізна була армія ахаггарських туарегів,, на чолі якої вишив двоюрідний брат замордованого султана, Улд Біска, й до якої пристала Фетум.

Як швидко змінюється все на світі!

Ще зовсім недавно найслабкіший з-поміж триполійських хлопців був Гасан, а тепер сама ахаггарська володарка взяла його до цього добірного бойового ударного загону як одного із своїх пахолків, бо Гасан за тиждень до цього походу успішно склав іспит з верхової їзди і із стрільби «з довгої рушниці».

Звичайно, він ще не міг змагатися з деякими юними туарезькими принцами в двобої на мечах або на списках чи на ратищах. Такий бій вимагав багаторічного наполегливого тренування й спартанського способу життя з дитинства. Але вже те, що Гасан добре тримався в сіdlі на найпрудкіших мегерах і, стріляючи, добре влучав у ціль — неабиякий поступ, тим більше, що в здоровому гірському повітрі недавно ще тендітний хлопчик швидко зміцнів і став мускулястим, загартованим вершником пустелі.

Тепер «малий» Гасан мав власного «стаєнного» Бабулу й особистого «vasala», тобто «зброносця», спритного

негра Карембу, який, зрозуміло, з братерською любов'ю піклувався про свого юного «лицаря».

Вісім днів, які тривала подорож, були важкі для кожного, хто вперше брав участь у такій віправі.

Адже за всі ті вісім днів походу жодного разу не напнено намету, жодного разу не розпалено вогнища. Загін виrushав завжди поночі, при тъмяному сяйві зірок, о третій годині ранку, підкріпившись кучерявою капустою, меленими фініками і запивши все це теплою водою. Опівдні, коли спека ставала нестерпною, туарег тільки змочував спраглі вуста.

І лише тоді, коли опускалася ніч, ватаг коротким посвистом давав наказ отaborитися.

Тут кожен наїзник виймав із шкіряної торби дві чи три жменьки фініків та висохлого капустяного листя й жадібно з'їдав їх. Потому довго й блаженно пив воду, коли, звичайно, табір стояв не дуже далеко від якоїсь калюжі. Згодом слуги починали клопотатися про обох господаревих вербллюдів — у поході на одному іде вершник, а другий тим часом відпочиває, маючи на собі тільки трохи ҳарчів і необхідний запас води. Завжди, коли тільки було можливо, гарках таборився на зеленому пасовиську або поблизу чагарника, де верблюди мали їжу: вербллюд може довго не пити, але без свіжої паші він довго не витримує.

Розподіливши поміж собою години варти, кожен вершник вигрібав у піску довгасту ямку, з одного боку встремляв щита, клав під нього сідло — й готове затишне ложе. Біля правиці в землю встремлялись списи й ратища. Сідло правило за подушку, а щит захищав сплячого від піску, що його нічний вітрець піс низько над землею. Потому туарег загортався у великий важкий плащ і спав до години від'їзду.

Під час походу ніхто не розмовляв, хіба що тоді, коли перед гаркахом з'являвся стрімкий горб і доводилося підбадьорювати мегерів співом цілого хору вершників.

Авжеж! Гарках-бо прямував на північ. Спочатку він просувався, не упускаючи з очей струменисті води Ігаргару, але на рівні Ін-Салаха зробив великого гака на захід, щоб обминути Тімассанін. Адже Тімассанін і пасовиська Тінгерту за оазою належали азджрам, з якими ахаггарці сваряться зроду-віку.

Улд Біска прямував далі, до долини *Mia*, сувореною територією Улад Бу Гамма.

Почерез Тадемаїт, де могутній Уед-Міа завертав на північ, трохи на схід до Ель-Голеа, гарках ступив на територію шаанбів.

Ці останні дні походу були неймовірно важкі.

Проте гарках клусав уперед під надійною охороною — адже всю його путь від таборища до таборища визначали розвідники, які очікували своїх лицарів напівдорозі денного походу. Розвідники повідомляли гарках про пересування всього живого в районі й супроводжували загін до наступного сторожового поста.

Оде й був той дивовижний міст із незображені вісімнадцяти очей та вух, по якому щоночі мчали гінці, наче невидимі духи, котрі знали, що хвилину тому сталося за сотні миль попереду й позаду.

Тільки завдяки цій бездоганній організації похід, який звичайно триває місяці, похід, спрямований у саме серце ворожої країни, пощастило здійснити за вісім днів.

Восьмого дня близько півночі військо месників дісталося до чудового, прихованого від стороннього ока, захищеного закутка в Уед-Міа. Звідси до Уаргли було двадцять хвилин їзди прудким чвалом.

Розвідники оглянули розлогу оазу та її околиці і діповіли, що велика валка бену-шаанбів суне до уеду Несса, який в'ється на північ од уеду Мзаб. Знаменитий уед Мзаб ніби брав свій початок на схід од Берріана, одного з міст республіки Мзаб, що лежало на кордоні мзабської хебки — розлогого лабіrinta вапнякових скель. Цей лабіrint простягався на три тисячі квадратних кілометрів і ховав у собі семеро святих міст сахарських пуритан.

Вислухавши донесення, Улд Біска спохмурнів.

Шаанби не сліпі й не глухі. Вони чудово орієнтується в цій місцевості. А чужинець без провідника заблукає в ній за кілька хвилин.

Мзабська хебка споконвіку мала лиху славу. Тут сила-силенна долин, двісті, а то й триста метрів завглибшки, і схожі вони між собою, як дві краплини води. Скільки сягає око, — сивий, безводний вапняк доломіт і тисячі небезпечних чорних розколин та прірв, які знецька розверзаються під ногами мандрівника.

Передбачливому Бен Манзуріві пощастило виявити перевдягнених туарезьких розвідників, які никали по країні, і тепер він просувався із своїми стадами й тисячним військом щораз вище зеленою долиною Несса, звід-

ки легко було сховатись од ворога, чи то до уеду Мзаб, чи то у лабірінті хебки. Він міг також вийти і на спекотливий північний захід під оборонні мури Лагуата й віддатися під захист султана Бену Лаарба.

Гарках із трьохсот легких вершників пустелі, які дісталися аж під саму уаргельську оазу, не міг, зрозуміло, вступати в бій, де кожне селище перевищувало його кількістю чоловіків, які здатні були носити зброю. А перед чудовою вогнепальною зброяю місцевих воїнів меркла навіть мужність туарегів.

Тож зрозуміло, чому спохмурнів Улд Біска, почувши про несподіваний похід у десять разів могутнішого ворога.

Навіть якби про туарегів шейх Бен Манзур і не знав, а тільки запідозрив щось, то й тоді він міг попросити у близьких йому шейхів з Метлілі та Ель-Голеа військової підтримки.

А ті на південному заході та південному сході оточили б відчайдушно хоробрих вершників, і потому на півночі Бен Манзур уже сам знищив би чужинців.

Тієї ночі, коли надійшло тривожне повідомлення про похід проникливого шейха Бен Манзура з його численною челяддю й стадами на північний захід травистим уедом Несса, у напрямку до Берріана, на кордоні мзабської хебки, власне, й розпочалася ця жахлива війна.

Вранці ахаггарський гарках вирушив на відкриту рівнину. Своєю раптовою появою він викликав чималий переполох в Уарглі та в усипаній селами долині. Бо, якщо серед білого дня триста туарезьких вершників на важилися з'явитися в серці ворожої країни, то, певно, наступної ночі вирине тисячна армія, щоб розпочати бій за місто й спустошити надзвичайно цінні фінікові гаї. Адже фініки — багатство й гордість уаргельців.

Ta Улд Біска тільки виконував свій сміливий маневр. Про людське око, вершники з'явилися під мурами оази і поспіхом підпалили кілька вбогих халуп і хижок.

Дим шугонув над оазою, і це примусило сторожу зачинити брами перед самісінським носом у людей, що тікали в місто. Улд Біска примчав тоді аж до південної брами й знову тільки про людське око оточив мечеть та кілька невеличких фінікових сушарень на незахищенному передмісті, герратимське населення якого давно покинуло геть усе і втекло до міста.

Потім він, об'їжджаючи міський мур, подеколи наказував стріляти в переляканіх людей на баштах муру.

Уаргельці гадали, що Улд Біска із своїм загоном безперечно чекає на могутню армію, авангардом якої він є, й щогодини, на очах у тих, хто стежив за ним із башти, посилає гінців до армії, яка, мабуть, десь в ущелинах чекає слушної миті, щоб почати наступ.

А вершники Улд Біски бачили гінців з міста — славнозвісних шаанбських народних бігунів, так званих регабів, які за двадцять чотири години, ані хвилини не відпочиваючи, могли пробігти відстань, якої не подолав би навіть звичний кінь.

Але Улд Біска та його стрільці вдавали, ніби вони сліпі й глухі. Зате нишком безупинно відсилали до Уед-Міа загони, які об'їжджали навколошню місцевість, хапали поодиноких регабів в ущелинах Шаанби й відбирали в них листи та випитували завчені напам'ять прохання про допомогу.

Гінців роздягали, швидко завчали все, про що мали розвідати перелякані кур'єри. Потім, вбравшись у їхній одяг, один з туарегів вирушив до барлога володаря Шаанби, шейха Бен Манзура.

Цей відважний імргад як військовополонений довгий час мешкав у Ель-Голеа. Мати в нього була біла, батько — чорний, тому навряд чи хто міг відрізнити імргада від тутешнього регаба.

Фетум сама вигадала для імргада історію про те, чому саме його послано з Уаргли з листом, в якому султан благав допомогти оазі, обложеній могутнім ворогом.

Туареги ще раз удали, ніби атакують міську браму на західному кінці оази. Коли ж султанові солдати з великим галасом «відбили» гвардію туарегів, Улд Біска почав відступати, ніби вже з'явився Бен Манзур і поспішав містові на поміч.

Кінець кінцем переслідувачі зупинялися й починали стурбовано озиратися на далеку оазу. Цієї миті туареги віддали б геть усе на світі, аби ватаг дозволив їм порубати тих дурнів на шматки. Та суворий наказ Улд Біски і присутність султанші, яка їхала верхи цілком по-чоловічому із заліznим списом, рушницею й щитом, стримували їх.

Розвідники, які стежили за Бен Манзуром, повідомили, що арабський покровитель, очевидно, махнув рукою, вислухавши благання про допомогу Уарглі.

Бен Манзурів років тридцять два, проте він досвідчений ватаг багатого й могутнього племені, володар батькох міст, містечок і сіл. Що ж до його підступності, то тут він не поступався Улд Бісці.

Бен Манзур запрошки розпізнав хитрість туарегів і теж розіслав по країні шпигунів під виглядом обідрианих поодиноких селянських родин, що начебто випасали кіз та овець.

Розпочалося змагання з хитрості й підступності. Але шаанби були піддані Бен Манзуріві й боялися його помсти. Крім того, ворожий табір досконально знов місцевість, тоді як Улд Біска просувався незнайомою ворожою територією, покладаючись тільки на неймовірну, уроджену, притаманну кожному туарегові здатність орієнтації.

Отже, туареги не наважувалися вдруге з'явитися під Уарглою, а тим часом на розлозі неподалік Берріана скучилася така сила шаанбів, що кілька тисяч голів худоби незабаром мали відчути нестачу паші.

Чотирнадцять днів тривало ваяження сил на відстані, і усі чотирнадцять днів Улд Біска з досадою слухав повідомлення своїх вивідачів про те, що тільки-но він починав просуватися вперед однією з оцих незліченних долин, котрі губляться в недозірній рівнині, як за сто мить звідси шейх згортає намети таборища й вирушав угому до хебки.

Ніхто ще не пам'ятав такої гри!

Війська рухалися то вперед, то назад, начебто двоє богів цієї неозорої пустелі розігрували партію в шахи.

— А чому той пихатий араб не вийде на чолі свого війська назустріч своєму супротивникові? — питав Гасан, змучений тим марним пересуванням.

— Тому, що бену-шаанба повинні піклуватися про бездонні шлунки своїх верблодиць під час цієї короткої, але дуже важливої для стад пори року. Якби ми з'явилися тут тижнів за шість, коли стада пастимуться високо, під самим Лагуатом, то дочекалися б Бен Манзура за три дні.

Отак відповів Гасанові Улд Біска.

Цю мить султанша покликала ватага і щось сказала йому. Улд Біска спочатку заперечував, але згодом почав слухати дуже уважно й під кінець розмови вклонився на знак згоди.

Він покликав Гасана проїхатися разом долиною. Сьогодні рівно опівдні гарках отaborився тут, аби верблоди

напаслися біля великого річища, повного прохолодної води.

Улд Біска, високий, стрункий, напрочуд широкоплечий — справжній велетень. Постава в нього була царствена, очі, що виблискували сталевою синявою, ніколи не всміхалися, але спалахували жовтавим вогнем, тільки-но відчувши опір.

Його голос сухий і твердий — голос природженого командира. Коли Улд Біска озивався, у таборі всі замовкали. Проте він говорив дуже мало.

За ті півроку, що Гасан перебув з друзями в таборі, Улд Біска звернувся до хлопця лише двічі. Він був присутній при тому, як Гасана вперше привели вклонитися молодій вдові. Коли Фетум представила йому Гасана як вихованця марабута Захаріаша, закутаний велетень злегка нахилив горду голову й промовив:

— Чую, що ти наймолодший Абу-ль-Гасан. Я знаю твого найстаршого брата Мухаммеда; він людина порядна й ніколи не товаришував би з рабом.

По цих словах Улд Біска одвернувся. Перш ніж спаленілий хлопець зміг пробелькотіти щось у відповідь, велетень уже пішов. Потому Гасан бачив мовчазну постать майже щодня. Він і хотів, і побоювався зустрітися з Улд Біскою.

Але одного разу в Іделес, коли Гасан, що уперто спинається на скелю, геть знеможений, шубовснув у крижане гірське озерце й, наче мокра курка, саме видряпувався на берег, як на лихо, в учбовому таборі раптом з'явився Улд Біска на своєму білому, мов кипень, мегері.

— Гасан-бен-Абу-ль-Гасан навчається тут, як бути рибою в багарі¹? — спитав він свого наймолодшого брата надто голосно.

А тому що Улд Біска й сам колись пройшов це нелегке навчання, то, напевно, добре знов, чому кволий Гасан упав у воду.

Ташпа знайшов собі в Гасанові надійного й освідченого друга. Але він не наважився сказати старшому братові більше ніж:

— Місяць тому Гасан падав з тієї скелі дванадцять разів за день, а тепер хіба що один раз за два дні.

— А коли ж, дженджику, ми вже втримаємося на тій скелі? — спитав велетень, дивлячись Гасанові в ічі.

¹ Багар — море, озеро, ставок.

Гасан так закусив губу, що бризнула кров.

— Коли я лазитиму на цю скелю стільки років, скільки лазив ти, Біско, то може і я хизуватимуся та-кою силою, яку маєш ти!

Відповідь, мабуть, сподобалася Улд Бісці. Він зіскочив на землю, закурив коротку люльку й промовив:

— Невже ти так довго гостюватимеш у нас, хлопче?

— Ти добре знаєш, що ми тут з нашим святим мужем, а кому ж відомо, коли він надумає від'їздити?

— Гм...— буркнув велетень.

Можливо, Улд Біска хотів запитати в Гасана про те, що його дуже цікавило... Гасанів батько досить знаменитий торговець збіжжям у багатому Тріполі. А дорослі статечні Абу-ль-Гасанові сини їздили з караванами аж у Судан по негритянське просо. Жоден туарег, хай який він буде багатий і знатний, не від того, щоб мати заможного клієнта в багатому тріполійському порту, де ціни вдвічі нижчі, аніж у злодійкуватому Ін-Салаху.

Що собі думав Улд Біска — невідомо. Але, докуривши люлечку й вибивши з неї попіл на долоню, він підвівся й показав:

— Цілком можливо, що ти не будеш ані риба, ані скорпіон! У твоїх очах не видно ані луски боягузливої риби, ані сліду підступного скорпіонового жала! Тож викупайся в багарі ще двадцять разів, але зміцній думкою, що на двадцять перший раз ти уже нізащо туди не впадеш! Твої лиси мене переконують у цьому: хлопцем я не мав на своєму шоломі семи лисячих хвостів!

По тих словах, не прощаючись, він поїхав з табору.

Коли минули іспити з верхової їзди, Улд Біска несподівано привів Гасанові в дарунок чудову трирічну верблюдію, яких виховував у цілому Ахаггарі тільки його рід.

— Ну,— сказав велетень ватаг щуплому підліткові, коли вони проїхали долиною майже кілометр,— їздиш ти вже пристойно, Бен-Абу-ль-Гасане!

— Завдяки твоїй верблюдіці,— вихопилось в Гасана.

— Але, гадаю, ти й досі не заслужив тієї оцінки, яку дали тобі під час іспитів,— загадково вів далі Улд Біска.

— А що мені бракує, аби я їздив досконало? — ображено запитав Гасан, кусаючи губи, бо дуже пішався своїм мистецтвом наїзника.

— Либонь, ти ще ніколи не їздив кудись далеко сам, та ще, скажімо, з якимось важливим посланням...

— Тож куди я повинен поїхати, аби й ти, Улд Біско, визнав, що я вмію триматись у сідлі без няньки?

— На мою думку, тобі треба було б поїхати до Гардаї або в інший бік — до королівської Мелікки. Краще до Мелікки, щоб днів за чотири ти зміг розмовляти з шейхом Ель-Бабою, начальником усіх толбів і таззабенінів Мзабу. Шейх Ель-Баба вже старий, йому не менш як сто двадцять років, але, кажуть, він при здоровому глузі, хоч і проповідує еретичне вчення. Сміливцеві треба підійти до нього непомітно і показати перстень. І якби хто-небудь викликав того сміливця на розмову, то сміливець міг би, приміром, сказати: «Духи тих, хто мене послав, і духи тих, до кого ви звертаєтесь, блукаючи стежкою анафеми, були колись брати, о Ель-Бабо! А ті, що забрали життя в нашого найдорожчого й з року в рік забирають у вас золотий пісок та рабів лише за те, що дають спокій вашій торгівлі, ті — наші й ваші спільні вороги!» А коли Ель-Баба, приміром, кивне, що це, мовляв, так, то чому б тоді не сказати Ель-Бабі, що ми тут тризemo власні вудила, бо не маємо нікого надійного, хто зінав би таємну стежку хебкою й провів би нас до поля, де ми могли б наламати достigliх маківок тому лютому ворогові.

А він, Ель-Баба, може, скаже тому спритному хлопцю, який так обережно висловлюється: «Хай чоловік почекає на тих людей, про яких ти говориш, парубче, там і там, о такій та о такій годині!». А ти мені, не гаючись, подаси про це звістку через своїх двох приятелів.

Меткий Гасан запалився. Сталося неймовірне! Гордий і неприступний ватаг пропонує Гасанові роль, на яку не може зважитися жоден туарег: Гасан має стати посередником. Від нього залежатиме наслідок усього походу!

Сяючи очима, Гасан схопив руку гордого воїна й притиснув до грудей.

— Добре,— мовив Улд Біско задоволено,— я зінав, що ти кмітливий. А тепер послухай, якою дорогою ти поїдеш і що тобі треба знати про людей, до яких ти вирушаєш...

І він розповів Гасанові про людей, які живуть посеред мзабської хебки, а потім про те, що кожної години

неподалік звідси може пройти до Гардаї добре знайомий караван із Судану, в якому Улд Біска має друзів,— аюлеммідів, південних туарегів,— а ті без розпитів візьмуть із собою Гасана та його друзів.

Про мзабітів Біска сказав тільки, що вони щирі бербери, так само, як і туареги, але походять із Тіарету. І що за ухил од ісламу, так званий харидж, їх переслідують ревні мусульмани.

Гасан уважно вислухав Улд Біску й сказав, що все, про що він оде вінав, скидається на те, що він бачив у Хогтарі. Адже в обох цих районах шанують духів предків, певно, за старим поганським звичаєм древніх предків народу племені імазигенів.

— Я не судитиму про це. Коли повернешся, розпитай у свого вченого марабута. Я воїн і не належу до генерації марабутів. Ми з мзабітами могли б відновити дружбу, коли б...

Гасан зрозумів. Улд Біска не хоче образити джінна чи якого іншого духа, котрий, як твердить забобон, підслуховує кожну таємну розмову, а тоді, з властивої йому шкідливості, розповідає про все ворогові.

Справді, коли б Шаанба позбулася свого жорстокого володаря, то можна було б подумати про поширення впливу туарегів і сюди, на північ. Адже могутня конфедерація туарезьких азджрів щодалі дужче бойтесь впливу турків, які з Тріполі хочуть загарбати Рат і Радамес та приєднати Азджру до територій царградського султана...

Але навіщо тепер розводитися про всі ті політичні плани?

Тим більше, що наступного полуудня на обрії й справді з'явився караван з кількох тисяч верблюдов, а пополудні до нього приєдналися троє наших хлопців, одягнених у прості білі халати. Друзі їхали на верхових верблюдах, звичайних для цих країв, щоб не викликати ані тіні підозри.

За кілька днів цей караван, що віз сіль із Туадені, доїхав нарешті через Метлілі до Гардаї — могутнього міста, будинки якого пірамідою здіймалися з dna каньйону уеду Мзаб...

ТАЄМНИЧА
ТЕРИТОРІЯ

Опів на п'яту караван дістався до так званої Зеленої брами Гардаї. Залишалося небагато часу до початку вечірньої молитви, коли по всіх базарах та велелюдних вулицях цього великого міста загукають кайдові пахолки: «Іди, о пане! Настав час замикати браму!»

Так, у тих вигуках та стукоті клепачок, що озивалися за кілька хвилин до вечірньої молитви, жив старий дух, суворий лад, котрий не дозволяв ні найближчому, ні найзнатнішому гостеві якого завгодно патриціанського дому лишатися в місті навіть на кілька хвилин після того, як поночі.

Гасану, Бабулі і Карембу про цей звичай розповіли погоничі під час подорожування, та ще й приправили свою розповідь кількома такими жахливими історіями про те, що діється в місті вночі,— що хлопчакам від тих балачок аж мороз перебіг по шкірі.

— Коли приїдете до міста, то зверніть увагу, як гардайські жінки на вулиці відвертують обличчя до стіни найближчого дому, якщо ти проходиш повз них. Це щоб ти не прочитав у їхніх очах спорідненості з нечистими духами, з якими вони зустрічаються в підземеллях. Плутані підземні коридори під горою, кажуть, такі глибокі, що сягають аж до брами пекла. Коли там з'явиться чужинець, який не має з дияволами пекельної угоди, як люди Мзабу, то він або умре від жахливого видива, або, якщо й вийде звідти живий, вже довіку матиме посеред чола третє око або замість лівої ноги в нього раптом виросте осяльче копито.

— А ти, Сіді-Абдаллаху, бачив коли-небудь таку людину? — спитав Гасан, згадавши розповіді марабути Захаріаша про людську забобонність.

— Я? Не бачив! Але мій дядько, шановний улема Барка з Туггурта, розповідав мені, що його знайомого з Уед-Суфу, на ім'я Акбар, відомого великою й широю побожністю, таємно послали із святої школи Сіді-окбівської, де Акбар учителював, щоб він вивідав нарешті таємницю страшних клятв, якими мзабські чорні маги присягаються пекельним шейкам у покорі й наймаються служити ім вивідачами.

— І що ж твій побожний Акбар вивідав? — спитав Гасан трохи невпевнено, бо Сіді-Абдаллах був людина поважна і всі його шанували як мудрого обережного купця, котрий багато бачив і пережив.

— Ти, хлопче, питаети, що вивідав побожний Акбар? Мені не вистачить ночі, якщо я про все розповідатиму. У Акбара посеред чола почав рости цапиний ріг, і коли б той Акбар не зібрався одразу ж на прощу до Кайруана та не проказав біля могили Сіді-Окби сімдесят п'ять молитов, що мали очистити того, хто на власні очі бачив диявола, то блукав би він тепер, бідолаха, по світу, геть спливши з розуму. Знай, хлопче, що людський розум усotaється в той ріг і голова людини спорожніє, наче маківка, з якої вітер розкидав по степу увесь достиглий мак.

— Гм,— розчаровано гмикнув Гасан. Він зрозумів, що Сіді-Абдаллах або не хоче казати правди, або глузує з нього.

І хоч хлопці не дуже-то йняли віри тим нескінченним розмовам, однак, побачивши в сяйві післяполудневого сонця сиве громаддя схожих на коробки будинків,

що терасами здіймалися вгору, утворюючи велетенську піраміду, Гасан показав на них і сказав Карембу:

— Звідси це скидається на справжній камінний тумул — пам'ятник, викладений на могилі древнього короля.

— А ѿт спрощі — тумул, в якому предки туарегів і наші предки ховали своїх скончаних небіжчиків, пе-рев'язаних ременем з верблюдячої шкіри. Адже так розповідав тімассанінський марабут?

Обидва мовчки подивилися на чотиригранний суданський мінарет, що стримів з громаддя терас, наче велетенський шпиль обеліска над розлогою долиною, з усіх боків оточеною скелями немilosердної хебки.

Зійшовши витким серпантином на піщане дно уеду, що розширювався в долину кілометрів на чотири, караوان незабаром пірнув у густий ліс розкішної оази, де на кожному кроці біліли дивовижні камінні вежі колодязів. До колодязів вели довгі стежки, по яких крокували сюди й туди байдужі верблуд та віслюк. З глибини скелі вони витягували на довгих линвах велетенські шкіряні міхи з водою. Вода з тих міхів виливалася в камінні корита, що ховалися в зелених заростях.

Тільки пронизливий скрегіт дерев'яних осей та гортанні викрики рабів порушувалитишу.

Чарівні фінікові гаї, що кивали сапфіровими кронами на дні спраглої долини, жили тільки завдяки неймовірно важкій праці мзабітів. Коли б не та праця то, мабуть, за місяць усе це море буйної зелені пожовкло б і назавжди загинуло б од пекельної спраги.

Гасана зворушила така працелюбність мзабітів. Хлопець переконався, що плітки чужинців — то підлість людей, котрі заздрили тутешнім сектантам, яким щастило в торгівлі.

— Дивно, чому ж ті мзабіти, які мають прямий зв'язок з пеклом, не випросили собі багате й невисихаюче джерело води, щоб не доводилося видобувати воду з такими труднощами з глибоких колодязів...

— Ти, хлопче, цього не розумієш. Адже це і є їхнє лицемірство перед людьми. Вони мають золота й срібла стільки, що купують собі щороку десять тисяч найміцніших рабів, які працюють у оазах до цілковитого знесилення. Самі ж мзабіти тим часом розкошують і складають плани своїх прибуткових торговельних походів.

— Цільте! — шепнув раптом Абдаллах, побачивши,

що назустріч караванові, спираючись на коштовні іспанські палиці з золотими набалдашниками, вийшов гурт бородатих нотаблів¹ у довгих сірих смугастих каптанах і халатах з чистого шовку.

Головні хабіри каравану поставили верблюдів навколо, зійшли на землю і низько вклонилися, прикликаючи на голови купців благословення боже.

Але Гасан помітив, що ні прибулі, ні хазяї не кинулися в обійми один одному, як то буває за звичаєм.

Значить, у каравані не було родичів мзабітів.

Поважні купці, які щойно прибули з Судану, та тихій мовчазні нотаблі міста попрямували до трьох побільших вапном просторих караван-сараїв — заїздів Сходу, які проти звичаю містилися тут за міським муром.

Гасана трохи здивувало те, що він побачив.

Поза високим зубчастим міським муром, через який

¹ Нотабл — видатна особа.

не можна було роздивитися будинки міста, дарма що ті пнулися високо вгору, лежав без ніякого захисту, так би мовити, покинений напризволяще, міський квартал. Він містився на рівному просторі праворуч од путівця й уклинявся між цим путівцем та міським муром.

Проте це були не хижки рабів — раби, ймовірно, жили у зелених заростях фінікових пальм. Крім величезних яскравих караван-сараїв, тут було п'ять вулиць, забудованих невеличкими білосніжними палацами. А це вже свідчило про те, що тут жили родини заможних ремісників. Гасанові пояснили, що все то поспіль ювеліри.

— То хіба можливо, щоб найбагатші люди міста жили за міським муром, разом з циганами та різними волочугами?

— Ювеліри — не мзабіти. Мзабітам ювелірне ремесло заборонено. Тутешні ювеліри — євреї.

Гасанові та його друзям майже не було чого розміщати в малесенькій світличці на другому поверсі караван-сараю, в якому двері всіх кімнат виходили на довжелезний балкон, що обивався навколо всього просторого внутрішнього двору. Тож, напвидку обтрусившись від пороху і трохи помившись, хлопці незабаром знову опинилися на подвір'ї, де панував неймовірний рейвах: раби відводили верблюдів, які ревли й пручалися, до камінних корит, куди інші чоловіки ледве встигали підносити велетенські бурдюки з водою. Серед цього галасу та сум'яття хлопцям неважко було непомітно зникнути. Вони влилися в гурт людей, що сунув крізь міську браму до караван-сараїв, щоб запропонувати прибулим усяку всячину.

Хлопці простували поміж торговців овочами, які везли на віслиоках гранати та кавуни, поміж лимарів, позолотників, гаптарів і продавців цукерок, вуличних кухарів і корчмарів, торговців килимами, водоносів, продавців деревного вугілля, пекарів і сили-силенної просто цікавих, голодних підлітків-бідняків, котрі всюди гасають в пошуках якогось зарібку. Хлопці протовпилися межи кіньми, вершниками на віслиоках, межи селянами, які пополудні поверталися до своїх далеких домівок, несучи в мішках і торбах рештки неспроданого товару.

А ось уже попереду велетенська, з вежами брама, розчинена навстіж до вузької, трохи крутої вулички з силою крамничок та людей. Людей стільки, наче тут сталося щось неймовірне.

Отже, хлопці в місті. Їх підхопила юрба, що плавом пливла вулицями. А незабаром вони опинилися під аркадою гарного ясно-білого базару з кам'яними, облицьованими в чисто біле, двоповерховими однаковими будинками, з-поміж яких в центрі височіла Джемаа, кайдова оселя.

На базарі вже починали згортати крам... Але хлопці хотіли ще сьогодні дістатися туди, нагору, звідки можна було б бодай оглянути велетенські комини дивовижних мінаретів.

Праворуч аркади, високо над терасуватим містом, вони вгледіли два мінарети й одразу без страху попрямували до них.

А ѿ справді! Гасан, Карембу і Бабула зовсім не відчували страху. Вони ж бо йшли не в розвідку до цього тихого й мовчазного міста, з дивовижними, наче допотопними будинками, з грубелезними мурами, з глибокими темними підвір'ями, які зловісно кліпали на спекотливий день свою сутінню, що з неї будь-коли може гrimнути загадковий постріл або вилетіти гострий ніж, націлений у твоє серце.

Друзі поспішали обережно й непомітно, не гаючи ані хвилині, розшукати у Великій мечеті когось надійного, хто б міг відвести їх до всемогутнього шейха Ель-Баби, що мешкав у сусідньому місті Меліцці.

Всі троє були вдягнені в подерти сорочки з сурого полотна та шаровари, а на головах мали бідні тюрбани. Так вони ні в кого не могли викликати підо年之, поки чалапали долішньою частиною міста.

Але, щойно переступивши межу Долішнього й Горішнього, тобто Старого Міста, де замість бруківки вгору вели нескінчені сходи, чимдалі стрімкіші, хлопці враз відчули, що тепер подорожуватимуть у цілковитій самотині.

Пройшовши хвилин п'ять угору поміж небіленими мурами осель, вони зустріли жінку, яка нечутно сходила вниз до міста. Тільки-но вона забачила хлопчаків, що мовчки спиналися сходами, як одразу ж збочила до найближчого будинку й притиснула чоло до муру. В цьому жесті не було ні страху, ні сорому — здавалося, жінка

згадала, що саме час помолитися, і приклала чоло до муру.

Друзі пригадали, що між тисячами перехожих там, долі, вони пе бачили жодної жінки. А тому що хлопці їхали з країни, де жінка мала більші права, ніж чоловік, то вони враз зупинилися й від збентеження не знали, що діяти.

Потім приглушено привітали її:

— Ар салам галаїк, я лелла,— наче перепрошували, що перешкодили їй іти нескінченними сходами.

Привіталися й до трьох старих у простих зелених тюрбанах хаджі, яких вони зустріли вже нагорі сходів.

Старі зупинилися, ніби присутність хлопчаків на такій височині міста була неймовірною, і тихо подякували. А потім ще довго дивились услід хлопчакам. Чому? Не відомо.

Може, друзі йшли забороненою вулицею? Чи, може, в будні тут не ходять до мечеті? А що, як чоловік не може до певного віку ступати по цих священних місцях, ну, скажімо, як туарег, котрому не сповнилося тридцять, не має права засідати в міааді племені? Сто запитань роїлося в головах. Але Гасан, обраний за ватажка, не зупинився й не мовив жодного слова. Всі мовчали й зосереджено йшли далі...

Пройшовши східців п'ятдесят, хлопці побачили пристоволосого кучерявого раба років п'ятнадцяти. Той мовчки водив виснаженого верблюда чудернацьким, схожим на тунель, хідником, таким завдовжки, щоб тварина лінвою, не коротшою за двісті метрів, могла витягти міх з водою з глибини скелі, на якій тулілося це тисячолітнє місто.

Справді, просто на вершині, в тихій самотині, в пітьмі хідника зяв глибокий колодязь, такий самий, як і внизу, на дні долини. Але стежка для в'ючака, що черпав воду, тут була споруджена мов низенький темний тунель у міцній скелі й губилася десь у пітьмі.

Хлопці бачили, як байдужий до всього чорний підліток порухом руки повертає верблюда назад, до зяючої темряви.

Гасан раптом гукнув:

— Поможи тобі аллах!

Та раб наче нічого не чув і не бачив.

Тоді Гасан і Бабула підбігли до нього:

— Ми шукаємо когось із мечеті, ну, хоча б мудзина¹.

Але раб, злякавшись, витріщив очі, а потім на мигах пояснив, що не чує.

— Глухонімий... Хай утішить тебе бог!

Хлопців охопило гніюче почуття.

— Гарний початок! — іронічно мовив Гасан і, знизавши плечима, ввійшов до склепистого підворіття, на другому кінці якого світилося небо.

Проте й на подвір'ї, посередині якого височіли масивні мури велетенського варварського мінарета, не було нікого. На подвір'я виходили п'ять навстіж відчинених широких підворіть-тунелів.

Хлопці зазирнули до двох тунелів, але в обох змогли розрізнати тільки сходи, що вели кудись униз. І лише в третьому циліндричне склепіння круто завертало вбік... Друзі взялися за руки й мовчки ступили в пітьму. За першим поворотом з'явився другий, потім у тунелі почувся дивний пташиний крик, який лунав у глибокій тиші так, наче то даюроктіла вода.

Раптом тунель розширився у невеличкий простір, оточений недбало побіленою аркадою, склепіння якої підтримували кілька неоковирних, грубелезних і нерівних стовпів. Тут уже виднілися не п'ять, а десять пащ нових тунелів. І скрізь у мури зроблено ніші, в яких стояли амфори, певно, з водою, потрібною для обмивання перед молитвою.

Цей молитовний двір наче скидався на стародавнє кладовище в катакомбах під Сусами, де хлопці на початку подорожі зійшли з корабля, лаштуючись вирушати до Кайруана.

— Гадрумет? — запитав Карембу пошепки, бо згадка про підземле місто мертвих часто лякала його у сні.

Гасан кивнув. На його переляканому обличчі майнула усмішка — цієї миті ціла зграя ніжних пташок з крилами дзьобиками злетіла з гнутих жердинок, які було вмуровано вгорі у стіни подвір'я.

З пронизливим криком птахи почали літати над головами непроханих гостей. Потім, наче домовившись, співаючи почали сідати хлопцям на плечі, тюрбани, руки.

¹ М у е д з и н — служитель релігійного культу в мусульман, що з мінарета скликає віруючих на молитву.

Певно, люди, що приходили сюди, приносили малим розбійникам іжу.

Хлопці, захоплені в полон, не наважувалися навіть поворухнутися. Але тут пташка, аж надто бешкетлива, злетіла Бабулі на ніс і гострим дзьобиком заходилася д'язобати хлопцеві губи.

— Акиш! — відігнав Бабула нахабу.

— Ну, от,— мовив Карембу,— ми в полоні у птахів!

— Що птахи не бояться людини в цих місцях — то це добра прикмета. Ходімо!

Птахи кружляли навколо входу до тунелю, в який зайдли Гасан, Карембу і Бабула.

Знову сходи.

В кінці одного хідника хлопці побачили пробліск денного світла. Побралися туди. Підвір'я вивело їх на простору покрівлю, з якої відкривалася панорама на вуличні сходи та на будинки, що терасами спускалися донизу... сила-сильнна покрівель і поодинокі пальми... А за зубчастим міським муром та за передмістям біля Зеленої брами в буйній зелені бовваніли білосніжні малесенькі будиночки, колодязі... З другого боку тераси як на долоні виднілася Мелікка з її єдиним мінаретом. Усе в Меліці дрібне, нечисленне, бідне, страшенно занепале, начебто занедбане... А ще далі, в каньйоні долини, на схилах косогору розкинулося велике, ніби споруджене з іграшкових кубиків місто з фортечними мурами, брамами, мечеттю, базаром, ступінчастими білими вулицями...

— Що це за місто?

— То, певне, святий Бену Ісгвен. Кажуть, що від брами міста до нього всього десять кілометрів.

А над усім — беамір'я блідо-синього неба, позолочене призахідним сонцем, яке небезпечно схилялося до громаддя каньйону Мзаб.

— За півгодини долі буде вечір,— озвався Бабула.

— Нам пора! — Гасанові пригадалася ніч під кайруанськими міськими мурами.

— Я не залишився б отут нагорі нізащо в світі! — вигукнув такий небоязкий Карембу.

— А й справді, надто вже тут тхне кладовищем. Гайда звідси!

І, мов зненацька пригадавши всі оповідки, які їм довелося чути останнім часом, хлопці гайнули похмурими

сходами, а опинившись на подвір'ї, почали гарячково шукати дірку в мурі, через яку дісталися сюди.

Ура! Вони знову стояли перед могутнім громаддям порожнього, страхітливого мінарета, що здіймався, ма- буть, метрів на сто над їхніми головами. Аж раптом, неві- домо звідки, перед ними з'явився старий.

— Хто тут? — спитав старий беззубим ротом. Він був сліпий.

— Троє хлопців,— пробелькотів Бабула, який один з-поміж усіх не втратив самовладання.

— Що ви тут шукаєте? Хіба це не заборонено су- воро?

— Ми не знали про це, сіді, ми нетутешні! — пояс- нив Гасан.

— А звідки? — коротко спитав старий, хмурячись.

— Здалеку, сіді, аж із Тріполі.

— Із Тріполі? А знасте ви, що чекає на того, хто злов- вживе сліпотою старої людини?

— Сіді-Захаріаш нам про це колись говорив... — обе- режно почав Гасан.

— Що це ти плутаєш? Який Захаріаш?

— Пробачте, шановний муедзине, не знаємо, як вас величити, бо ми тільки дві години тому приїхали кара- ваном із Судану...

Старий насупився й ударив у два мідні келихи, які досі стискає обома руками і яких хлопці не помітили у великих складках рукавів халата. Звук, що розітнув тишу подвір'я, був схожий на тривожний удар гонга.

Позаду старого вмить розчинилися двері, і з'явилися два геркулеси.

— Чого ти бажаєш, батьку?

Забачивши підлітків, велетні вийшли на подвір'я. Старий владно зупинив їх.

— Я хочу знати правду! Спершу ви мені казали, що ви з Тріполі, а тепер обманюєте, начебто приїхали з Су- дану! Хіба в Судані є Тріполі?

— Авжеж нема, шановний! Тріполі, де ми живемо,— столиця бейлікату. Там народився я, Гасан-бен-Абу-ль-Гасан. Мій батько побожний купець, і його син розмов- ляє з вами. Я тут із Ташшою, на прізвисько Бабула, корчмарем із нашого міста, та з Карембу, гауса, сином Аль-Ассу. Всі ми троє — почет марабута Абу-Захаріаша. Він лишився в Іделес, звідки нас послали з важливим посольством до шейха Ель-Баби...

Все це Гасан випалив одразу, бо будь-яке непорозуміння могло б затримати їх тут до закриття брам.

Сліпий слухав уважно.

— Чому ви прийшли сюди, коли боїтесь?

— Я певен, що жоден з нас не боїться. Якби тільки нам не запізнилися до закриття брами. Ми марно шукали провідника, який довів би нас до Мелікки.

— Скільки тобі років, синку?

— Чотирнадцять.

— Хотів би я знати, чи ти так само гарний, як і меткий?

— Сподіваюся, ти будеш, сіді, благословен, коли допоможеш нам у нашій нелегкій місії.

Сліпий усміхнувся на таку мову. А тому, що він, як і всі старі, любив розмовляти з молоддю, сказав:

— Сьогодні до Мелікки вже пізно. Ви чужинці, та в мене вас ніхто не шукатиме, коли ви приймете мій хліб-сіль!

— Але в нашому караван-сараї турбуватимуться за нас... — хороboro втрутився в розмову Карембу, котрому аж ніяк не хотілося ночувати в цих таємничих місцях.

— Так, Карембу каже правду. До Гардаї ми приїхали під охороною Сіді-Абдаллаха, а той напевно турбуватиметься.

— Гаразд. Коли причина, заради якої ви наважуєтесь відірвати справедливого від його молитов, така поважна, то за дві години стоятимете перед нашим мудрим шейхом!

Очі хлопців радісно спалахнули від такого несподіваного повороту подій.

— Ну а тепер ходіть мерщій до старого Мухаммеда-бен-Юсуфа, найстаршого муедзина нашої молитовні, та до його двох синів. І покуштуйте хліба-солі та скромного напою — води з колодязя «Могабула», п'ятсот ліктів завглибшки!

І старий подав кожному руку й з кожним церемонно привітався, наче король, приймаючи у свою палаці князів.

Мовчки наїлися, напилися й подякували.

Потім обидва сини відвели сліпого батька стрімкими сходами нагору, присвічуючи собі смолоскипами. Коли вони опинилися на верхівці мінарета, звідти полинув спів — то була четверта денна молитва, що закликала вклонитися призахідному сонцеві.

Через півгодини муедзин відпустив юних гостей у супроводі своїх синів. Безпросвітна темінь поволі поглинула людські барлоги й незабаром геть проковтнула іх.

До гардайської брами дійшли вчасно. Тридцятилітні муедзинові сини позичили у воротаря віслюків, і невдовзі провідники і хлопці зникли у фініковому лісі, що тремтів од тисячоголосого співу цикад. Здавалося, цикади грали увертуру першому співові словесяку, який озвався в задушній пітьмі, напосні пахощами квітучих цитринових дерев та млюсним подихом пишних дамасських троянд.

До фортечних мурів містечка Мелікки дісталися кам'яною, досить стрімкою стежкою. Колись пишне королівське місто лежало тепер утиші й темряви.

Швидше по пам'яті, ніж очима, провідники відшукали хвіртку в мурі поміж колонами. Вдарили клепачкою й відступили.

В башті пронизливо зарипіла дерев'яна віконниця.

— Хто хоче з нами щось мати, у того повинно бути шире серце!

— Пихатий той, хто заноситься над іншими! Ми грішні, добрий Умаре. Але намагаємося витіснити злість із своїх сердець чистими помислами, доброю порадою, гідним учинком.

— Коли з тобою, Юсуфе-бен-Мухаммеде, є ще хтось, то хай вам усім буде відпущення гріхів!

— Амінь... — відповіли прибулі.

— До кого з нас ви прямуєте? — знову запитав Умар.

— Цього разу не до тебе, друже, і не вище.

— І не вище? То, значить, пайвище?

— Так. Де ми знайдемо преподобного?

— Він пішов до свого дому. Хто хоче вкліякнути перед шейхом і що приносить у серці?

— Гасан-бен-Абу-ль-Гасан із Тріполі-ель-Акса.

— Дякую! А що ти бажаєш від його мудрості?

— Мої вуста будуть повні чужих слів...

— Коли ти приносиш йому послання, то ходи, я відчиню тобі, сине Абу-ль-Гасан.

За хвилину воротар велими здивувався, коли до нічної вартівні ввійшов хлопчина в простому полотняному одязі, що свідчив про довге подорожування пустелею:

— Хто тебе, хлопче, послав у таку далеку путь? — спробував розпитати в Гасана воротар, коли, тримаючи димучий смолоскип, вів його крутою вулицею вгору, до шейхового будинку.

Але Гасан саме думав про розмову з священиком і відказав, що розповість усе тільки самому преподобному голові сімох толбів, котрі головують на верховній раді республіки сімох мзабських міст.

Будинок, який поночі нічим не вирізнявся з-поміж інших, стояв поряд невеличкої, але славної мечеті.

За хвилину на подвір'ї під кроною старої смоковниці Гасана прийняв високий, сухий старий у простому білому вбранні, з велетенською, як у стародавніх пророків, бордою.

— Коли ти, хлопче, хочеш мені щось сказати, то сідай на килим, на якому я ніч у ніч правлю молитву ось уже вісімдесят років. Килим і дерево, яке посадив май дідусь,— оце й усе, що я маю на цьому світі,—крім досвіду, набутого із святих книг та з життя за сто двадцять років, досвіду, яким я ділюся з тими, хто потребує моєї поради.

Гасан наважився звести погляд на старого.

— Шановний шейху,— почав він не досить упевнено під проникливим поглядом цього наче казкового старого.

Та незабаром Гасан опанував себе і вже сміливо почав розповідати про всі пригоди. А на закінчення переказав шанобливе Улд Біскове доручення й прохання, щоб Ель-Баба послав пані Фетум досвідченого провідника, котрий добре знає мзабську хебку, й щоб шановні збори толбів дозволили гаркахові вступити на суворенну територію мзабської республіки — адже без того дозволу перший-лішній старійшина може чинити туарегам збройний опір.

Слухаючи Гасана, старий священик подеколи кивав головою на знак згоди. Юний посол закінчив свій виклад запевненням, що туареги ніколи не забудуть ласкавості республіки Мзаб і що Мзаб може завжди покладатися на великородність грізних туарегів...

Проказавши це, Гасан похилив голову й мовчки чекав відповіді. Ale в простій оселі владики панувала тиша. Вітер гойдав гнатик світильника, який був підвішений до нижньої гілки старої смоковниці.

Нарешті великий шейх промовив:

— Минуло рівно п'ятдесят років відтоді, як предок нинішнього всемогутнього шейха Бен Манзура на чолі великого війська вдерся до центральносахарських гір Ахаггару, випалив та сплюндрував десятки вбогих гірських сіл, вирубав тисячі фінікових пальм.

По тому «ельмишановний» предок Бен Манзура повернувся на свої пасовиська й з тріумфом привів тисячі рабів та величезні стада верблюдів.

Те, що ніхто ніколи не міг зробити, зробили шаанби. Скориставшись з весняної пори, коли ахаггарські пастухи були розгорашені по купецьких караванах та по пасовиськах на неозорих, проте бідних і пустельних плоскогір'ях, коли пастухи залишили в своїх домівках жінок, рабів, старих та дітей, жорстокий нападник запрошки переміг їх.

Минуло рівно п'ятдесят років відтоді, а туареги приходять мститися тим, хто збагатів за їхній рахунок. Туареги довго готувалися до відомщення, роблячи рік у рік дрібні наїзди, що, наче стріли, то тут, то там впивалися в територію куди багатшу, густіше заселену й краще оснащено вогнепальною зброяю, в територію, над якою гордовито й жорстоко володарють шейхи Шаанби.

Але Бен Манзур вчинив страхітливий злочин. Він убив полоненого й неозброєного аменохала, який випадком попав до рук шаанбських пастухів.

У Корані записано: «Око за око, зуб за зуб!» Це закон божий. Аллах нас учиє, що не варто проливати кров винуватця, якщо його родичі запропонують у призначений строк ціну пролитої крові. Наш добрий пророк на перед прокляв тих, хто проліє кров правовірних, навіть коли вони допустилися лихого вчинку.

Наша громада раз і назавжди відмовилася проливати кров навіть найбільших наших грішників. У Мзабі протягом дев'яти століть не було жодної страти, й досі тут немає жодної в'язниці. Хто поміж нас учинить злочин, того виганяють з дому, видворяють з міста, в того забирають дружину, дітей, близьких, той повинен покинути нашу територію, залежно від провини, на рік, на кілька років або й на все життя.

Це, дитино, страшне покарання. Воно жахає навіть огрубілих людей. Але між нас нечасто трапляються справжні злочинці. Людина, що осквернила себе злочином, відрізана, як суха гілка, й знахтувана усім народом. Тож ніхто з нас ніколи не заплямує себе кров'ю людини!

Отака-то наша основна особливість, через яку нас, мзабітів, усі мстиві люди переслідують, бо ми, мовляв, порушуємо закон і не вимагаємо око за око, зуб за зуб.

Мудрець замовк і похилив голову.

Гасан зачудовано дивився на нього, ще не зовсім збагнувши принципи, які йому так несподівано виклав старий могутній шейх Ель-Баба. А той, вийшовши з короткої задуми, проказав:

— Таємниця, яку я щойно розкрив тобі,— це мій дарунок твоїй вразливій юності. І я прошу тебе світлою пам'яттю твоєї померлої матері оберігати мій дарунок від лихого ока. Бо інакше нашу світлу путь до добра буде осквернено тими, хто не використав би її так, як використовує наша громада.

Гасан зворушену поцілував жилаву старечу руку.

— Та про це годі! Тепер слухай, що я відповім на послання, яке ти мені щойно передказав. Шейх Бен Манзур, володар Шаанби, знавіснів од пихи, яка є смертельним злочином і яка, наче зігріте гадюче яєчко, виплодить дуже багато зла, коли її не задушити в зародку. Не можна залишати гадюче кубло, немудро допомагати злу, яке прагне влади над пригнобленим людом. Тож застосуємо

закон: око за око, зуб за зуб! Я дам найдосвідченіших провідників і обіцяю, що вся хебка буде сліпа й глуха, коли в нашій країні з'явиться хтось із ваших воїнів.

Побажавши миру, старий попрощався з хлопцем.

Гасан повернувся на тиху вулицю, де на нього нетерпеливо чекав воротар Умар, щоб знову одвести хлопця до потайної хвіртки...

Стодвадцятилітній великий шейх Ель-Баба надто довго жив і надто багато зناє, щоб сподіватися тільки на аллаха.

За хвилину по тому, як хлопець пішов, старий підвівся й поволі побрався з дому. Путь його була недовга. Незабаром він увійшов у будинок. Немолода людина, що сиділа, переписуючи книгу, звела на нього стомлені очі.

Великий шейх сперся на одвірок.

— Накажи вистежити місце в хебці, де отаборився Бен Манзур. Це дуже важливо. Таборище, здається, треба шукати поблизу Рас-Могабула — так мені сказали вчора атеуфійці. Перекажи тамтешньому купцеві Бен-Алі, аби негайно прийшов до Гардаї. Треба, щоб він запросив до себе на гостину тих тріполійських хлопчаків, але так, щоб його поведінка не викликала в них підозри. Я хочу, щоб вони самі «щасливим випадком» виявили Манзурів таборище й навели туарегів на його слід. Цього разу велике зло буде надійно стерто з лиця землі одним ударом на радість усім доброочесним. Алё нам немає потреби обагряти собі руки їхньою кров'ю. Нам і шаанбам доля судила жити вкупі, тож не годиться розливати між нами та ними потік кривавої помсти. А тепер поспішай! Я хочу, щоб усе це відбулося без галасу.

Потому він повернувся до своєї простої оселі, щоб помолитися за ворога...

КРИВАВА ВІДПЛАТА

Бабула в супроводі двох мзабських вершників іще вдосвіта покинув караван-сарай перед брамами Гардаї, аби найкоротшою дорогою дістатися до табору туарезького гаркаху та доповісти Улд Бісці про те, що Гасанові пощастило владнати у Мзабі. Гасан гим часом лишився в Мзабі і, щоб якось згаяти довгі дні чекання, оглядав місто. У майстернях, садах, біля колодязів кипіла робота...

Так минув тиждень, а Гасан ще нічого не зінав, що діється в країні. Здавалося, Улд Біска геть забув про нього.

Аж восьмого дня прибіг Карембу й сказав, що хтось хоче взяти їх з собою до Ель-Атеуфа. Ель-Атеуф — найстародавніше мзабське місто. Населення його, колись дуже численне, тепер не перевищувало семи тисяч, бо колодязі цієї оази не могли напоїти більше п'ятнадцяти тисяч фінікових пальм, а жвавої торгівлі, з якої жило б населення, в Ель-Атеуфі не було.

Старенький Ель-Атеуф стояв у кінці родючої частини уеду Мзаб, лице в лиці з пустельною сирітною хебкою, наче на варті.

Ель-Атеуф єдине з-поміж усіх мзабських міст пишалося двома мечетями. Гасан чув, що поселення мало своє рідний середньовічний колорит, а дивовижні дики навколо лішні скелі перетворювали його на справді-таки гідну подиву фортецю.

Тому Гасан прийняв запрошення доброго купця Бен Алі, що мав везти до своєї майстерні в місті Ель-Атеуфі вовну, яку вигідно купив на гардайському базарі. Хлопці вирушили в путь рано-вранці і до заходу сонця доїхали до міста, де їх щедро пригостив люб'язний торговець.

Коли ж наступного ранку хлопці побачили в сонячному сяйві чарівну дику красу гірського масиву Аргуб Ріане, Бен Алі запропонував поїхати до тієї гори на прогулянку й подивитися з її вершини на оазу, яка розкинулася від Ель-Атеуфа, долиною Мзабу до великого міста цієї країни, Нура. Нура — «Батько світла» височів на скелястому мисі, там, де зливалися Уед-Мзаб і Уед-Сіл.

Бу Нура лежав остронь шляху між Гардаєю, Бену Ісгвеном та Ель-Атеуфом. Ця вбога оаза ледве могла напоїти десять тисяч фінікових пальм, бо багато води вже випили дерева в ущелині оаз гардайської та бену-ісгвенської...

Купець Бен Алі наказав своєму синові Ісмаїлу супроводити хлопців і, давши їм торби з хлібом та фініками, побажав веселої прогулянки.

Друзі проминули пальмові гаї, що росли на дні уеду так само, як і перед Гардаєю, й почали сходити кривулястою стежиною на гору.

О десятій ранку вони були вже на вершині високого стрімкого ланцюга гір і зачудовано дивилися на неозору, залиту сонцем країну, яка відкрилася перед ними.

Нові й нові ланцюги невисоких скель, подекуди порослих скудною зеленню, наче скам'яніле море, розстилалися на північ і на схід. Щоб якось перебути три години найнестерпнішої спеки, діти відшукали на гірській місцині неглибоку печеру. Сліди вогню свідчили, що в печері знаходили захисток пастухи, чиї стада, мабуть, шукали скудну травичку по схилах гір та в ущелинах, травичку, в якої травневе сонечко ще не висмоктало

вологу, що затрималася в розколинах каміння від зимових дощів та снігових віхол.

Над прямовисним гірським укосом, наче на затишному балконі, хлопці, діставши з торб харчі й призволяючись, завели розмову.

Ісмаїла, тихого й мовчазного сімнадцятирічного юнака, зацікавили хлопці тільки тоді, коли хитрий Карембу почав розповідати, як навчався в Іделес у чинбаря таємного ремесла.

Ісмаїл слухав уважно і незабаром почав сперечатися про послідовність змішування рослинних барвників та про сорти матеріалу. На Сході кожен чинбар готує барвники за власними, успадкованими рецептами.

Найважливіші — це відтінки зеленого барвника, який перетворює вичинені козячі шкурки на юштовний сап'ян. Щоб закріпити барвники, потрібна морилка. Після цього пофарбовані шкіра не втрачає свіжість навіть під пекучим сонцем.

От хлопці і сперечалися, яка ж рослина для того найпридатніша.

У розмовах час спливав швидко. Гасанові ті суперечки скоро набридли, й він побрався на край печери над укосом, щоб на самоті роздивитися незвичайну гірську країну.

І раптом він помітив, як у далечині, край глинястого косогору, рухається щось темне.

Зір у Гасана не такий, як у туарезьких пастухів,— ті, кажуть, здатні роздивитися рухливу ціль на відстані шістдесяті кілометрів. Тому він марно намагався відгадати, що ж то все-таки рухається. А темна пляма поволі повзла схилом щораз вище. Кінець кінцем Гасан гукнув хлопців.

Ісмаїл Бен Алі нещодавно навчився чинбарства і тепер чекав лише, коли спорядять караван до Марракеша.

В Марракеші, найважливішому торговому місті королівства Марокко, жили найславетніші північноафриканські чинбари та фарбари шкіри. Але дарма що це питання Ісмаїла дуже цікавило, він охоче підвівся, аби догодити гостеві.

Ні, він не знов, що то могло бути.

— Може, це тінь скелі, якої звідси не видно,— сказав Ісмаїл, напружено вдивляючись удалину.

Карембу підвівся теж, але не тому, що сподівався розгледіти на такій величезній відстані ту дивну широку

пляму, яка безупинно сунула вгору. Просто Іарембу розпалився цілогодинною суперечкою з Ісмаїлом і, мабуть, через це сказав:

— Що це тобі привиділося, Ісмаїле? Яка ж це тінь од скелі, коли вона весь час рухається! Це не що інше, як стадо!

— Не може бути! — вигукнув Ісмаїл, який не знав батькових намірів.— То ж Рас-Могабула. Там ніхто ніколи не випасав стада, бо звідти аж до кінця світу немає колодязів. Я кажу вам: це тінь якоїсь гори, которую звідси не видно!

Гасан у школі був добрий учень. Він швиденько взяв з вигаслого вогнища обгорілу гілку і накреслив путь сонця; спершу вгору, коли опівдні сонце досягає зеніту. Потім накреслив схил гори, яку Ісмаїл називав Рас-Могабула, і поміж кружальцем — сонцем та кривою лінією — схилом накреслив клин.

Так він з'ясував, що до самого полудня тінь могла рухатися тільки вниз, до підніжжя гори, і тільки пополудні вона могла повернути в зворотному напрямку.

Гасан пояснив це і показав креслення.

— Коли тільки там щось є, то воно живе, — вирішив він.

— Я вже щонайменше двадцять разів був біля Рас-Могабула, але ніколи не бачив і не чув, щоб хтось наважився випасати там стада! — вигукнув Ісмаїл уже роздратовано.

— Ти ходив туди вже кілька разів? А що ж ти там шукав?

— Попід Рас-Могабула йде найкоротша дорога до Берріана, а з Берріана вже прямісінько до Лагуата! — пояснив хлопець.

— Невже в Берріані ніхто не має верблюдів, щоб посилати пастися сюди?

— Таке нікому й не спало б на думку! Навколо Берріана паші скільки завгодно.

— А чужий караван? Той, що йде з Лагуата?

— Це й поготів виключено! Хто хоч раз ввійде з караваном до нашої хебки, той радіє, коли взагалі досягне мети, і нізащо в світі не пожене зморених верблюдичок такою бідною горою, як Рас-Могабула!

Ісмаїлова впертість тільки дужче розпалила цікавість допитливого Гасана.

— А що, коли там ховається грабіжник з украденим стадом? — весело підморгнув він хлопцям.

— Таке може бути, — несподівано погодився Ісмаїл. — Хебка — це недосліджена криївка, я тут іноді грабіжницьке плем'я ховається місяцями, а його шукають по путівцях...

— Викрадачі стад? — крикнув Карембу. — От хоча б раз подивитися на них!

— А я не дуже-то прагну цього, — широко призвався обережний Ісмаїл. — Чи ви, хлопці, гадаєте, що така людина ховатиметься в хебці тільки для того, аби ви могли прийти до неї на гостину? Щоправда, прийти ви можете, а от повернутися доведеться з власною голівонощкою під пахвою.

— Хотів би я бачити того, хто б нам отак запрошки зламав маківки. Ми вже мандруємо світом, любий Ісмаїле, майже рік, і Гасан тобі підтвердить, який був убивця Махмуд Алі, але я той нас не здолав! — вихвалявся Карембу. — Коли б Гасан узяв свою рушницю, то ми могли б піти туди подивитися; принаймні хоч раз побачили б справжнього розбійника.

Зрозуміло, Карембу патякав собі, аби показати Ісмаїлові, що вони обидва не бояться й самого диявола.

Гасан одразу ж зрозумів, що Карембу хоче вдати з себе справжнього небояка, і, щоб допомогти другові, сказав гордовитому й упертому Ісмаїлові:

— Оте огидне чудовисько Махмуд? Та його ж за вбивство було засуджено на смерть. Скажу тобі, Ісмаїле: то мерзотник, проти якого викрадач верблюдів — справжнісіньке немовля. То він наказав десятком найманим мародерам цілу годину стріляти по мені, а я ось тут стою собі живий і здоровий!

— Ти тільки не скромничай, Гасане, як розкажи гарненько, як ти покарав на місці грабіжників могил. І як ані тобі, ані мені по тій баталії нічого не сталося.

Обидва були б отак розводилися й далі, коли б сумирний Ісмаїл нарешті не сприйняв усе те як виклик.

— Бачу, ви гадаєте, що в мене шакалаче серце, що я — тільки аль-мзабіт, і все це тільки через те, що я досі не мандрував світом, як ви. Але у нас хлопець не може покинути країну, поки він не одружиться. Я чекаю тільки на те, коли мене оженять, а тоді вже поїду до Марракеша, — мовив зненацька Ісмаїл.

Це дуже зацікавило хлопців. Про такий звичай вони

досі не чули, а тому заходилися розпитувати Ісмаїла, кого той бере собі за дружину і як подорожуватиме з нею аж до Марокко...

Ісмаїл пояснив, що не він, а ель-атеуфський толба вибере для цього наречену. І то не довільно, а з-поміж його далеких родичів. Жоден мзабіт не може взяти собі за дружину чужинку, так само як жодна мзабітка не може вийти заміж за чужинця. Отже, всі мзабіти між собою родичі. А щоб оті безупинні одруження не привели до занепаду племені, до хвороб та вимирання родів, окрім толби повинні призначати женихам наречених, а нареченим — женихів з-поміж самих далеких родичів, згідно з суворими шлюбними записами, і то аж ніяк незважаючи на їхні статки та на становище в державі.

Що ж до Ісмаїлового від'їзду до Марракеша, то він не зможе взяти свою жінку з собою, бо мзабіткам суворо заборонено виїздити з країни, поки їм не сповниться п'ятдесят років. Хто ж той закон якимсь робом порушить, того навіки відлучають од релігії і виганяють з країни.

Слухаючи цю розповідь, Гасан збагнув, чому всі мзабіти схожі між собою — кругловиді, усі поспіль кароокі й присадкуваті.

Але Ісмаїл, який навіть і під час своєї розповіді не забував про питання честі й не мав ніякісінького бажання, щоб його вважали за боягуза, раптом сказав:

— Тож завтра на світанку хай будуть готові ваші рушниці та міхи з питною водою на два дні подорожування; про решту я подбаю сам.

І вже цілесін'ку дорогу, аж до самого дому, він ні словечком не прохопився про завтрашню виправу.

Наступного ранку, за холодка, на подвір'ї стояло троє чорних віслюків. Хлопці прит'ємом осідлали їх, навантажили харчі і вирушили на північ.

Іхали мовчки.

Дорога круто здіймалася вгору. А за годину місто разом з долиною зникло на дні глибокої улоговини. Хлопцям здалося, ніби вони раптом загубилися в безмір'ї та безладді цих неzlіченних долин хебки, у яких хіба що Ісмаїл міг орієнтуватися по непомітних позначках, витесаних на камінних брилах через кожні півмилі дороги.

Тільки тепер Гасан усвідомив, як вони обидва залижать од Ісмаїла. А що, коли б з Ісмаїлом щось трапилося в дорозі? Тоді вони ніколи не вибралися б з цього лабіrinta.

Тепер Гасан, щоправда, зацізно, шкодував, що вони так нерозважливо жартували вчора, й сердився на Карембу. Адже через його дурість та легковажність вони так безглуздо піддали себе небезпеці. Карембу теж картається. Вчора він і не підозрював, що так розпалить поважного й поміркованого Ісмаїла. Може, відступити? Ні, на це не піде ні той, ні другий.

Ісмаїл сьогодні був не в гуморі, адже тільки він знає страшну небезпеку пустелі, на призьбі якої народився.

До того ж Ісмаїл забобонний і в душі боявся пастки лихого духа, мабуть, куди дужче, аніж ворожого війська.

Ранкова блакить неба тим часом поблякла, над скелями, над глибокими урвищами й над темними кратерами прірв скільки сягало око — затримтіло повітря. Сиве громаддя гострого каміння, на якому подекуди ще досі яскріли острівці трави, починало світитися, наче то був не сивий вапняк, а білосяйний мармур, розжарений у печі.

Від того починали боліти очі. Нікому не хотілося розмовляти.

Так вони тюпали до одинадцятої години ранку, а потім навіть слухняні віслюки вперлися і не захотіли йти далі. Довелося пустити їх пастися в затінку навислої скелі. Про їжу не думали. Вкрай змучені спекою хлопці незабаром заснули міцним сном.

О третій годині, трохи відпочивши, рушили далі. А о п'ятій вгледіли кляту гору Рас-Могабула...

Ісмаїл сказав, що їм пощастиТЬ, коли вони дістануться до гори ще завидна. Але попри всі зусилля, хлопці не змогли до неї доїХАТИ. Швидко впала ніч. До смерті зморені мандрівники поїшли й почали лаштуватися до сну біля прив'язаних віслюків. Аж раптом у глибокій темряві блімнуло червоне сяйво.

Коли б день забарився лише на півгодинки, вони б зіткнулися з тими, хто там, глибше, в ущелині, на когось чигав. Ісмаїл хотів потихеньку відв'язати віслюків і повернути назад, та Гасан стримав його:

— Адже ми їхали сюди, щоб подивитися на цих розбійників! Тепер якраз темно хоч в око стрель, та й місяць сьогодні, напевно, вийде не раніше як опівночі. Ми з Карембу потемки поповзemo до вогнів. Може, почуємо щось. Коли вже ми так нерозважливо подалися в розвідку, то принаймні хоч дізнаємося, що то за люди й чого

вони тут шукають. Передчуваю, що нас чекає несподіванка...

— Гаразд,— погодився Ісмаїл, аби хлопці не подумали, наче він бойтесь розбійників,— я поведу віслюків слідом за вами. Нашим сигналом буде крик пугача. Адже Карембу вміє добре наслідувати пугача!

Обидва набили рушниці й, тримаючи їх напоготові, босоніж поповзли по гострому камінню, яке тепер було не таке гаряче, як удень.

Не минуло й чверть години, як вони побачили велике вогнище. У червонястій заграві ясно вирізнялися три великі чорні вовняні намети, поставлені по-арабськи трикутником. Саме тієї хвилини якісь люди принесли гілки, кинули їх у вогонь і з палаючими смолоскипами підійшли до найвищого намету.

— Ні, це неймовірно! — злякано прошепотів Карембу.— У ватага цих підліх мерзотників такий великий намет...

. Коли ж спалахнуло нове вогнище, стало краще видно великий чорний вовняний намет із зеленою завісою, які звичайно напинають у степу тільки головні шейхи наймогутніших і найчисленніших пастуших племен.

І майже водночас Гасан розпізнав у спалаху вогню кілька чорних облич з орлиними носами.

Шаанби!

Поміж чорнолицими перед наметом сидів велетенський на зрист білий чоловік у білому просторому бурнусі найзника з марокканським каптуром, опущеним на очі. Можливо, то був гордовитий володар табору. Ліворуч од нього сів білий хлопчик з чорною єгипетською фескою на голеній голові, а позаду вмостилися жінки в синюватому та зеленавому вбранні, з немовлятами на руках.

Юні розвідники почали відповзати назад і мало не наштовхнулися на Ісмаїла та трьох віслюків, що тихо жували жуйку.

— Обійтися табір і непомітно підкрадемося згори. Їм і на думку не спаде, що ми дивимося їм у казан!

Швидко домовившись, хлопці знову поповзли. Зненацька Гасан підсковзнувся і мало не полетів у безодню, обідравши до крові руки об гостре каміння. Але він на віть не зойкнув.

Десь за півгодини хлопці були вже біля низенького прискалка — першого з численних східців гори. На височині чотирьох метрів від табору зупинилися.

Від вогнища долинав плач дитини, яку заколисувала маті.

Згодом жінки ввійшли в намет, а чоловіки лишилися біля вогнища.

Гасан і Карембу розуміли, що пастухи на когось чекають.

Ралтом тиху ніч розітнуло пронизливе шакаляче виття. Од вогнища відповіли. Ці голоси лунали знову й знову. Потім з чорної ночі виринули чоловіків тридцять з верблюдячими сідлами на головах.

— Мир вам! — привіталися прибулі.

— І вам! — пролунала відповідь.

— Чи тут великий шейх Мухаммед-бен-Манзур? — голосно й шанобливо запитав ватаг вершників.

Карембу стис Гасанові руку так, що хлопчина, на смерть переляканий, мусив був боляче закусити губу, аби не скрикнути.

— Що ви принесли шейхові Мухаммедові? — озвався білий велетень і гордовитим порухом руки відкинув каптур з чола, щоб прибулі відзначали його.

— Слава аллахові, милостивий пане наш, що ми в цій темряві знайшли тебе ще сьогодні! — радісно вигукнув

ватаг вершників.— Я Ахмед-бен-Улад-Сіді-Гадж-Ягія-бен-аль-Мадгі!

— Сине Мадгія, внуче кайда з Ель-Голеа! Сердечно вітаю тебе! Вітаю також усіх, хто щойно приїхав!

Велетень у білому тюрбані швидко підвівся і попри природжену пиху та гордовиту статуру воєводи, не приховуючи радості, попрямував назустріч вершникам.

— Ще раз сердечно вітаю вас усіх! — повторив він. Його голос лунав так гучно, що аж відбивався вдалини луною.

Чоловіки зняли з голів верблюдячі сідла і віддали їх напівголим чорним рабам, які виринули з темряви. Раби одразу ж поклали дерев'яні червоні сідла навколо вогнищ, наче поставили зручні крісла. Решта присутніх теж сердечно привітали прибулих із Ель-Голеа.

А гріаний володар Шаанби, Манзур, узяв Ахмеда під руку й посадив на почесний килим праворуч од себе.

— Які вісті приніс нам, Ахмеде? — голосно почав шейх, коли всі мовчки викурили люльки.

— Могутній муж, шериф Махмуд Алі, якого прислав до нас святий ігумен ордену Теджаджна, велів переїздати великому шейхові Бен Манзуріві таке: «Вислухавши твоїх послів, ми прийняли твою пропозицію й спорядили п'ятсот найліпших наїзників. Вони сьогодні вирушили з Ель-Голеа на північ, щоб перетнути шлях до віdstупу негідникам із Ахаггару. Хай знищить їх аллах, коли він не дозволить це здійснити нашим спільним силам!»

— Вже за саме нахабство, з яким вони вдерлися до центра нашої суверенної території! — роздратовано вигукнув другий ель-голеаський вершник.

— Щиро дякуємо вам, шляхетні брати, за те, що ви знову так великолічно доводите спорідненість нашої Шаанби! Негідні туареги більше ніж відважні. Вони отруйні, як піщані рогаті гадюки! Їхній ватаг — мабуть, тричі клятий диявол. Інакше я не можу пояснити собі, як він міг тут, у наших горах, наставити нам таку пастку. Прослухайте!

Допіру ви довели мені, що від цієї вікопомної миті Шаанба від Мелікки і аж за Ель-Голеа перетвориться на суцільне ковадло, на якому ми спільними силами розтрощимо всіх, хто тільки наважиться до нього наблизитися!

Зрозуміло, що я можу відплатити вам за вашу вірність тільки щирістю. Слухайте далі!

Спершу вони спробували відірвати нас од Уаргли, вдаючи, ніби їх сила-силенна. Але наші розвідники проїшли усю країну й допомогли нам викрити хитрість ворога.

Туареги підступно обрали саме весну. Адже вони та-кож пастухи й так само добре знають, що на спаді зими наші численні й зголоднілі стада треба принаймні хоч на цей короткий місяць вигнати на пасовиська, аби телята, верблюденята й лошата у виснажливу літню спекоту не загинули. Я підозрюю, що хтось виказав їм, що наші най-багатші пасовиська лежать на передгр'ї Батен. Тому їхні вивідачі й никали там весь час. Ми мусили стерегтися їхнього удару, який важко було б одбити — наші численні стада перешкоджали б нам маневрувати.

Крім того, кожному відомо, що великі стада не можуть напастися на одному місці, їх треба переганяти.

А тим злочинцям саме цього й треба. Отже, я день у день гнав стада вгору проти схилу уеду Нісса, щоб дістатися близче до південного схилу, де неподалік лежить Лагуат.

Але несподівано приїхав посол султана Бену Лаарба і зажадав, аби ми покинули територію ще до заходу сонця, інакше матимемо справу з цілим Лагуатом!

Нас відігнали на витолочені долини. І все це через те, що негідники туареги підбурили проти мене моого дядька, марабута ет-Туаті, бо я, мовляв, свого часу не звернув уваги на його лист і не став єдинокровним братом найлютішого ворога в ім'я якоїсь політики святенників, про яку домовилися любі мулли на соборі в Тунісі! Я знаю, вони хочуть вільних синів пустелі обернути на догідливих рабів султана гашемів, Абд-аль-Кадіра, якого мулли без нашої згоди спочатку оголосили оборонцем усіх віруючих, а тепер прагнуть, аби ми всі були на побігеньках у того зарозумілого священикового сина.

Тож збегніть: мій віроломний дядько, марабут ет-Туаті, об'єднався з туарегами, замість зрозуміти, що я, шейх Бен Манзур, не слуга нікому! А коли хто і потребує моєї допомоги проти ворогів нашої віри, хай це буде навіть отой молодший Абд-аль-Кадір, син святого мужа, той повинен спершу сам прийти і попросити мене про союз, як і кожного, хто рівня мені за свою владою та походженням!

Шаанба, поки віку мого,— це я, і ніхто інший! Адже я повинен боронити честь її воїнів, а коли б я забув про

це, то до мене завтра ж прийдуть і скажуть: «Ми обрали тебе вождем, але віднині ти вже не керуватимеш нами, ми знайдемо дбайливішого оборонця нашої честі».

Так! Ці вчені мулли не думали про те, що ми, обрані вожді вільних арабських кочівників, не муєдзини, котрі будять ледачих жінок на сході сонця, аби ті не забули приготувати чоловікам сніданок! Муллам байдуже, що вони самі сліпі, старі й тупі.

Отже, шановні гості, я пообіцяв старому лагуатському султанові відомстти за надзвичайну «гостинність» — хай тільки прийде час!

Мені довелося заради верблюдичок, яких треба годувати, відступити й розсіятися по негостинній території мерзених мзабітів, віровідступників і еретиків. Берріанські мзабіти не мають стад і тому не перешкоджають нам, а особливо після того, як я запропонував їм сто дукатів за воду за добу весняного випасання. Якщо ж ми й справді хочемо знищити ворогів, то треба зробити це не пізніше, як за чотирнадцять днів, бо потім у хебці не липиться жодної свіжої стеблині, й ми не зможемо водночас і випасати стада, розсіявшись по всьому Батен, і бути готовими вдень і вночі давати відсіч грізному ворогові.

Тільки тому попросив я допомоги в Ель-Голеа. Ми вже двічі виїздили назустріч ворогові, але той завжди зникав на півдні. Тож треба оточити його й перешкодити йому втекти до барханів. І ми це зробимо, тільки-но прибуде ваш головний загін...

Уаргельські шаанби домовилися, коли й де розташувати загони, аби заманити гарках туарегів у пастку. Сам Бен Манзур вирішив потроху відступати, подекуди лишаючи невеличкі гурти рабів з верблюдами, щоб якнайдовше затримати переслідувача.

Нарада закінчилася. Місцевість заливало біле сяйво, що провіщало схід місяця, й усе живе почало вкладатися на заслужений спочинок.

Тільки пригаслі вогнища перед наметами ще кидали червонясті відблиски на каміння.

Гасан і Карембу, скориставшись з останньої хвилини нічної сутні, якнайбережніше та якнайтихіше відповзли до Ісмаїла, а тоді притьом побралися з долини.

— Ти чув? Негідник Махмуд Алі під'юджує шейха Шаанби проти всіх.

— Ще б пак, чув!

— Шейх сказав, що стане табором уже за десять днів? — запитав Гасан.

— Здається, за десять. Це означає, що на п'ятий день ми будь-що повинні побачити Улд Біску! — міркував уголос Карембу, й очі в нього палали.

Хлопці не мали часу докладно пояснювати все Ісмаїлові.

Решту ночі й ранок розвідники щодуху гнали віслюків, а о десятій живі та здорові дісталися до Ель-Атеуфа й сказали старому купцеві, що той заробить п'ять дукатів, якщо миттю спорядить двох верхових верблудиць і покаже найкоротшу дорогу в Мелікку.

За півгодини по тому троє прудконогих верблудів мчали юних верхівців та провідника рівним битим шляхом до Гардаї. Ще було далеченько до вечора, а хлопці вже розповіли старенькому володареві Мзабу про все, що вони виявили «цілком випадково».

Старий одразу ж наказав кільком найліпшим наїзникам вирушити непомітною гірською стежиною з хебки до тих місць, де, за попередньою домовленістю, туареги мали чекати на послання. Завдяки ще одній «щасливій нагоді» табір Улд Біски в глухих горах був не далі одного дня їзди від таборища шейха Бен Манаура, що ховалося на безлюдному підніжжі Рас-Могабула.

Гасан у супроводі спеціального хабіра та кількох озброєних пахолків негайно повернувся на місце, з якого було зручно спостерігати Манзурое таборище.

На п'ятий день, знову приїхавши до Мелікки, Гасан побачив розвідників і Улд Бісчин авангард загону найзнатніших туарегів. Того ж вечора сам Улд Біска обняв безмірно щасливого й гордого Гасана.

А наступної ночі через Мелікку почали проїздити гінці від окремих племен, родів і родин уаргельських шаанбів, бо з десятитисячними стадами не легко вийти з дикої гірської країни, та ще коли стада випасалися по незліченних малих горах і долинах.

Отже, в ту місячну ніч навколо Бен Манзура аж кишіло людей та тварин. Після полуночі пустеля знову поринула в сон. Гінці, передавши донесення своїх шейхів і вислухавши накази головного шейха, чваливали до своїх віддалених пастуших таборищ.

Місяць уперто і яскраво світив до четвертої години ранку. Про напад на шаанбів не могло бути й мови.

Присутність головного грізного вождя, а також дру-

жин та дітей цього зарозумілого володаря, напевно, по-десятерила б безстрашність загартованих у битвах шаанбів.

За таких обставин бій безумовно тривав би довго, а туареги не знали, де насправді розмістився найближчий ворожий резерв.

Шаанбських воїнів, озброєних до зубів, було щонайменше дві тисячі. У розпорядженні месників були тільки ті півгодини, коли ясний місяць помутиться перед світанком. Оце й усе, що могло вирішити результат боротьби з переважаючими силами ворога на ворожій території, за тисячі кілометрів од Ахаггару...

Тим часом як Фетум, слуги й хлопці сиділи в сусідній невеличкій долині побіля стада осідланих мегерів, воїни наче тіні готувалися до бою, до бою не на життя, а на смерть. Улд Біска разом з десятъма молодими лицарями стояв перед султаншею, очікуючи розвідників, які наче гадюки поплазували прямовисними східцями до сплячого Бен Манзурового дуару.

Від тієї ночі, коли хлопці виявили табір, там сталися великі зміни — під горою стояло уже не три, а двадцять один намет. Замість кількох вільновідпущеників, які піклувалися про родину володаря, тепер, коли сюди приїхали найзнатніші ватаги багатьох племен, по всіх відногах і верхівках скель навколо таборищ стояли на варті добірні воїни.

Про всі ці невтішні зміни було, розвідано першої половини ночі, й тому Улд Біска все ще утримувався від простого первісного плану — одним нестримним ударом повалити заскоченого, зненацька ворога й розтрощити його.

Розсіявши по околиці ще надвечір, туареги повинні були, поки світив місяць, вистежити вартових, не пропустивши жодного, який міг би навіть з найвіддаленішого поста зчинити тривогу.

Нарешті близько полуночі Улд Біска одержав точні донесення: майже сотню знатних шаанбів, чоловіків і жінок, які сплять під чорними вовняними наметами навколо свого головного начальника Бен Манзура, стережуть тридцять сім вартових.

— Передчувають щось лихе, — зауважила султанша, здивована такою кількістю. — Треба подбати, щоб жоден з них не втік, інакше ми не вийдемо звідси живі.

— Нічого не передчувають, дорога моя господине,

інакше вони не спали б отак спокійнісінько. Коли б їхні вивідачі викрили нас, то вони покликали б племена із резерву і вдень знищили б наш загін.

Улд Біска на якусь мить задумався, потім мовив:

— Братове! Бен Манзур може покинути взавтра таборище й рушити ще глибше до хебки, а може податися назустріч воїнам Ель-Голеа, бо не виключено, що ввечері він одержав повідомлення про їхній поквапливий похід. Для нас і те й те повинно бути пересторогою й наказом: «Сьогодні або ніколи».

— Ти сказав: сьогодні, Улд Біско! — твердо відповів його вірний товариш Серада.— Ти ж знаєш, що мій брат Шекукад наклав головою за нашого аменохала, коли намагався визволити його з уаргельської фортеці. Я заприєгнувся, що не розпалюватиму вогнища й не юстиму м'яса, поки за голову Шекукада не матиму принаймні дві голови цих брудних свиней!

— Облишмо розмови! Ти підеш, Серадо! Ти здобудеш голови двох вартових, які охороняють вхід до долини з півночі. Хто візьме на себе решту?

Закутані лицарі виступали наперед один по одному й оддавали своїм імргадам щити та списи.

— А чи не було б, Улд Біско, краще на кожного вартового послати сьогодні двох наших хоробрих воїнів? — запитала султанша.

Почувся тихий гомін незадоволення.

— Чи ти не знаєш нашу відвагу та спритність? — відповів за всіх Улд Біско, заступаючись за цвіт своєї країни.

— Я не сумніваюся щодо вас, брати. Але зважте на те, що навіть камінчик, який скотиться із скелі, може за напастити героя. А ти ж сам сказав: сьогодні або ніколи! Ми всі гаряче бажаємо: не ніколи, а сьогодні, сьогодні, сьогодні!!! Один-единий вартовий може криком перекошкати весь табір! А вас у мене тільки сотня. В пустелі ви варті тисячі воїнів, але в ущелинах чужої країни ви зможете тільки вмерти, як велетні, в боротьбі з у сто разів численнішим ворогом. Ось що я маю на мислі, прагнучи сьогодні вашої й моєї перемоги!

— Гаразд! Брати, адже султанша — жінка, а значить, обережніша за нас. Та ще й цей бій — її бій, за її безмежне горе!

Сімдесят чотири воїни жеребкуванням визначили, хто матиме честь першим знищити охоронців. А коли б цей

воїн загинув, то його має заступити інший, який стежить за двобоєм із засідки.

Опівночі воїни вирушили до Бен Манзурового таборища. Вони не брали з собою зброї, крім кинджалів, які кожен туарег прикріпляє залізними браслетами до п'ястя.

Улд Біска вислав слідом за ними ще двох зв'язкових, котрі здаля стежили за тим, як далеко просунулися окремі групи. Таким робом ватаг дав завдання всім своїм наймолодшим, найхоробрішим і найспритнішим воїнам.

З двох віддалених резервів Улд Біска одібрав п'ятдесят чоловік для атаки в ту вирішальну мить, коли місяць сковаштесь за гори і на дно долини на кілька хвилин впаде непрозірна темрява.

Все мало відбуватися в цілковитій тиші.

Зв'язкові один по одному доповіли, що всі воїни зайняли позиції.

Улд Біска вклонився султанші й від тієї хвилини почав уже сам керувати ударними силами, що, розсіявшись, підпovзали до ущелини.

Тільки-но місяць зник і густа передсвітанкова темрява впала на сивуваті скелі хебки, здалеку почувся таємничий орлиний клекіт — ніби хтось порушив сон хижака.

Вартові шаанби, які сиділи, скрестивши ноги й тримаючи рушниці напоготові, притиснувшись підвелися. Вони напружені вдвівлялися в пітьму — адже кожен пастух запрошкі відрізньить справжній орлиний крик від наймайстернішого наслідування.

Та саме в цьому й полягала хитрість!

Тепер, коли вартові випросталися, туареги, що причайлися за три чи п'ять кроків од них, метнулися у темряву. І, перш ніж вартові встигли обернутися, туареги блискавично скопили свою жертву ззаду. Удар кинджалом у груди — і ворог мертвий.

Але кілька шаанбів, почувши фальшивий орлиний крик, замість підвестися, скотилися схилом, потім скопилися на рівні ноги й помчали крізь темряву.

Та тут на них чигали туареги, озброєні короткими легкими списами.

Шум цієї сутички не долинув до сплячих, бо зовнішня варта була розставлена од таборища досить далеко.

Але хтось у таборі, очевидно, ще не спав, бо звідти почувся тривожний голос. Потім на хвилину знову запала тиша.

А тоді високо над долиною завив шакал.

Атака! В долину безшумно вдерлися півколом п'ятдесят найгрізніших воїнів Сахари. Пролунав бойовий по клик, яким туареги завжди розпочинали атаку.

Шаанби, не встигнувши прокинутись, падали під градом ударів страшних залязних списів.

Тільки один чоловік, той, кого страшне передчуття вихопило із сну раніше, спробував утекти.

Напівроздягнений, він кинувся назустріч нападникам. Першого туарега розітнув мечем, другого вбив кулею. Прокладаючи собі дорогу, він ось-ось зникне в кущах... Та Улд Біска, який стояв позаду своїх воїнів, помітив, що сталося. Двома стрибками він наздогнав утікача і, кинувши списа, пришилив його до землі.

А за якихось чверть години розвиднілося.

Гінець приніс султаншізвістку про цілковиту перемогу.

Фетум у супроводі трьох хлопчиків та охоронців під'їхала до місця страхітливого бойовища.

Вона дивилася на людське лихо, тамуючи жах. І довго, довго, бліда, з тремтячими вустами, подумки прикликала собі на допомогу мстивість.

Потому наказала спокійним голосом:

— Огляньте те, що хвилину тому було помешканням цих мерзених вовків.

Чоловіки, що з'юрмилися коло неї, почали мовчкі зривати шмаття повстини. Під уламками ватагового на мету поміж двома міхами з водою лежав хлопчик років десяти.

Туарег підняв хлопчика. На дитині не було навіть подряпини.

Наказ, за яким увесь табір ворога мав бути знищений, змушував воїна звести вгору свого меча...

— Стривай! — гукнув Улд Біска, поспішаючи сюди з іншого кінця тaborу.— Ти знаєш Бен Манзура? — спістав він хлопця.

Хлопець вступив гордовиті чорні очі в замаскованого чоловіка, а тоді твердо відповів:

— Ти питаети про моого батька!

— Де він? — грізно запитав ватаг.

Дитина озирнулася. Аж побіля кущів побачила того, хто лежав, пронизаний списом.

— Там! Він повернувся по мене. Хотів забрати мене звідси. Але не встиг. Удар, який влучив його в руку, по-

валив нас обох. Тоді він вискочив з намету раніше, ніж я... Ось його кров...

І хлопець, у якого сльози застелили очі, затулив обличчя рукою. Всі побачили на рукаві кров його батька.

— Хто кинув цього списа? — запитала серед мертвоти Фетум.

— Я! — відповів Улд Біска, і в голосі його почувся подив.

Фетум од хвилювання пополотніла. Трохи перегодя, коли запаморочення минуло й султанша знову опанувала себе, вона промовила гордовитим, проте глибоко схвильованим голосом:

— Брата! Цієї знаменної ночі у нас з'явилися незліченні смертельні, страшні вороги. Адже ви знаєте, що багато хто з оцих шістдесяти шести чоловіків, яких ви спровадили до пекла, належали до найзнатніших шаанбських родів. Тому я як ваша володарка наказую пощадити дитину. Записано, що шляхетний вчинок веде за собою інші шляхетні вчинки. Збирати врожай може тільки той, хто посіє зерно!

Воїни похилили голови. Вони мовчки принесли тіло грізного Бен Манзура, щоб урочисто покласти його до ніг жінки, беззбройного чоловіка якої він недавно наказав підступно вбити.

Фетум зійшла з сідла й, стиснувши посинілі вуста, довго нерухомо дивилася на того, хто був причиною її безмежного горя, а тепер лежав мертвий на голому, гостному камінні.

— Я твоя, Улд Біско, — промовила вона згодом. — Я, Фетум, дружина аменохала, якого підступно занапастив оцей негідник, триматиму знаки влади наших гір доти, доки посаджу у ватаговому наметі володаря, якого народа!

Проте туареги не могли гаяти ані секунди — за кілька хвилин мало зійти сонце і могли з'явитися гінці та вивідачі з навколошніх шаанбських таборів.

— Уперед! — твердо наказав новий султан Улд Біска. Воїни підбігли до верблюдів.

— Уперед! — вигукнув новий володар Ахаггару.

Незабаром гарках уже ввійшов у горловину ущелини. Перед Гасаном у сідлі сидів син Бен Манзура.

Воїни поквацливо рушили до вузької й стрімкої улоговини, пробитої у хебці зимовими потоками. Улоговина сполучала дві просторі долини й значно скорочувала путь.

Верблюди могли просуватися тут лише рано-вранці, коли сонце тільки-но сходило і потому ще годину освітлювало дуже нерівне дно улоговини. Та й тоді тварини мусили іти одна за одною, бо улоговина в багатьох місцях була така вузька, що два верблюди не могли розминутися.

Повернення скидалося на втечу. Попереду їхав дозор на чолі з Улд Біскою. А тому що султан боявся, аби під час поквапливого відступу на гарках не наскочив зненацька ворог, то наказав триматися так, щоб усіх було якому видно.

Вершники нетерпляче ждали, поки сонце, що саме сходило, освітить дно улоговини. Нарешті каміння спалахнуло в жовтогарячому сяйві, і Улд Біска мовчки кивнув. Наступної миті він перший поїхав проти сонця, решта мовчки рушили за ним.

Гарках поволі рухався назирці за ним. Тварини, відчуваючи небезпеку, занепокоєно щулили вуха і ступали тихо, аби не викликати ані найменшого шуму, який стократною луною відбивався у цьому скелястому хідникові...

Раптом верблюдиця Улд Біски зупинилася, і ватага відчув, як вона затримтіла. Сонця при вході до улоговини не було.

Хтось, кого не можна було розпізнати, ввійшов крізь той вхід і власною тінню закрив доступ світлу.

— Що робити? — насупився ватага.

Довга низка верблюдов зупинилася. Розумні тварини не здійняли крику.

Раптом Улд Біска став на горб верблюдиці і, розгледівши в себе над головою розколину в горі, щосили загнав туди залізного списа. Ага! Десять вершників усе зрозуміли і миттю зробили те саме. Застромлені одне біля одного списи утворили своєрідну драбинку. У скруті туарег на диво спритний і винахідливий. Двоє вершників, стоячи в сідлах, підсадили третього. Нові списи впиналися в ледь помітні розколини у валняку, і ось уже воїни, як природжені верхолази, видряпалися на перший карниз. Знизу їм подавали все нові й нові списи. За кілька хвилин юнаки вже мчали над карколомним урвищем назустріч небезпеці.

На самому кінці вузесенької тераси, сховавшись за зеленим кущем і зіщулившись, наче гірські барси, вони нерухомо чекали на ворога.

Нарешті ворог виринув із сутіні. Це був вершник.

Кінь під ним ставав дібки й пручався, тож вершникові ніколи було глянути вгору.

Туареги з першого погляду визначили, що чудовий білий арабський жеребець уже давно зачув верблюдов — верховий кінь у пустелі ненавидить мегерів, — зачув, звичайно, віп і людей. Відвертий опір тварини проти свого господаря свідчив про те, що вершник не тільки не власник цієї благородної тварини, але більше того — він взагалі вельми недосвідчений наїзник і, мабуть, думав, що кінь боиться тісних гірських ущелин.

Туареги, котрі висіли над прівою, одразу ж зміркували, що той чоловік може бути лише з наїзників, які прибували з глибини пустелі від Ель-Голеа на допомогу шейхові Шаанби. Він, певно, сподівався уздріти незабаром пішний шейхів табір і почував себе в цілковитій безпеці, дбаючи тільки про свого полохливого й неслухняного коня.

Молодий Тазз красномовно змахнув грізним залізним списом. Решта наслідували його приклад.

— Уллаг! — вигукнув Тазз, і сім списів просвистіли в повітрі.

Наче семираменний камертон упав на камінь — за дзвеніла криця. Довгі металеві тростини вп'ялися в землю попереду й позаду коня, так близько одна від одної, наче з чистого неба впала залізна кліть. Чоловік і кінь під ним завмерли.

Тоді молодий Тазз схилився над прівою й приглушило гукнув:

— Тільки-но спробуй відкрити рота, зробимо з тебе решето.

Ось тепер посинілий бранець з болісним зусиллям звів угору налиті кров'ю очі й побачив темно-сині силуети, наче вбрані в бліскуче синювато-зелене пір'я. Ці безлікі силуети незрозуміло як висіли на кущі високо на прямо-висній горі.

— Гууа ллагу елладзі ла ілага ілла гууа! — злякано забелькотів бранець. — Бачу тричі клятих дияволів, які приходять з пекла...

Він уже чекав, що наступної миті вони розплатають свої перетинкові крила й злетять на нього, як стерв'ятники на мертвчину, щоб видзьобати йому очі, вирвати печінку й серце. Він склонився за голову й склав її в гриві коня. Але дияволи, певне, втішалися з його смертельних мук. Коли ж він знову глянув угору, то побачив, як один

диявол саме спускався, наче мавпа... Він розгледів, що той спускається по вірьовці, якою зв'язують верблюдів. Легко, мов кіт, джінн скочив з височини п'яти сажнів позаду бранця на коня.

Нажаханий арабський кінь одним стрибком перескочив три списи, а вершники гепнули об землю, аж загуло.

Перш ніж вершник оговтався, його вже зв'язали. Кінь стояв покірливий і сумирний — досвідчена рука зупинила його, скопивши вмить за вуздечку, і єдиним поруком примусила тварину підкоритися.

Улд Біска легенько копнув бранця, щоб той швидше опритомнів. Раптом серед напруженої тиші пролунав голос Гасана:

— Уллаг! Та це ж Махмуд Алі!

Цікавість так розпалила хлопця, що він, аби дістатися сюди, проліз попід черевами верблюдів. А тепер з радощів мало не збожеволів.

Махмуд Алі побачив Гасана, якого давно вважав мертвим. Череванія охопив жах. Він, дико рицнувши, покотився до скелі й був би геть розтрощив собі голову, коли б султан не наставив ногу і не зупинив його.

Улд Біска здивовано спитав:

— Ти знаєш цього пса?

— Бачив...

Гасан якомога стисліше розповів, як Махмуд Алі у Тріполі мало не вбив його і як за те був вигнаний із бейлікату. Як хлопці здибалися з ним на святому полі в Кайруані, коли він з бандитами грабував небіжчиків. І як він потім надовго зник.

— Цього досить, щоб його смердючий труп кинути гайворонню,— урвав Гасана султан.

— Вислухай усе, прошу тебе, сід! На мою думку, цей негідник винний у ганебній смерті вашого Кхеддеша.

Улд Бісчині очі дико спалахнули.

Гасан затремтів і промовив:

— Я буду радий, якщо помилився...

Улд Біска, більше нічого не розпитуючи, відпустив Гасана й поруком руки покликав воїна.

— Коня візьмемо з собою,— кинув він. Воїн швидко відійшов, аби виконати наказ.

Караван мовчки квапливо рушив, і, коли нарешті покинув небезпечну улоговину, вперед вислали розвідників. Незабаром стало відомо, що прохід вільний. Син Мадгі, внук кайда Ель-Голеа, стояв табором кілометрів за п'ять на схід, в уеді Оливок, де було велике джерело, але нічого не підоозрював.

Аж наприкінці ночі туареги розташувалися в круглій, оточеній стрімкими скелями ущелині, далеко навколо розставивши пильну сторожу. Проте розпалити багаття не наважилися.

Вони вирішили по двогодинному спочинку відступати з хебки далі.

Коли під час відпочинку до Махмуда Алі підійшов Улд Біска, череванія припав чолом до пурпурowych носків султанових марокканських чобіт, як вивчений мисливський пес кладе ніс на ногу свого господаря, коли чекає на його накази.

— Чому ти сьогодні вранці їхав Мишачою дірою? — суворо запитав султан.

— Я хотів домовитися з шейхом Бен Манзуром, — без вагання відповів Махмуд Алі, вступивши рисячі очиці в запнене обличчя цього високого на зріст, величного й, видно, знатного туарега.

— Ти й досі цього бажаєш? — ущипливо запитав султан.

А що Махмуд Алі, який лежав перед ним, на це, очевидно, не відповів би, то Улд Біска змахнув рукою. Воїн приніс хустину й мовчки розгорнув її.

Серед напруженої тиші бранець звів угору вологе брезкле обличчя, яке помалу й страхітливо наливалося кров'ю і стало майже фіолетове.

Всі чули, як Махмуд Алі хріпів, як задихався.

Султан знову змахнув рукою. Бойовий трофеї — голову шейха, чия кров була пролита за кров замордованого, — знову загорнули в хустину, і воїн відійшов.

Хвилину тривало грізне мовчання. Потому султан сказав:

— Хоч я й не зміг виконати твоє бажання, аби ти побачив пса Бен Манзура й віч-на-віч переговорив з ним про ваші лиходійства, проте мені здається, що це не принесло б тобі великого виску. Володар Шаанби вже нікому, і тобі теж — ніколи нічого не заплатить!

— Я не мав на гадці ані рабів, ані золотий пісок, о сіді!

— Знаю, що в монастирях Теджаджна тъма-тъмуща золота й рабів... Ти, певно, їхав заради чогось важливішого! То коли ж клята Шаанба мала зрадницьки напасти на еміра-ель-мумма, геройського султана Абд-аль-Кадіра, щоб християнські вовкодави захопили його і за ту мерзенну службу посилили на наших хребтах тягар влади тих, хто зраджує нашу країну?

Махмуд Алі вельми збуджено й кваліво промовив:

— Той, хто, як я замолоду, бачив на власні очі мінь франків і Франкістану, бачив там на півночі ливарні гарматні заводи, що вивергають у ніч полум'я, наче ланцюги розбурханих вулканів, той розумів, що то не боягузво, коли дитина сковується від настирливого наїзника в мілосердних складках материного халата...

— А яку винагороду дістав ти від франків за свій шакалячий страх перед їхніми гарматами, що були б безпорадні проти непохитної волі всього нашого народу, коли б він мав непідкупніх вождів, — ти, вбивця дітей,

ти, мародор, ти, хто рантом виявив у собі глибокі знання
світової політики само тісі миті, коли заклятий ворог
нашої землі вирішив купувати між недолюдками зрад-
ників?

Махмуд Алі спопелів од жаху. Він зрозумів, що його
впізнали.

— Ти зрадник,— сказав султан.— Ти призвідця смерті
нашого доброго володаря, ти джерело такої мерзоти, що
тисячі смертей було б замало, аби ти спокутував ними
свої злочини!

Улд Біска змахнув рукою.

Махмуда Алі повісили.

Ілюстрації Зденеска Буріана

ЯРОСЛАВ РАЙМУНД ВАВРА.
Крепкий кулак туарегов.
(На украинском языке)

Редактор *В. Р. Лихогруд*
Художній редактор *І. Ф. Манець*
Технічний редактор *С. М. Клокова*
Коректор *З. Я. Можарівська*

Здано на виробництво 12.X.1965 р.
Підписано до друку 26.I.1966 р. Формат 84×108^{1/2}. Фіз. друк. арк. 8,25.
Умовн. друк. арк. 13,86. Обл.-вид. арк. 14,75. Тираж 30 000. Зам. № 784. Ціна
91 коп.

Видавництво «Молодь», Київ,
Пушкінська, № 28.
Київська фабрика набору Комітету по
пресі при Раді Міністрів УРСР, вул.
Довженка, 5.

91 коп.
К

